

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

15

Jan Sawicki

Mykolas Rōmeris ir buvusios

*Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
žemių tautinės problemos*

1999

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJS
STUDIJS

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

15

Jan Sawicki
Mykolas Römeris ir buvusios
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
žemių tautinės problemos

VILNIUS

1999

UDK 947.45
Li-191

REDAKCIŅĒ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

Iš lenkų kalbos vertė
Irena Tumelytė

Redakcinė kolegija dėkoja
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutui
bei Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiems prie knygos išleidimo

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-752-52-3

© *Jan Sawicki*, 1998
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 1999
© Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999
© Vertimas į lietuvių kalbą – *Irena Tumelytė*, 1999
© Eugrimas, 1999

TURINYS

Pratarmė	7
Įvadas	9
I. MYKOLO RÖMERIO GYVENIMO KELIAS	15
1. Vaikystė ir jaunystė	15
2. „Krajovců“ Vilniuje	23
3. Karų ir revoliucijų sūkuryje	35
4. Lietuvos valstybės tarnyboje	51
II. MYKOLAS RÖMERIS IR BUVUSIOS LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS ŽEMIŲ TAUTINĖS PROBLEMOS	76
1. XIX a.–XX a. pradžios lenkų politinės minties atstovų požiūris į istorinės Lietuvos žemių tautines problemas	76
2. Mykolas Römeris ir Abiejų Tautų Respublikos paveldas	80
3. Apie buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių nevienalytiškumą	88
4. Lietuva karo meto Mykolo Römerio koncepcijose	110
III. TAUTINĖS PROBLEMOS TARPUKARIO EUROPOJE IR LIETUVOS TAUTINĖJE VALSTYBĖJE	135
1. Tautinis klausimas Europoje po 1918 metų	135
2. Tarpukario laikotarpio Lietuvos Respublikos tautinės problemos	142
IV. NUO LIETUVIŲ IR LENKŲ TAUTINĖS SAVIMONĖS „DVIŁAIPSNİŠKUMO“ IKI „DVIŁYPUMO“. MYKOLO RÖMERIO TAUTINĖS SAVIMONĖS POKYČIAI	161
Pabaigos žodis	174
Trumpinimų sąrašas	177
Streszczenie	178
Asmenvardžių rodyklė	184
Vietovardžių rodyklė	189

PRATARMĖ

Penkioliktasis Lietuvių Atgimimo istorijos studijų (LAIS) tomas yra tryliktojo – *Mykolas Römeris* – taša. Antra vertus, jis yra išskirtinis visos serijos tomas. Ir ne vien todėl, kad knygos autorius yra Lietuvos lenkas. Eksponuojamas naujas požiūris į galingą XX amžiaus pirmosios pusės Lietuvos visuomenės politinę figūrą – Mykolą Römerį. Tai ir knygos autoriaus siekis, ir LAIS redakcinės kolegijos noras atskleisti kitą, nebūtinai jos proteguojamą, nuostatą. Knyga tripusiu (autoriaus, LAIS redakcinės kolegijos ir M. Koperniko universiteto Torunėje) susitarimu spausdinama Lietuvoje ir Lenkijoje, lietuvių ir lenkų kalbomis.

Tai nėra atsitiktinumas. M. Römeris yra tas asmuo, kuris savo politiniu lietuviškumu ir kultūriniu lenkiškumu (žinia, šie apibrėžimai nėra vienprasmiai) gali demonstruoti lenkų ir lietuvių civilizacijų retrospektyvą: tiek jų atskirumą, tiek ir bendrumą. Ir ne tik retrospektyvą, bet ir refleksiją bei ateities modelius. Kaip tik todėl LAIS redakcinės kolegijos nesutrikdė šiek tiek kitoks knygos autoriaus J. Savickio požiūris į M. Römerio krajovcinę pasaulėžiūrą, LDK atkūrimo koncepciją, tautinius santykius istorinėse Lietuvos žemėse. Tai pozicija Lietuvos lenko, Lietuvos piliečio, reflektuojančio sudėtingą Lietuvos lenkų, kaip buvusio visuomenės elito, išlikimo problemą.

Norėjęsi taip pat pažymėti tą aplinkybę, jog knyga rašyta 1993–1997 metais, kai autorius dar nebuvo susipažinęs su LAIS tryliktoju tomu – *Mykolas Römeris*.

Redakcinė kolegija

IVADAS

Buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių, kaip ir visos Vidurio Rytų Europos, tautinės problemos mūsų laikais vėl ėmė traukti istorikų ir sociologų dėmesį. Šiuos klausimus savo darbuose išsamiai aptarė Józefas Chlebowczyk¹, Marekas Waldenbergas², o žymiai platesniame kontekste – Mirosłavas Hrochas. Tautinės problemos buvo pagrindinis Lietuvos ir Baltarusijos žemėse XX a. pradžioje atgimusios lenkų politinės minties objektas. Ypatingą dėmesį joms skyrė Vilniaus „krajovcai“ demokratai, o svarbiausio šios srovės ideologo Mykolo Römerio³ politinė koncepcija, pasak Czesława Miłoszo, „tebėra pažiūrų tautiniais klausimais platumo ir drąsos pavyzdys“⁴.

¹ J.Chlebowczyk, *O prawie do bytu małych i młodych narodów: Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu*, Warszawa–Kraków, 1983; J.Chlebowczyk, *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia: Prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu*, Warszawa, 1988.

² M.Waldenberg, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa, 1992.

³ M.Römerio pavardė rašoma įvairiai. Be tradicinio Römer, vartojamos formos Romer, Remeris, Roemeris, Römeris. Dalis Römerių giminės apie 1925 m. sulenkinio pavardės rašybą (A. i A.Rosnerowie, „Pasma czynności ciągiem lat idące“, in *Z dziejów Romerów na Litwie*, Warszawa, 1992, p. 4). To nepadarė Antanas Römeris iš Janopolės ir Mykolas Römeris. Todėl ir šiame darbe Eugeniuszo Romerio ir Helenos Romer-Ochenkowskos pavardės rašomos lenkiškai, o Mykolo Römerio, Antano Römerio ir jų protėvių pavardės – originalo rašyba. Reikėtų paminėti, kad tarpukario metais M.Römeris savo vardą rašė dvejopai: lenkiškai Michał, o lietuviškai Mykolas, bet pavardės rašybą (rankraščiuose) išlaikė originalią, lietuvišką galūnę -is atskirdamas apostrofu.

⁴ Cz.Miłoszo kalba, pasakyta Kauno Vytauto Didžiojo universitete 1992 m. gegužės 28 d. garbės daktaro vardo suteikimo proga, cit. iš *Lithuania*, 1991, nr. 4–1992, nr. 1, p. 47.

Teisininkas, publicistas, Lietuvos ir Lenkijos politikas, lietuvių tautinio atgimimo istorikas Mykolas Römeris (1880–1945) yra vienas žymiausių buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių lenkų politinės minties atstovų. M. Römerio asmenybė reikšminga ne tik dėl jo įtakos formuojantis „krajovcų“ demokratų pažiūroms, bet ir dėl jo pastangų užmegzti glaudesnius lenkų ir lietuvių ryšius 1906–1914, 1915–1922 ir 1939–1940 metais.

Istorinės Lietuvos žemių lenkų politinė mintis kelia dabartinių Lenkijos istorikų susidomėjimą. Jos raidai savo darbus skyrė Jerzis Ochmański, Piotras Łossowski, Juliuszas Bardachas, Henrykas Wisneris, Kazimierz Okuliczius ir kiti. Jano Jurkiewicziaus tyrimai apibendrinti monografijoje *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań, 1983 (*Lenkų politinės minties Lietuvoje ir Baltarusijoje raida 1905–1922 metais*). Čia aptartos pagrindinės XIX ir XX amžių sandūros lenkų politinės minties srovės ir jų raida, kurią lėmė to meto istorijos įvykiai: 1905–1906 metų revoliucija, carinės Dūmos valdymas, Pirmasis pasaulinis karas ir pagaliau 1918–1922 metai, kai po daugybės įvairių konfliktų ir kovų Lietuvos ir Baltarusijos žemės įgavo politiškai naują pavidalą. Lenkų politinė mintimi Lietuvos ir Baltarusijos žemėse pastaruoju metu susidomėjo ir Lietuvos istoriografija. Dabarties lietuvių istorikų (Raimundo Lopatos, Rimanto Miknio, Egidijaus Motiekos, Dariaus Staliūno) svarstymai šia tema paskelbti *Lietuvių atgimimo istorijos studijų* 3, 8, 9, 10, 11 tomuose ir kituose leidiniuose. Šiame darbe neatsižvelgta į tryliką šio leidinio tomą, visą skirtą Mykolui Römeriui (*Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, red. Egidijus Motieka, t. 13: *Mykolas Römeris*, Vilnius, 1996). Visuose minėtuose darbuose atkreipiamas ypatingas dėmesys į „krajovcų“ politinės minties savitumą.

Vis dėlto, nors „krašto“ idėja nusipelno istorikų dėmesio, iki šiol ji specialiai dar nebuvo tirta. Temos sudėtingumą, be kita ko, rodo tai, kad nėra vienareikšmio paaiškinimo, kokia šios politinės srovės pavadinimo kilmė. „Krajovcai“ buvo tokie skirtingi, kad sunku apibendrinti jų visumą. Anksčiau šios srities tyrimai tik iš dalies paaiškina tų skirtumų priežastis. Diskusija dažniausiai apsiriboja klausimu, kas buvo „krajovcas“, kas „nuoseklus krajovcas“, o ką tik paveikė ši politinė srovė. Reikia manyti, kad tik pažinę ir aprašę pavienius šios politinės minties atstovus ir juos lygindami galėsime visapusiškai suvokti visumą.

Šio darbo tikslas yra kuo plačiau atskleisti visuomeninę, politinę, mokslinę ir didaktinę M.Römerio veiklą, jo požiūrį į sudėtingas buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tautines problemas, apibūdinti šio požiūrio raidą. Ne mažiau svarbu išskirti ir išsamiai aptarti svarbiausius M.Römerio politinės sistemos elementus, šios sistemos formavimąsi, parodyti, kurios jo nuostatos išliko, kurios ilgainiui kito. Stengtasi atkurti Lietuvos ir Baltarusijos žemių bajorų ir inteligentų tautinės savimonės pokyčius ir jų fone parodyti netipišką M.Römerio nueitą kelią – nuo „dvilaispės“ iki „dvilypės“ tautinės savimonės.

Pasirinkta chronologinė probleminė darbo struktūra. Pirmajame skyriuje aprašytas M.Römerio gyvenimas ir visuomeninė bei politinė veikla yra tarsi atsakas į kvietimą suaktyvinti istorinės biografistikos tyrimus⁵. Iki šiol tiek lenkų, tiek lietuvių istoriografijoje pateikiamose šio politiko biogramose buvo aprašomi tik svarbiausi jo gyvenimo faktai, neišvengta spragų ir netikslumų.

Antrajame skyriuje aptariamas M.Römerio požiūris į Lietuvos ir Baltarusijos žemių tautines problemas. Skyriaus pradžioje trumpai apžvelgiama, kaip XIX–XX amžiaus lenkų politinėje literatūroje buvo vertinamos istorinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės rytinės dalies tautinės problemos. Antrojoje skyriaus dalyje supažindinama su M.Römerio požiūriu į istorinės Lietuvos žemių praeitį. M.Römerio sukurta krašto koncepcija išskirtinai rėmėsi istorizmu, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Abiejų Tautų Respublikos tradicija. Todėl pirmiausia reikia apibrėžti „krajavcų“ santykį su šia tradicija. Trečiojoje dalyje nagrinėjamas M.Römerio požiūris į „krašto“ tautinį klausimą, lietuvių ir baltarusių tautinį atgimimą, žydų problemą, Lietuvos ir Baltarusijos žemių lenkų nuostatas ir uždavinius, taip pat į XX amžiuje išryškėjusias šių žemių susiskaldymo tendencijas. Paskutinė šio skyriaus dalis skirta M.Römerio politinių pažiūrų raidai Pirmojo pasaulinio karo metais, kai konkretūs politiniai įvykiai keitė anksčiau susiformavusias jo nuostatas.

Trečiajame skyriuje analizuojama, kaip M.Römeris vertino Europos ir Lietuvos tautines problemas tarpukario laikotarpiu, kaip jis žiūrėjo į Versalio taikos sutartį ir to meto tautinių klausimų sprendimo būdus, supažindinama su paties M.Römerio galutinio šių klausimų sprendimo kon-

⁵ H.Zieliński, „O potrzebie i trudnościach badania dziejów polskiej myśli politycznej“, *Polska myśl polityczna XIX i XX w.*, t. 1: *Polska i jej sąsiedzi*, Wrocław, 1975, p. 19.

cepcija. Antrosios skyriaus dalies objektas – tautinis klausimas nepriklausomoje Lietuvoje, ypatingą dėmesį skiriant lenkų ir žydų tautinių mažumų padėčiai ir Klaipėdos krašto tautinėms problemoms.

Paskutiniame, ketvirtajame, darbo skyriuje bandoma nustatyti M.Römerio tautybę. Tai svarbu ne tik todėl, kad, kaip rašo Bohdanas Paszkiewiczus, net dvidešimt metų po M.Römerio mirties „ginčytasi, ar jis buvo lietuvis, ar lenkas“⁶, bet ir todėl, kad aptariamo veikėjo tautinės savimonės evoliucija svarbi analizuojant jo požiūrį į tautines problemas, kurį daugiausia formavo būtent asmeninė patirtis ir išgyvenimai.

Darbe daugiausia remtasi gausiu rašytiniu M.Römerio palikimu. Jį sudaro 1911–1945 metais rašytas *Dienoraštis*, kurio 40 tomų saugoma Lietuvos mokslų akademijos (buv. Vrublevskių) bibliotekos ir Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyriuose⁷, „1903–1905 metų atsiminimai“ (VUB), LMAB, VUB, LNB, Ossolińskių bibliotekoje, Paryžiaus lenkų bibliotekoje saugoma korespondencija. Darbe panaudoti ir kai kurie Vilniaus universiteto, Vytauto Didžiojo universiteto, Vilniaus mokslo bičiulių draugijos dokumentų rinkiniai. Pagrindinius šaltinius papildo to meto dienoraščiai ir atsiminimai, saugomi įvairiose bibliotekose ir archyvuose (Aleksandro Szklenniko, Eugeniuszo Romerio, Józefo Zmitrowicziaus, Bohdano Korewos, Adolfo Grajewskio, Władysława Bichniewicziaus, Wiktora Budzyńskio, Karolio Wańkovicziaus, Tadeuszo Katelbacho, Bohdano Paszkiewicziaus) arba jau paskelbti (Bolesława Limanowskio, Ferdynando Ruszczyco, Władysława Semkowicziaus, Leono Mitkiewicziaus, Eugeniuszo Romerio, Ludwiko Krzywickio, Hipolito Korwin-Milewskio, Kazimierzo Okulicziaus, Zygmunto Jundziłło, Mykolo Biržiškos, Stepono

⁶ B.Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi“*, Varšuvos nacionalinė biblioteka, 12710, p. 100.

⁷ 1911–1933 m. *Dienoraštis* (1–34 t.) saugomas Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyriuje (F138-2228-2260). Iš šio laikotarpio trūksta tik 7 tomo (nuo 1915 m. gegužės vidurio iki liepos vidurio). 1933–1945 m. *Dienoraštis* (35–40 t.) yra Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyriaus fonduose (F75-11-16). Ten pat saugomi ir *Dienoraščio* juodraščių fragmentai, kurių dalis neįtraukta į atitinkamus tomus (F75-MR17-26). Plačiau apie *Dienoraštį* žr. B.Makowski, „Michał Römer i jego ‘Dziennik’“, *Znak*, 1989, nr. 6, p. 67–68. M.Römeris rašė *Dienoraštį* ir anksčiau, 1888–1898 m. (žr. M.Römer. *Dziennik*, t. 2, p. 139, t.26, p.393), bet iš to laikotarpio išliko tik vienas jo tomas (Varšuvos nacionalinės bibliotekos rankraščių skyrius, sign. 8777), o kiti buvo sunaikinti Pirmojo pasaulinio karo metais. Rašydamas *Dienoraštį*, M.Römeris buvo įsitikinęs, kad ateityje jis taps vertingu istorijos dokumentu (žr. 1923 06 10 M.Römerio laišką T.Vrublevskiui, LMAB F7-1322a, p. 41).

Kairio). Labai naudingas buvo Ludwiko Abramowicziaus paskelbtas šaltinių apie Lietuvos ir Baltarusijos žemių politinę padėtį Pirmojo pasaulinio karo metais rinkinys, to laikotarpio spaudos medžiaga ir M.Römerio publicistika. Darbe daug remtasi M.Römerio moksliniais tyrimais, pirmiausia jo monografija, skirta lietuvių tautiniam atgimimui, ir valstybinės bei konstitucinės teisės studijomis.

Bet svarbiausias šaltinis tebėra M.Römerio *Dienoraštis*. Čia atspindėtos XX amžiaus pirmosios pusės istorinės Lietuvos žemių kultūrinės, visuomeninės ir politinės realijos, šalia jų duodami to meto tarptautinės padėties vertinimai. M.Römerio dėmesio centre, žinoma, yra lenkų ir lietuvių santykių problematika bei Lietuvos ir Baltarusijos žemių tautinis klausimas. *Dienoraštis* – ypač vertingas šaltinis Lietuvos ir Baltarusijos žemių lenkų politinės minties raidos tyrimams. Juo remiantis pavyko iš dalies atkurti 1910–1915 metų ir tarpukario laikų Lietuvos masonų istoriją. *Dienoraštyje* gausu M.Römerio biografijos, jo visuomeninės, politinės ir publicistinės veiklos duomenų, padedančių nustatyti kai kurių spaudos straipsnių autorystę. *Dienoraštis* pradėtas rašyti 1911 metų sausio 1 dieną, o baigtas 1945 metų vasario 19 dieną, t.y. prieš pat Autoriaus mirtį.

Šis darbas yra daktaro disertacija, parašyta Torunės Mikalojaus Koperniko universiteto Istorijos ir archyvistikos institute, vadovaujant prof. habil. dr. Sławomirui Kalembkai, kuriam autorius yra labai dėkingas. Taip pat nuoširdžiai dėkoju recenzentams prof. habil. dr. Juliuszui Bardachui ir prof. habil. dr. Piotruui Łossowskiui.

I

MYKOLO RÖMERIO GYVENIMO KELIAS

1. Vaikystė ir jaunystė

Mykolas Pijus Paskalis Römeris priklauso dvilyktajai Scipiono herbo (dvi sidabrinės sukryžiuotos lazdos raudoname fone) Römerių giminės kartai. Ši giminė kilusi iš Meiseno žemės Saksonijoje, o viena jos atšaka jau XIII a. apsigyveno Kalavijuočių ordino valstybėje (dab. Latvijoje). XVII amžiaus pirmosios pusės karuose Römeriai palaikė Lenkijos ir Lietuvos valstybės pusę, dėl to vėliau prarado žemes Švedijos užimtoje Livonijoje¹. Steponas Römeris (1560–1635) persikėlė į Lietuvą, ir nuo tada giminė susiejo savo likimą su nauja pasirinktąja tėvyne. Ta plačiai išsišakojusi ir susigiminiavusi su iškiliausiais Lietuvos bajorais šeima daug nusipelnė ir Lietuvai, ir Lenkijai. Tai liudija ir trylikos Lietuvos Römerių biogramos, išspausdintos *Polski Słownik Biograficzny*. Jie tarnavo Lenkijos karalystei ir Lietuvai įvairiose srityse: buvo karininkai, diplomatai, visuomenės veikėjai, mokslininkai, literatai, dailininkai. Šios Römerių dinastijos atšakos pradininkas – Lietuvos artilerijos generolas, Jono III Sobieskio karo žygių dalyvis Motiejus Römeris (1606–1699)² – savo testamente ateinančioms giminės kartoms rašė: „nuolankiai prašau ir maldauju visų savo vaikų ir anūkų, kad mūsų namuose jie visada puoselėtų garbingą, taurią, ištikimą meilę Tėvynei, kad tėvai šį priesaką perduotų vaikams ir niekada, ypač kai sunku, jo neatsižadėtų“³.

¹ S.Uruski, *Rodzina*, t.15, Warszawa, 1931, p. 242; G.Manteuffel, *O starodawnej szlachcie krzyżacko-rycerskiej na kresach inflanckich*, Lwów, 1912, p. 41; E.Romer, *Monografia rodu Römerów*, Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAB), F138–2373, p. 1–17.

² *Polski Słownik Biograficzny* (toliau – *PSB*), t. 31, sąs.4, 131, 1989, p. 650–652 (biogramos aut. Andrzej Rachuba); E.Romer, op. cit., p. 33–44.

³ A. i A.Rosnerowie, „Pasma czynności ciągiem lat idące“, p. 9. Žr. taip pat E.Romer, op. cit., p. 43–44.

Svarbiausius testamentą fragmentus Römerių palikuonys mokėsi mintinai⁴.

Motiejaus Römerio proanūkis buvo Vilniaus gubernijos bajorų maršalas, 1812 metais Vilniaus miesto burmistras, Nenaudėlių (Šubravcų) draugijos narys, masonų ložės „Gorliwy Litwin“ („Uolusis lietuvis“) vadovas Mykolas Juozapas Römeris (1778–1853). Už patriotinę veiklą jis kalėjo Varšuvos citadelėje ir Petropavlovsko tvirtovėje, vėliau buvo ištremtas į Voronežą⁵. Ateinančioms Römerių kartoms paliko „didžios širdies ir ugnin-gos pilietinės veiklos palikimą“⁶.

Mykolo Juozapo proanūkis Mykolas Pijus Römeris gimė 1880 metų gegužės 17 dieną Bagdoniškyje, Kauno gubernijos Zarasų apskrityje (dab. Rokiškio raj.)⁷. Jis buvo šeštasis Mykolo ir Konstancijos Tukačlo Römerių vaikas ir vienintelis sūnus. Tai reiškė, kad jis, būdamas Bagdoniško linijos tęsėjas, iš tėvo paveldėjo ne tik vardą (Mykolas IV), bet ateityje turėjo perimti ir Bagdoniško dvarą, nuo XVIII amžiaus pabaigos buvusį giminės nuosavybę⁸.

Kūdikystėje netekusį tėvų Mykolą Kazimierą (1845–1920) auklėjo senelis Mykolas Juozapas, o vėliau globojo dėdė Edwardas Römeris. Po žemės ūkio studijų Pruškuve (1861–1862) visą likusį gyvenimą M.K.Römeris ūkininkavo Bagdoniškyje⁹. Nors jis augo sukilėlių ir sąmokslininkų šeimoje, svarbiausiu savo tikslu laikė išsaugoti paveldėtą žemę. Sukilėlių ideologiją vertino kaip politinę klaidą, bet jos nesmer-

⁴ K.Wańkiewicz, *Urywki wspomnień*, Dział rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (toliau – ZNO), nr. 16181/II, p. 166.

⁵ *PSB*, t. 31, sąs. 4, 131, 1989, p. 652–653 (biogramos aut. Danuta Kamolowa); E.Romer, op. cit., p. 105–106. Žr. taip pat D.Kamolowa, „Nie ustawajmy więc w ochocie pisania“, in *Z dziejów Romerów na Litwie*, Warszawa, 1992, p. 1–96.

⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 291.

⁷ Kopii metričeskich vypisej, čast 1, O rodivšichsia po Abelskomu dekanatu, Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 699, ap. 6, b. 46, p. 77; M.Römer, *Autobiografia*, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-762, ap. 8, b. 494, p. 6. Stefan Kieniewicz, *PSB* (t. 31, sąs. 4, 131, 1989, p. 653), remdamasis Lietuvos tarybine enciklopedija (t. 9, p. 386) pateikia klaidingą M.Römerio gimimo datą (gegužės 7). Iš tikrųjų M.Römeris gimė gegužės 5 (naujuoju stiliumi 17 dieną.)

⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F.Sulimiewskiego, t.1, Warszawa, 1880, p. 286; M.Römeris, *Bagdoniškių dvaro istorija 1508–1925*, LMAB F138–2263.

⁹ E.Romer, op. cit., p. 173–176.

kė kaip „neginčijamo blogio ir nuodėmės“¹⁰. Buvo didžiai teisingas žmogus, kategoriškai gynęs savo religinius, tautinius, politinius ir visuomeninius įsitikinimus, paremtus tradicija. Sūnaus autobiografijoje skaitome: „Mano sąmonei, pažiūrų bei visuomeninių idealų formavimuisi tėvas neturėjo jokios įtakos, bet aš visada žavėjausi besąlygišku jo sąžiningumu, ir gal būtent jis mano širdyje įdiegė padorumo kultą ir pasibjaurėjimą veidmainyste“¹¹.

Konstancija Römerienė (1847–1914) buvo kilusi iš šeimos, dar nepamiršusios senųjų Didžiosios Kunigaikštystės kalvinizmo tradicijų. Taigi religijoje ji „labiau ieškojo jausmo ir pagalbos artimui paskatų“. Pati ėjo į Bagdonišio apylinkių valstiečių pirkias, padėjo vargstantiems, taip ugdydama „ne tik politinę, bet ir visuomeninę piliečių sąmonę“¹². Ji buvo jautrios širdies ir išmintinga moteris. Jaunystėje mokėsi Drezdene ir vėliau mėgo skaityti literatūros istorijos, filosofijos ir sociologijos veikalus. Labai mylėjo savo vaikus, ypač vienintelį sūnų. „Motina man darė didžiausią įtaką, – po daugelio metų rašė M.Römeris. – Kai augau, jos jausmai ir pažiūros formavo mano mąstymą“¹³.

Römerių giminė buvo tikri lenkai. Lietuvos praeities tyrinėtojas Ludwikas Krzywickis XX a. pradžios Lietuvos ir Baltarusijos lenkų dvarų atmosferą apibūdino labai taikliai: „Ten tvyrojo lenkiškumas, kažkoks baimingas, tarsi buvimą lenkais jie laikytų didele savo kalte, kurią slėpė viduje kaip kitiems nerodomą šeimos relikviją“¹⁴. M.Römeris panašiai rašė *Dienoraščio* puslapiuose: „Tėčio tikėjimas ir patriotizmas visada buvo paprastas ir nuoseklus, ir nuo ankstyvos vaikystės ne pamokymai, o nuolatinė šeimos dvasinė būsena išmokė mus suprasti ir pajusti tautos laisvės dvelksmą“¹⁵. Svetingi Römerių namai buvo uždari tik rusams, kuriuos ir vaikas suvokė kaip svetimą, net priešišką elementą¹⁶. Cituotasis L.Krzywickis Edwardo Römerio sūnų Eugeniuszą Romerį (1871–1943)

¹⁰ M.Römer, *Autozyciorys*, LMAB F138–2262, p. 18.

¹¹ Ten pat, p. 15.

¹² Ten pat, p. 25.

¹³ Ten pat, p. 22.

¹⁴ L.Krzywicki, *Wspomnienia*, t. 1, Warszawa, 1957, p. 335.

¹⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 336.

¹⁶ M.Römer, *Autozyciorys*, p. 17.

laiko „viena iš nedaugelio išimčių“ tarp Lietuvos bajorų, nes jis nuo to meto Rusijos valdžios neslėpė savo tautybės. Mykolo Kazimiero Römerio laikyseną panašiai apibūdino Józefas Weysenhoffas savo „Medžio-tojo cikle“¹⁷.

Po daugelio metų atgaivindamas vaizduotėje vaikystės viziją M.Römeris pabrėžė patriarchalinę tėvų namų atmosferą: „Viskas atrodė aišku, paprasta, nuo amžių nekintama, tarsi plaukė iš pačios sukūrimo prigimties, be rimtų konfliktų, tragiškų problemų, be kovų ir visuomenės neapykantos“¹⁸. Stipriai jauno žmogaus sąmonę veikė ir tūkstančio ežerų krašto – šiaurės rytų Lietuvos – peizažas, jo gražūs, tapybiški vaizdai. Po daugelio metų jis rašė: „Man atrodo, kad Bagdoniškyje užsimezgė visi svarbiausi mano jausmai, emocijų ir idėjų pradai. Pamilęs Bagdoniški, jo kraštovaizdį, vietos žmones, jų charakterį, kalbą ir dainas, pamilau ir Lietuvą“¹⁹.

Iš pradžių M.Römeris mokėsi namuose, o 1890 metais įstojo į Vilniaus pirmąją gimnaziją. Po dvejų metų persikėlė į Sankt Peterburgą ir pradėjo studijuoti elitinėje Teisės mokykloje (Imperatorskoje Učilišče Pravovedenija). Mokyklos tikslas buvo ugdyti ir mokyti būsimus valstybės veikėjus, t.y. konservatyvius ir idėjiškai artimus visuomeninei valstybės santvarkai žmones. Tai buvo kartu aukštoji teisės mokykla ir klasikinio tipo gimnazija. Mokslas vyko trimis etapais: treji metai parengiamųjų klasių, ketveri metai – „žemesnysis kursas“ ir treji metai – „aukštesnysis kursas“. Taigi iš viso mokslas truko dešimt metų. M.Römeris buvo priimtas į antrąjį parengiamųjų klasių skyrių²⁰. Mokykloje dėstė geriausi profesoriai. Be kitų, tuo metu ten dirbo Levas Petražickis, Nikolajus Tagancevas, Vladimiras Nabokovas, Fiodoras Martensas²¹.

Per dešimtį metų, praleistų carų sostinėje, formavosi M.Römerio pažiūros. Tačiau Rusijos valstybės įtaką, kuriai, regis, jis turėjo pasiduoti,

¹⁷ J.Weysenhoff, *Soból i panna*, Warszawa, 1991, p. 46.

¹⁸ M.Römer, *Autożyciorys*, p. 17.

¹⁹ M.Römer, *Wspomnienia*, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUB), F75–10, p. 42.

²⁰ M.Römer, *Autożyciorys*, p. 9.

²¹ M.Römeris labiausiai vertino L.Petražickį. Po daugelio metų jis rašė: „Jo paskaitos man padarė didelį įspūdį visam gyvenimui“, M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 227.

stebė giminės tradicija ir nuolatinis susirašinėjimas su šeima²². Su gimtuojų kraštu M.Römerį siejo Budrewiczų šeima ir Zenonas Siemaszko, pas kuriuos jis praleisdavo visas šventes ir sekmadienius²³.

1901 metais išvykdamas iš Peterburgo išsivežė Pirmojo laipsnio diplomą ir giliai pajaustą nemeilę miestui prie Nevos. Mokykloje vyravusi drausmė išugdė nepasitikėjimą bet kokia aukštesne valdžia. Tai sustiprino neapykantą ir priešišumą valstybės valdžiai kaip „svetimam ir visuomenei žalingam veiksniui“²⁴. Tačiau tuo metu užsimezgusių draugysčių neatšaldė laikas, ir išliko tradicija gruodžio 18-ąją, prisimenant mokyklos įkūrimą, švęsti vadinamųjų „pravovedų“, t.y. mokyklos auklėtinių, dieną²⁵. Savo ryšį su mokykla M.Römeris patvirtino 1905 metais, opoziciniame rusų žurnale *Rus* paskelbęs atvirą laišką mokyklos auklėtiniams, kuriame pasmerkė „pravovedų“ ištikimybės sostui priesaiką ir protesto prieš tai, kad iš mokyklos buvo atleisti pasisakiusieji už mokyklos demokratizavimą²⁶.

Teisės mokyklos absolventai kartu su diplomu gaudavo valstybės tarnybą. M.Römeris, tęsdamas antirusišką giminės tradiciją, atsisakė šio kelio ir iškart apsisprendė studijuoti toliau²⁷.

1901–1902 akademniais metais M.Römeris Krokuvoje studijavo istoriją. Labiausiai jį domino dvi istorijos problemos: Prancūzijos didžioji revoliucija bei Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimai ir pastangos po

²² Dalis šio laikotarpio laiškų išliko VUB. Ypač dažnai M.Römeris susirašinėjo su motina. Jos laišakai kupini meilės, rūpesčio sūnaus dvasios būkle. Ji aiškiai sunerimusi dėl kylančio akademinio jaunimo bruzdėjimo: „atsimink, kad esi lenkas, o mums svarbu, kad mūsų tauta būtų savarankiška, nesikištų į rusų reikalus, tegu jie žarsto žarijas savo rankomis. Mūsų idealai kiti, o mūsų vėliava jau šimtą metų laistoma kankinių krauju dėl mūsų gimtosios žemės ir kalbos laisvės“, 1901 02 16 K.Römerienės laiškas M.Römeriui, VUB F1-898, p. 104.

²³ M.Römer, *Autožyciorys*, p. 5, 8; M.Römer, *Dziennik*, t. 1, p. 52, 112. Vincentovo dvairo Vileikos apskrityje savininkas Stefanus Budrewiczius buvo M.Römerio senelių Tukaflų kaimynas. 1864 m. Vincentovas buvo konfiskuotas, o savininkai ištremti.

²⁴ M.Römer, *Autožyciorys*, p. 9.

²⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 1, p. 133 – apie M.Römerio dalyvavimą studijų baigimo dešimtmečio minėjime.

²⁶ M.Reimer, „Otkrytoje pismo polnomu sostavu vospitannikov staršego kursa imperatorskogo učilišča pravovedenija“, *Rus*, 1905 11 09/22, nr. 14. Geriausi profesoriai – Petražickis, Grimmas ir Latkinas – protestuodami išėjo iš mokyklos.

²⁷ M.Römer, *Autobiografija*, p. 6.

to atkurti valstybę²⁸, ypač traukė visuomeniniai šių temų aspektai. Krokuvos universiteto filosofijos fakultete M.Römeris klausė Stanisława Smolkos, Karolio Podkańskio, Wiktora Czermakeo paskaitų, bet kadangi, jo nuomone, čia nebuvo pakankamai atsižvelgiama į istorijos visuomeninius aspektus, nutraukė studijas Krokuvoje ir 1902 metų rudenį įstojo į Paryžiaus Laisvosios politinių mokslų mokyklos (École libre des Sciences Politiques) ekonomikos ir socialinių mokslų fakultetą (section économique et sociale)²⁹. Tada ten dėstė Albert'as Sorelis, Adhemaras Esmeinas, Anatolis Leroi-Beaulieu, André Tardieu. Be mokyklos paskaitų, lankė prof. Marcelio Planiolio³⁰ kursą apie Napoleono kodeksą Paryžiaus universiteto teisės fakultete ir garsaus rusų istoriko bei sociologo Maksimo Kovalevskio paskaitas rusų emigrantų įkurtoje Laisvojoje aukštojoje mokykloje³¹. Prof. Anatolio Leroi-Beaulieu vadovaujamas, M.Römeris parašė diplominį darbą (tezes) „Agrarinė Rusijos kaimo struktūra“, bet, neišlaikęs visuomeninės ekonomikos egzamino, diplomo negavo³².

Būdamas Paryžiuje, M.Römeris aktyviai dalyvavo lenkų kolonijos prie Senos gyvenime. Iš pradžių užmezgė ryšius su tautinių demokratų įtakoje esančia studentų draugija „Koło“ („Ratas“). „Koliažų“ tarpe vyraujanti aiški tautinė kryptis netenkino M.Römerio, todėl jis greitai „persimetė“ prie Lenkijos socialistų partijos įtakoje esančio būrelio „Spójnia“ („Jungtis“) ir Pažangiojo lenkų jaunimo sąjungos. 1903 metais buvo sąjungos sekretorius, o 1904 metais – generalinis sekretorius³³. Nuo tada daugiausia bendravo su kairiųjų pažiūrų žmonėmis. Su Konstantinu Gordziałkowskiu ir Piotru Drzewieckiu dalyvavo kuriant lenkų „partijos“ Paryžiuje pro-

²⁸ M.Römer, *Wspomnienia*, p. 8.

²⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 101. Autobiografijoje taip aiškino savo pasirinkimą: „Sociologija ir teisė yra susijusios kaip turinys su forma, ir neįmanoma tinkamai suvokti formos be turinio“, M.Römer, *Autobiografia*, p. 6.

³⁰ M.Römer, *Autobiografia*, p. 6; M.R. [M.Römer], „Albert Sorel“, *Gazeta Wileńska* (toliau – GW), 1906 06 24/07 07, nr.80 – atsiminimai apie profesorių po jo mirties. Žr. kito Politinių mokslų mokyklos absolvento atsiminimus: M.Sokolnicki, *Czternaście lat*, Warszawa, 1936, p. 34–37.

³¹ M.Römer, *Autobiografia*, p. 6.

³² M.Römer, *Wspomnienia*, p. 43.

³³ M.Römer, *Autożyciorys*, p. 1; M.Römer, *Dziennik*, t. 36, p. 370; M.Römer, *Wspomnienia*, p. 2. Apie Paryžiaus lenkų akademinį judėjimą žr. A.Karbowiak, *Młodość polska akademicka za granicą 1795–1910*, Kraków, 1910, p. 55–58.

gramą. Po daugelio metų M.Römeris šį laikotarpį prisiminė *Dienoraštyje*: „Partiniai ginčai, Lenkijos nepriklausomybės siekiai ir socialistiniai, bent jau radikalūs demokratiniai, šūkiei buvo visiškai užvaldę mūsų protus“³⁴.

Iš vyresnės Paryžiaus lenkų kolonijos kartos su pažangiuoju jaunimu bendravo Bolesławas Limanowski ir dr. Henryko Gierszyńskiego šeima. Ypač daug M.Römeriui reiškė ryšiai su Gierszyńskiais. Trokšdami Lenkijos laisvės, jie galvojo ir apie visas buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės tautas, pripažindami jų teisę į laisvę ir nepriklausomybę. Ypatingą „silpnbę“ šiuo požiūriu jie jautė Lietuvai ir lietuviams, nes tai buvo Henryko Gierszyńskiego žmonos Marijos gimtinė³⁵.

Bet apskritai, M.Römerio nuomone, pažangusis lenkų jaunimas visiškai nesuprato lietuvių problemos. Bendravimas su Gierszyńskiais ir susidūrimas su lietuvių reikalais padėjo pagrindus vėlesnėms prolietuviškomis M.Römerio pažiūroms.

Savo *Atsiminimuose* M.Römeris rašė: „Iki 1904 metų mažai apie tai svarsčiau, nors suvokiau lietuvių klausimo svarbą, o širdyje jaučiau sentimentų lietuvių reikalui“. 1904 metais įvyko esminis lūžis, pakeitęs visą M.Römerio gyvenimą³⁶. Jis susipažino su studentu Juozu Petručiu, kilusiu iš Bagdonišio apylinkių, kuris, keliaudamas po Vakarų Europos universitetus, susitikęs su jaunais Lietuvos lenkais stengėsi žadinti juose jausmus Lietuvai. Jis nesiekė jų sulietuvinti, tik apeliavo į jų pilietinius jausmus, skelbė „visų Lietuvos piliečių, nepriklausomai nuo kultūros, kalbos ir tautybės, taikos, santarvės ir bendradarbiavimo evangeliją“. Ši nauja, ne tautinė, bet pilietinė, vėliau pavadinta „krašto“ koncepcija turėjo lemiamos įtakos M.Römerio pažiūroms, ir jis nebegalėjo likti abejingas lietuvių tautiniam judėjimui. Jis ypač uoliai ėmė remti šią koncepciją ir akty-

³⁴ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 152; M.Römer, *Wspomnienia*, p. 4, 48. M.Römeris dalyvavo ir švietimo veikloje. 1904 m. perskaitė viešą paskaitą apie Kosciuškos sukilimą (M.Römer, *Wspomnienia*, p. 48) ir dalyvavo kuriant Paryžiuje vad. Liaudies universitetą lenkų darbininkams (M.Römer, *Wspomnienia*, p. 2)

³⁵ Maria Bukowska-Gierszyńska, Henryko Bukowskio sesuo, laikė save lietuve, nors jos „lietuvybė susipynė su lenkiškumu ir negalėjo jam atsisipirti“, M.Römer, *Wspomnienia*, p. 49. Gierszyńskių namuose gyveno generolas Walerijus Wróblewski, „derinantis sukilėlio ideologiją ir aktyvų visuomeninį revoliucingumą“, M.Römer, *Wspomnienia*, p. 3. Apie Henryko Gierszyńskiego požiūrį į lietuvių klausimą žr. P.Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa, 1985, p. 35–36. Apie atmosferą Gierszyńskių namuose žr. M.Sokolnicki, op. cit., p. 11–13.

³⁶ M.Römer, *Wspomnienia*, p. 3.

viai bendradarbiavo su Juozu Petruliu, grupės „Spójnia“ viduje kuriant kraštiečių draugiją „Lithuania“³⁷.

Ši draugija buvo negausi. Be J.Petrulio ir M.Römerio, jai priklausė Marija, Karylė ir Stanisławas Gierszyńskiai, jaunas Žemaitijos bajoras Zigmantas Rimgaila, Zofia Woyniłowiczówna iš Ukrainos, Marija Putvinskaitė (Maria Putwińska), Antanas Vivulskis (Antoni Wiwulski) ir Petras Rimša³⁸.

Kas savaitę arba kas antrą vykusiuose draugijos susirinkimuose daugiausia buvo diskutuojama krašto ideologijos ir pilietinės pozicijos klausimais, analizuojama lietuvių tautinio judėjimo istorija, apžvelgiama lietuvių spauda ir spauda apie Lietuvą. Kadangi dauguma draugijos narių nemokėjo lietuviškai, susirinkimai vyko lenkų kalba³⁹.

Grupės „Lithuania“ varomoji jėga buvo pats jos įkūrimo iniciatorius. Kai 1904 metų vasarą J.Petrulis išvyko iš Paryžiaus, draugijos veikla praktiškai nutrūko⁴⁰. Tik 1905 metų pavasarį „Lithuania“ dar kartą parodė gyvybės ženklus ir tada pasireiškė viešai. Tai buvo jaunam studentui gamtininkui Tadui Ivanauskui atvykus į Paryžių⁴¹. Draugijos vardu buvo surengtas paskaitų vakaras apie Lietuvą lenkų jaunimui. T. Ivanauskas kalbėjo apie lietuvių socialdemokratų judėjimą, o M.Römeris perskaitė paskaitą apie etnografinius ir kultūrinius santykius Lietuvoje, truputį vėliau ši tekstą išspausdino Krokuvoje leistame žurnale *Krytyka*⁴².

³⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 3; ten pat, t. 33, p. 221; ten pat, t. 1, p. 50; M.Römeris, „Iš mūsų praeities. 'Lithuania'“, *Aušrinė*, 1912, nr. 15, p. 55–57. Kitas organizacijos „Lithuania“ narys taip vertino J.Petrulio indėlį: „Kad Piotr Rymśa visa dvasia tapo Petru Rimša, turiu pasakyti ačiū tam varganam klajokliui“, J.Rimantas, *Petras Rimša pasakoja*, Vilnius, 1964, p. 72.

³⁸ M.Römer, *Wspomnienia*, p. 46.

³⁹ Ten pat, p. 6.

⁴⁰ 1905 04 15 M.Römerio laiškas St.Gierszyńskui, Paryžiaus lenkų biblioteka (toliau – PLB), M.Pijaus Römerio archyvas St.Gierszyńskio archyve.

⁴¹ M.Römer, *Wspomnienia*, p. 6, 46.

⁴² M.Römer, „Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie“, *Krytyka*, 1906, t. 1, p. 53–59, 158–168, 289–295, 388–395, 496–502; 1905 07 30 M.Römerio laiškas St.Gierszyńskui, PLB; M.Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 262. Pirmasis spausdintas M.Römerio tekstas buvo kriptograma. Leidinyje *Kraj* (1904 03 26/04 08, nr. 13) pasirodė žinutė, kad Edwardo Woyniłowicziaus iniciatyva renkami pinigai Rusijos ir Japonijos karui. Kai kurie Galicijos laikraščiai (*Naprzód*, 1904 04 23, nr. 113, *Słowo Polskie*, 1904 04 21, nr. 189) paskelbė apie Minsko gubernijos bajorų „protestą“, smerkiantį šią iniciatyvą, su pastaba, kad vietoje yra platinami „protesto“ teksto atspaudai. Waclawo Studnickio iniciatyva „protestą“ parašė M.Römeris. Išspausdinus žinutę laikraščiuose, padaryti „protesto“ atspaudai buvo išsiųsti į Paryžių ir tik iš ten išsiuntinėti po Minsko guberniją, M.Römer, *Wspomnienia*, p. 7.

2. „Krajovců“ Vilniuje

1905 metų vasarą M.Römeris grįžo į revoliucijos sūkurin įtrauktą Kau-no kraštą. Šis Rusijos imperializmo priešas, ryžtingas separatistas ir de-mokratas, pasisakantis už liaudies išsivadavimą, tapo naujo judėjimo en-tuziastu. „Visa širdimi, visais savo idealais linkau į revoliuciją“⁴³, – prisiminė po daugelio metų. Bet, nors ir turėjo ryšių su vietiniais judėjimo va-dais, aktyviau nedalyvavo šiuose įvykiuose⁴⁴. Tam turėjo įtakos nepakan-kamas lietuvių kalbos mokėjimas ir priešiška revoliucijai tėvų namų bei bajorų aplinkos atmosfera⁴⁵. Per revoliuciją išryškėjo lietuvių tautinis pa-kilimas. Laiške Stanisławui Gierszyńskiui M.Römeris rašė: „Pirmą kartą aiškiai suvokiau, kad tai grynai lietuvių kraštas, o vietos gyventojai yra lietuviai [...]. Lietuva jau nebėra tik vizija arba istorinė sąvoka, bet turi dvasią ir kūną“⁴⁶. Jis nutarė kreiptis į Lietuvos lenkus, kad juos įtikintų dėl „bendro šalies patriotizmo, neatsisakant kultūrinio ir tautinio atskirumo“. Persikėlė į Vilnių ir norėdamas sukurti „pažangų lenkų laikraštį“ kreipėsi į Vilniaus demokratus⁴⁷, kurie 1904–1905 metais susibūrė siekdami Lietu-vos autonomijos ir šiuo klausimu laukdami kitų tautybių, gyvenančių bu-vusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse, pritarimo⁴⁸. Lenkų, lietuvių, baltarusių ir žydų inteligentų pasitarimuose iškelta Lietuvos au-tonomijos idėja. Daugiausiai ginčytasi dėl autonomijos teritorijos. Lenkai, baltarusiai ir žydai pasisakė už autonomiją istorinės Lietuvos ribose, o lie-tuviai norėjo etninės Lietuvos su vadinamaisiais „pakraščiais“, kitaip ta-riant, su Vilniaus ir Gardino gubernijomis. Dėl šių prieštaravimų 1905 me-tų gegužės mėnesį sustojo Vilniaus „autonomininkų klubo“ veikla ir

⁴³ M.Römer, *Wspomnienia*, p. 27.

⁴⁴ Ten pat, p. 54. Bagdonišio apylinkėse, be kitų, veikė ir Jonas Zakarevičius. Po jo mirties M.Römeris laikraštyje *Gazeta Wileńska* paskelbė atsiminimus apie jį (1906 05 18/31, nr. 50).

⁴⁵ M.Römer, *Wspomnienia*, p. 54; 1905 07 30 M.Römerio laiškas St.Gierszyńskiui, PLB.

⁴⁶ 1905 07 09 M.Römerio laiškas St.Gierszyńskiui, PLB.

⁴⁷ R.Jurkowski, „‘Gazeta Wileńska’ i ‘Głos Kijowski’ (Z dziejów polskiej prasy radykalno-liberalnej na Litwie i Ukrainie w 1906)“, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, t. 26, 1987, sąs. 4, p. 59.

⁴⁸ J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań, 1983, p. 50; J.Jurkiewicz, „Demokraci wileńscy w latach 1905–1914“, *Acta Baltico-Slavica*, t. 15, 1983, p. 162.

nutrūko lenkų bei lietuvių ryšiai⁴⁹. Pažangiųjų Vilniaus lenkų inteligentų pastangos politiškai susiorganizuoti ilgalaikių rezultatų nedavė⁵⁰.

1906 m. pradžioje pradėtas leisti M.Römerio įkurtas ir jo redaguotas laikraštis *Gazeta Wileńska (Vilniaus laikraštis)* neilgam laikui sutelkė demokratų ir tapo jų pasisakymų tribūna⁵¹. Laikraštyje bendradarbiavo Ludwikas Abramowiczius, Wacławas Makowski, Franciszekas Olechnowiczius, Adolfas Narkiewiczius, Adamas Giedwiłła, Władysławas Umiński⁵². Norą bendradarbiauti pareiškė ir lietuvių tautinio judėjimo atstovai Mykolas Biržiška, Jurgis Šaulys ir Povilas Višinskis⁵³. Bet tikrai bendradarbiavo vienas M.Biržiška, redagavęs atskirą lietuvišką laikraščio skyrių⁵⁴. Stiprėjant lenkų ir lietuvių konfliktui *Gazeta Wileńska* susilaukė nuo kraštutinių vertinimų, užėmė vidurio poziciją ir stengėsi jungti lenkų ir lietuvių nuostatas⁵⁵. Laikraštis tapo ne tik lenkų demokratinio judėjimo centru, bet ir vieta, kur galėjo užsimegzti tiesioginis ryšys su lietuvių tautinio judėjimo veikėjais⁵⁶.

⁴⁹ R.Miknys, „Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai“, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 3, Vilnius, 1991, p. 193.

⁵⁰ J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 51; J.Jurkiewicz, „Demokracy wileńscy“, p. 162.

⁵¹ Laikraščio *Gazeta Wileńska* leidėjas buvo M.Römeris, redaktorius Zenonas Pietkiewiczius, redakcinę kolegiją sudarė M.Römeris, Bronisławas Krzyżanowski ir Janas Klottas, M.Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 165.

⁵² Ten pat, t. 28, p. 387; ten pat, t. 37, p. 74; ten pat, t. 38, p. 745.

⁵³ GW, 1906 02 15/28, nr. 1. *Vilniaus žinios* (1905, nr. 279) paskelbė, kad J.Jablonskis ir P.Višinskis bendradarbiauja su *Gazeta*, bet greit paneigė šią informaciją (*Vilniaus žinios*, nr. 281).

⁵⁴ T.Zienkiewicz, „Informacje o litewskim życiu kulturalnym w ‘Gazecie Wileńskiej’ (1906 r.)“, *Studia i Materiały Wyższej Szkoły Pedagogicznej* (toliau – WSP), Olsztyn, 1991, nr. 29, p. 117–127; J.Jurkiewicz, „Opinia polskiej prasy w Wilnie o narodowym ruchu litewskim w latach 1905–1914“, *Acta Baltico-Slavica*, t. 18, 1987, p. 215–216. Po daugelio metų prisimindamas bendradarbiavimą su *Gazeta Wileńska* M.Biržiška rašė: „Nei Römeris, nei kitas kas nekludė man ką ir kaip rašyti; turėjau čia visišką laisvę. Iš viso leidėjas ir redaktorius visiems redakcijos bendradarbiams davė laisvės rašyti, sakyčiau – net per daug laisvės, dėl ko ir laikraštis gavo nukentėti“, M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, in *Tremties metai. Lietuvos rašytojų metraštis*, Tübingenas, 1947, p. 539.

⁵⁵ H.Wisner, *Litwa i Litwini*, Olsztyn, 1991, p. 124.

⁵⁶ Apie pokalbius su lietuviais P.Višinskiu, A.Smetona, J.Jablonskiu M.Römeris prisimena *Autobiografijoje* (p.1) ir *Dienoraštyje* (t. 33, p. 427). Apie lenkų ir lietuvių ryšius 1904–1905 m. žr. R.Miknys, „Vilniaus autonomistai“, p. 173–198.

Dėl dienraštyje skelbiamų vis radikalėjančių socialistinių laisvės šūkių iš jo pasitraukė vienas gambiausių žurnalistų Ludwikas Abramowiczus⁵⁷. Šiems šūkiams negalėjo pritarti ne tik konservatyvieji sluoksniai, bet ir Vilniaus lenkų inteligentų dauguma, kuriai buvo skirtas šis laikraštis⁵⁸. Jo idėjos plačiau nepaplito ir liaudyje⁵⁹. *Gazeta Wileńska*, kaip ir visa Vilniaus demokratų akcija, žlugo dėl idėjų nepopuliarumo, finansinių ir organizacinių sunkumų, konservatyviųjų sluoksnių trukdymų ir netekus vilties sulaukti demokratinų permainų pačioje Rusijoje⁶⁰.

Nors laikraštis *Gazeta Wileńska* nuo 1906 metų liepos mėnesio nustotas leisti, bet M.Römeriui, kaip redaktoriui, atsakingam už Norberto Barlickio straipsnio „Ogniste półkule“ („Liepsnojantis pusrutulius“) išspausdinimą, iškelta byla, apkaltinus raginimu nuversti caro valdžią⁶¹. Jam teko išvykti iš Vilniaus. Iš pradžių gyveno Bagdoniškyje, vėliau persikėlė į Eugeniuszui Romeriui priklausančią Pagryžuvį. Neturėdamas paso, negalėjo legaliai išvykti iš Rusijos, todėl Adolfo Grajewskio iš Kvédarnos apylinkių ir Bucewiczių šeimos iš Judrėnų padedamas, nelegaliai perėjęs

⁵⁷ Apie L.Abramowicziaus pasitraukimą žr. *Lietuvių enciklopedija*, t. 1, Boston, 1953, p. 20; M.Mołodcówna, „Abramowicz Ludwik“, *Słownik pracowników książki polskiej*, t. 1, Warszawa–Łódź, 1972, p. 1.

⁵⁸ *Gazeta Wileńska* dažnai laikyta Lenkijos socialistų partijos laikraščiu, žr. 1906 06 18 St.Laskowicziaus laišką A.Karpowiczui, LMAB F7–1710. Hipolito Korwin–Milewskio nuomone, tai buvo „raudonas laikraštukas“, H.Korwin–Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień*, Warszawa, 1993, p. 151. Tai, kad M.Römeris dalyvavo kuriant Lietuvos socialistų ideologiją, nurodė ir Władysławas Wielhorskis veikalė *Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów*, Londyn, 1947, p. 241. Pats M.Römeris po daugelio metų rašė, kad tuomet buvo nusiteikęs prieš Lenkijos socialistų partiją, o ypač prieš jos kovines 1905 m. grupes, M.Römer, *Dziennik*, t. 11, p. 43.

⁵⁹ Laikraščio *Gazeta Wileńska* populiarumas mažėjo dėl publikacijų antiklerikaline tematika. Ypač neigiamai vertintas Jerzjo Szumo (Jankowskio) straipsnis „Boże Ciało“ („Dievo Kūnas“), GW, 1906 06 03/16, nr. 62; R.Jurkowski, „Gazeta Wileńska‘ i ‘Głos Kijowski‘“, p. 78–79; M.Biržiška, „Prof. M.Römeris“, p. 540.

⁶⁰ J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 54–55; J.Jurkiewicz, „Demokracy wileńscy“, p. 165; R.Jurkowski, „Gazeta Wileńska‘ i ‘Głos Kijowski‘“, p. 63.

⁶¹ M.Römer, *Autożyciorys*, p. 1; M.Römer, *Autobiografia*, p. 7; M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 129. N.Barlickio straipsnį M.Römeris laikė „aiškiams socialistiniui“, ten pat, t. 3, p. 375; Prokuroru Vilenskoj Sudebnaj Palaty ot prokurora Vilenskogo Okružnogo Suda predstavlenije ot 03 08 1906, LVIA, f. 446, ap. 1, b. 905, p. 1.

Rusijos ir Prūsijos sieną⁶², nukeliavo į Krokuvą ir taip išvengė jam gresiančios tremties.

Krokuvoje M.Römeris susitiko su seniai ten gyvenančiu lietuvių literatu Juozapu Albinu Herbačiausku, kurio bibliotekoje buvo visų lietuviškų laikraščių, pradedant *Aušra*, komplektai. M.Römeris juos atidžiai studijavo, norėdamas pagilinti žinias apie lietuvių tautinį judėjimą ir kartu geriau išmokti lietuvių kalbą⁶³. Taip kilo mintis apibendrinti šią medžiagą, o konkrečiai imtis tokio darbo turbūt paskatino pasirodžiusi Leono Wasilewskio knyga *Litwa i jej ludy (Lietuva ir jos tautos)*⁶⁴. M.Römeris ją taip įvertino: „Nepažįstant krašto, nežinant įvykių, nemokant kalbos, vietoj faktų remiantis klaidomis, kažkokia atsitiktine ir netikslia informacija, rašoma „studija“ apie Lietuvą“⁶⁵.

1907 metų vasarą, gyvendamas Kšešoviciuose prie Krokuvos, pradėjo rašyti išsamų veikalą *Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego (Lietuva. Lietuvių tautinio atgimimo studija)* (Lwów, 1908), kuris tebėra viena reikšmingiausių Lietuvos istoriografijos pozicijų⁶⁶. Iš J.A.Herbačiausko komplektų surinktą informaciją papildė Juozo Gabrio–Paršaičio duota ir Mortos Zauniūtės iš Tilžės atsiųsta medžiaga⁶⁷. 1934 metais M.Römeris rašė: „Tuometinė mano *Litwa* buvo logiška visos mano tolesnės veiklos pradžia – ji man davė vardą, ji apibrėžė mano pozicijas bei padarė kur kas didesnę įtaką mano ateičiai negu ankstesnė daug sudėtingesnė *Gazeta Wileńska*⁶⁸.

Pralaimėjus revoliucijai netekęs vilčių išvengti kaltinimų, bet nenorėdamas amžinai likti emigrantu, M.Römeris grįžo į Lietuvą. Už užstatą likęs laisvėje⁶⁹, visus 1908 metus laukė teismo Bagdoniškyje. 1909 metų sau-

⁶² Bucewicziai pervežė M.Römerį paslėptą karietoje, M.Römer, *Dziennik*, t. 30, p. 147; 1906 09 12 M.Römerio laiškas M.Gierszyńskai, PLB, Arch. M.K.Gierszyńskiej, nr. 2681, p. 57–58; „Mykolo Römerio autobiografija“, įvado aut. M.Maksimaitis, *Lietuvos mokslas*, t. 2, sąs. 4 (5), 1994, p. 126; 1906 09 30/10 13 M.Römerio laiškas T.Vrublevskiiui, LMAB F7–1322a, p. 14.

⁶³ M.Römer, *Autobiografija*, p. 7–8; „Mykolo Römerio autobiografija“, p. 127–128.

⁶⁴ L.Wasilewski, *Litwa i jej ludy*, Warszawa, 1907.

⁶⁵ M.Römer, „Z powodu jednej książki“, *Prawda*, 1907 10 12, nr. 41, p. 482–483.

⁶⁶ „Henryk Łowmiański jako badacz dziejów Litwy historycznej“, in J.Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań, 1988, p. 424.

⁶⁷ „Mykolo Römerio autobiografija“, p. 129; M.Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 262.

⁶⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 464.

⁶⁹ M.Römer, *Autobiografija*, p. 8; 1908 02 12 M.Römerio laiškas Wilhelmui Feldmanui, ZNO, nr. 12283, p. 457–459.

sio mėnesį po palankaus teismo sprendimo M.Römeris apsigyveno Vilniuje⁷⁰. Įstojo į Vilniaus advokatūrą kaip prisiekusio advokato Tado Vrublevskio (Tadeusz Wróblewski) padėjėjas, bet iš tikrųjų iki 1910 metų bendradarbiavo su Bronisławu Krzyżanowskiu. 1909 metų spalio mėnesį vedė giminaitę Reginą Römerytę, bet jų santuoka neilgai truko⁷¹.

Būdamas finansiškai beveik nepriklausomas, M.Römeris galėjo ištraukti į visuomeninę veiklą. Nors pažangioji inteligentija po revoliucijos vis labiau skaldėsi, laikraščio *Gazeta Wileńska* tradicijos tebebuvo gyvos. Po 1909 metų Vilniaus demokratų ir socialistų centru tapo T.Vrublevskio „raudonieji ketvirtadieniai“, savotiškas diskusijų klubas. Juose lankydavosi lenkų, lietuvių, baltarusių, žydų ir net rusų atstovai. M.Römeris greitai tapo nuolatinio „ketvirtadienių“ dalyviu⁷².

1910 metų rudenį pradėjo veikti dar vienas diskusijų centras – Banko klubas. Ten susitelkė pirmiausia „endekai arba visokio plauko jiems prijačiantys asmenys, drungni pažangiečiai bei visokių atspalvių nuosaičiai“⁷³. M.Römeris greitai atsisakė dalyvauti šiuose antradienių susitikimuose, kuriuos laikė „pilkais“, o diskusijas – „bevaisėmis“⁷⁴. Vis rečiau lankėsi ir „ketvirtadieniuose“, kurie, jo nuomone, įstrigo mirties taške ir neteko ankstesnės reikšmės⁷⁵.

Minimu laikotarpiu pažangioji inteligentija nutolo nuo socialistų ir socialdemokratų partijų. Tuo tarpu nacionalistinė ir vis labiau konserva-

⁷⁰ M.Römerio advokatas buvo T.Vrublevskis, Akta w sprawie redaktora „Gazety Wileńskiej“ Michała Römera 1906–1909 (T.Vrublevskio rinkinys), LMAB F 155–222, p. 6; Pismo prokuratora Wileńskiej Izby Sądowej do Ministerstwa Sprawiedliwości z 16 01 1909, LVIA, f. 446, ap. 1, b. 906, p. 6; Z.Ponarski, „Adwokat Tadeusz Stanisław Wróblewski (1858–1925)“, in *Szkice z dziejów adwokatury polskiej*, Warszawa, 1976, p. 59.

⁷¹ M.Römer, *Dziennik*, t.1, p. 20; „Mykolo Römerio autobiografija“, p. 130. 1910 m., kai sutuoktiniai jau kartu nebegyveno, jiems gimė duktė Celina. Oficialiai M.Römeris išsiskyrė tik prieš antrąsias vedybas 1938 m.

⁷² „Mykolo Römerio autobiografija“, p. 132. Viename susitikime M.Römeris perskaitė paskaitą „Rusijos demokratizacija ir partijų evoliucija bei agrarinė reforma“, M.Römer, *Dziennik*, t. 1, p. 56.

⁷³ M.Römer, *Dziennik*, t. 1, p. 11.

⁷⁴ Ten pat, p. 25.

⁷⁵ Ten pat, p. 82. T.Vrublevskio asmenybė, M.Römerio manymu, darė neigiamą įtaką bet kokiai veiklai, ten pat, p. 92. Panašiai T.Vrublevskį vertino ir kitas „ketvirtadienių“ dalyvis M.Biržiška, M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 543. Žr. taip pat M.Sokolnicki, op. cit., p. 444 ir A.Szklennik, *Dziennik*, t. 3, LVIA, f. 1135, ap. 4, b. 32, p. 109.

tyvėjanti tautinė demokratija (endekai) negalėjo tapti jai alternatyva. M.Römeris taip apibūdino to meto šios aplinkos padėtį: „Buvo susibūrę visiškai privatūs panašių, bet ir gerokai skirtingų pažiūrų žmonės. Tai buvo ta saujelė, kuri po 1905 ir 1906-ųjų, reakcijos metais, neprarado nei įsitikinimų, nei noro dirbti visuomeninį darbą, nei tikėjimo demokratiniais raidos principais“⁷⁶.

Vilniaus „krajovcų“ demokratų grupė, būdama negausi, susiskaldžiusi ir išblaškyta, negalėjo suplanuoti jokios akcijos. Aktualiausias uždavinys buvo atkurti savo spaudos organą. Demokratai retkarčiais pasisakydavo kitų laikraščių puslapiuose, bet jie visą laiką buvo įsitikinę, kad reikia atgaivinti savo laikraštį, kuris taptų juos vienijančiu centru. „Nuo 1908 metų po kelis kartus per metus gimdavo laikraščio projektas, tam buvo kviečiami susirinkimai, šiaudai išliepsnodavo ir užgesdavo bevaisėse diskusijose“⁷⁷.

Ryžtingesnių veiksmų imtasi tik 1910 metais, kai atsirado dar viena demokratus jungianti grandis – masonai. Rusijos Didžiųjų Rytų iniciatyva 1910 metais Vilniuje įkurta pirmoji ložė, pavadinta „Jedność“ („Vienybė“). Jai vadovavo Jerzis Rommas. Ložei priklausė penkių pagrindinių Vilniaus tautybių atstovai: baltarusiai, lenkai, lietuviai, rusai ir žydai⁷⁸. 1911 metų kovo 26 dieną į ložę priimtas M.Römeris taip apibūdino šios grupės tikslus ir uždavinius: „Mūsų pamatas yra brolybės, meilės, žmonių dvasios laisvės šūkiai. Tai yra humanistinė sąjunga kilniausia ir tiesiogine šio žodžio prasme. Mums rūpi, kad šie šūkiai būtų ne tik formaliai skelbiami [...], bet ir taptų žmonių bendravimo, sąžinės, veiklos ir santykių tikrove. Kad jais būtų grindžiami ir pavienių žmonių, ir įvairių grupių bei tautų santykiai“⁷⁹.

Rusijos Didieji Rytai (nuo 1913 metų Rusijos Tautų Didieji Rytai) siekė koordinuoti opozicijos grupuočių akcijas, turėdami tikslą nuversti absołiutizmą ir įvesti parlamentinę demokratinę valdymo sistemą. Planuota sukurti federacinę valstybę: tautinių valstijų arba respublikų sąjungą. Šios idėjos veikė pažangiosios Vilniaus inteligentijos sąmonę, nes jie, kaip

⁷⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 62.

⁷⁷ Ten pat, t. 1, p. 132.

⁷⁸ J.Sawicki, „Z dziejów wolnomularstwa w Wilnie“, *Studia i Materiały WSP*, Olsztyn, nr. 58, 1994, p. 204.

⁷⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 1, p. 72; ten pat, t. 4, p. 403.

ir rusų inteligentija, buvo nusivylę 1905 metų revoliucija. Negalint legaliai įgyvendinti šių tikslų ir „laisvės, lygybės, brolybės“ šūkių, kilo poreikis kurti uždaras organizacijas. Tokio poreikio mastą rodo intensyvus šių organizacijų augimas: 1911 metų rugsėjo mėnesį ložei „Jedność“ („Vienybė“) jau priklausė 14 narių ir ji suskilo į dvi dalis: atsiskyrė ložė „Litwa“ („Lietuva“), kuriai ėmė vadovauti M.Römeris⁸⁰.

Masonų organizacija buvo iš esmės skirta „bendravimui ir pasikeitimui nuotaikomis“, bet ložių iniciatyva bei nurodymais buvo veikiama ir plačiau. Tai gerokai pagyvino pažangiosios Vilniaus inteligentijos veiklą. Tad būtent todėl 1911 metais M.Römeris atnaujino savo *Dienoraštį*, kurio ištisi puslapiai smulkiai prirašyti kasdieninių ataskaitų.

Masonų atsiradimas paspartino demokratų spaudos organo kūrimą. Be to, 1911 metų birželį susijungė *Kurier Wileński (Vilniaus kurjeris)* ir *Goniec Codzienny (Kasdieninis pasiuntinys)* ir buvo įkurtas vienas laikraštis, pavadintas *Kurier Wileński*. Tai reiškė, kad Vilniuje tautiniai demokratai ir konservatoriai „sutelkė jėgas“ ir smarkiai suvienodino pozicijas⁸¹. M.Römeris *Dienoraštyje* rašė: „*Kurjerio* ir *Pasiuntinio* susijungimas tiesia kelią pažangaus laikraščio įkūrimui. Atsvara klerikalų blokui turi būti laisvės blokas“⁸².

Nuo 1911 metų lapkričio 12/25 dienos iki 1915 metų rugpjūčio 29/ rugsėjo 11 dienos ejęs *Przegląd Wileński* buvo laikraščio *Gazeta Wileńska* tąsa ir taip pat pirmiausia skelbė krašto nusistatymą bei propagavo istorinės Lietuvos autonomijos idėją⁸³.

Šis savaitraštis buvo skirtas pirmiausia inteligentijai, todėl demokratams iškilo poreikis leisti dienraštį platesniam skaitytojų ratui. Prieš rinkimus į IV Dūmą Vilniaus demokratų grupuotės, antroje miesto kurijoje kandidatu į deputatus iškėlusios B.Krzyżanowskį, pradėjo leisti agitacinį dienraštį *Głos Wileński (Vilniaus balsas)*. Dėl didelio šio laikraščio populiarumo kilo mintis leisti jį ir po rinkimų. Bet to padaryti nepavyko, ir

⁸⁰ J.Sawicki, op. cit., p. 205.

⁸¹ J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 73; J.Jurkiewicz, „Demokraci wileńscy“, p. 168.

⁸² M.Römer, *Dziennik*, t. 1, p. 124.

⁸³ Plačiau apie žurnalo įkūrimo peripetijas ir jo raidos etapus žr. J.Sawicki, „Przegląd Wileński w latach 1911–1915“, d. 1, *Zapiski Historyczne*, t. 59, 1994, sąs. 4, p. 41–56; d. 2, t. 60, 1995, sąs. 1, p. 39–62.

demokratų dienraštis, apie kurį būtų būręsi *Przegląd Wileński* skaitytojai („pšegliondovcai“), nebuvo įkurtas⁸⁴.

B.Krzyżanowskiui pralaimėjus rinkimuose, pablogėjus tarptautinei padėčiai ir Galicijoje sustiprėjus nepriklausomybės judėjimui, „pšegliondovcai“ autonominę orientaciją pakeitė nepriklausomybine. 1913 metų vasario mėnesį W.Abramowicziaus iniciatyva buvo įkurta Lenkų demokratų sąjunga, kuri, M.Römeriui tarpininkaujant, pasiūlė lietuvių demokratų grupuotėms pradėti diskusiją dėl orientacijos. Šie pokalbiai pozicijų nesuartino. Lietuvių pusė nematė alternatyvos autonomijai ir labai įitariai žiūrėjo į lenkų veiklą⁸⁵.

Todėl „pšegliondovcai“ W.Abramowiczius, B.Krzyżanowski, Z.Nagrodzki, S.Budnas, Janas Piłsudski nebematė prasmės likti Rusijos Tautų Didžiųjų Rytų ložėje. 1913 metų gegužės mėnesį jie paliko „cechus“ ir iškart įkūrė Varšuvai pavaldžią lenkų ložę, regis, pavadintą „Wierny Litwin“ („Ištikimasis lietuvis“)⁸⁶.

1912 metų lapkričio 21 dieną išleistas pirmasis laikraščio *Kurier Krajowy* (*Krašto kurjeris*) numeris atskleidė Vilniaus demokratų aplinkoje atsirandantį pažiūrų skirtumą. *Przegląd Wileński* jį iškart pasveikino kaip „bendradarbį“, bet greitai tarp laikraščių atsirado ryškių prieštaravimų. M.Römeris, tada netikėjęs galimybe atsiskirti nuo Rusijos, atsakė glaudžiau bendradarbiauti su laikraščiu *Przegląd* ir pasirinko *Kurjerį*, apkaltinęs „pšegliondovcus“ nacionalizmu ir posūkiu į dešinę⁸⁷. Jis kartu su Aleksandru Zasztowtu, Zenonu Kuncewicziumi ir redaktoriumi Józefu Mańkowskiu buvo išrinktas į *Kurjerio* redakcinę kolegiją ir nuo to laiko aktyviai jame bendradarbiavo: ne tik rašė, bet ir rėmė finansiškai⁸⁸.

Tikras laikraščio *Kurier Krajowy* įkūrimo iniciatorius buvo pirmojo numerio programinio straipsnio autorius Antonas Luckevičius. Bet jis norė-

⁸⁴ J.Sawicki, „Przegląd Wileński“, d. 1, p. 49.

⁸⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 40. Šiuose pokalbiuose lenkų pusei atstovavo W. ir L.Abramowicziai, B.Krzyżanowski, M.Römeris, Józefas Mańkowski, Stanisławas Bagiński, Janas Boguszewski, lietuvių – M.Biržiška, Steponas Kairys, Augustinas Janulaitis, Andrius Bulota, Jonas Vileišis, Jurgis Šaulys, Stasys Šilingas, Antanas Žmuidzinavičius.

⁸⁶ J.Sawicki, „Z dziejów wolnomularstwa w Wilnie“, p. 206. Žr. taip pat L.Chajn, *Polskie wolnomularstwo 1920–1938*, Warszawa, 1984, p. 105.

⁸⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 62.

⁸⁸ Ten pat, p. 75, 133, 267. Pagrindinės M.Römerio pajamos buvo iš motinos gaunamas atlyginimas už jos finansinių reikalų tvarkymą (pvz., pardavė mišką Vileikos apskrityje), „Mykolo Römerio autobiografija“, p. 130.

jo likti nuošalyje ir atsisakė vadovauti leidiniui⁸⁹. Laikraštis skelbė ne tik „pasyvaus kultūrinio krašto tautų bendravimo, bet ir aktyvaus visų tautybių demokratų bendradarbiavimo principą“⁹⁰.

Bet pamažu, baltarusių tautinio judėjimo veikiamas, *Kurier Krajowy* pradėjo raginti „lenkus išsižadėti savo poreikių ir interesų, kažkaip nesavanaudiškai aukotis dėl lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių“⁹¹. Tai, žinoma, negalėjo tenkinti nei „pšegliondovců“⁹², nei M.Römerio. Šio laikraščio nerėmė platesni skaitytojų sluoksniai ir jis ilgainiui, vaikydamasis sensacijų, pradėjo darytis bulvariniu. M.Römeris, publicistiką laikęs ne amatu, o idėjų ir įsitikinimų raiškos būdu⁹³, 1914 metų pradžioje nutarė pasitraukti iš *Kurjerio* redakcinės kolegijos⁹⁴.

Toliau skelbdamas Lietuvos ir Baltarusijos žemių autonomijos idėją, M.Römeris ryžosi atkurti Vilniuje Autonomininkų–federalistų sąjungą. 1914 metų vasario 26 dieną tokia organizacija, kaip visos Rusijos sąjungos sudėtinė dalis, buvo įkurta. Svarbiausias jos uždavinys buvo skelbti krašto autonomijos idėją⁹⁵. Buvo sustiprinta ir Rusijos Tautų Didžiųjų Rytų Vilniaus atšaka. 1914 metų spalio mėnesį įkurta dar viena ložė, pavadinta „Białorus“ („Baltarusija“). Be trijų ložių Vilniuje, dar veikė ložės Minske ir Vitebske. Buvo nesėkmingai bandyta įkurti dar vieną ložę Šiauliuose. Siekta sudaryti septynis cechus, nes tik tada būtų buvę galima stengtis sukurti atskirą nuo Rusijos Tautų Didžiųjų Rytų organizaciją ir tuo pareikšti savo norą atsiskirti nuo Peterburgo⁹⁶.

⁸⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 61; ten pat, t. 2, p. 450.

⁹⁰ Ten pat, t. 2, p. 478.

⁹¹ Ten pat, t. 3, p. 91. Žr. taip pat J.Jurkiewicz, „Demokraci wileńscy“, p. 170–171; J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 76–77.

⁹² „Wpływy postronne“, *Przegląd Wileński* (toliau – PW), 1913 06 08/21, nr. 22–23.

⁹³ M.Römer, *Dziennik*, t. 2, p. 42.

⁹⁴ Ten pat, t. 4, p. 389.

⁹⁵ Ten pat, t. 4, p. 21. Į šią organizaciją įstojo lenkai M.Römeris, Bolesławas Stadziewiczzius, Jerzys Jankowskis, Juliuszas Sumorokas, Kazimierz Ostachiewiczzius, rusai Ivanas Krasakovskis, Mochovas, lietuviai Andrius Bulota, Stasys Šilingas, Augustinas Janulaitis, Jonas Vileišis, Jurgis Šaulys, žydai Josifas Černichovas, Čarnas, Cemachas Šabadas, Rozentalis.

⁹⁶ J. Sawicki, „Z dziejów wolnomularstwa w Wilnie“, p. 207. Žr. taip pat Z.Solak, „Mi chał Römer i masoneria wileńska (1911–1915) w świetle jego ‘Dziennika’“, *Studia bio-bibliograficzne*, Kraków, 1995, p. 252. Apie bandymą įkurti ložę Šiauliuose žr. Z.Toliušis, *Lietuvos masonai*, LMAB F29–1232, p. 5.

Be politinės ir publicistinės veiklos, vertas dėmesio M.Römerio bendradarbiavimas su visuomeninėmis ir kultūrinėmis organizacijomis, kurios Vilniuje po revoliucijos tarpte tarpo ir buvo sąlygiškai laisvos. Minimam laikotarpiu susikūrė daug švietimo, mokslo draugijų, profsąjungų, labdaros organizacijų, todėl Vilnius tapo Lietuvos ir Baltarusijos žemių kultūros sostine⁹⁷.

Daugiausia dėmesio nusipelnė 1907 metais Vilniuje įkurta Mokslo bičiulių draugija⁹⁸. Po daugelio prievartinės neveiklos metų tai buvo pirma lenkų mokslo organizacija, todėl prieš Pirmąjį pasaulinį karą ji dar nepajėgė tapti svarbiu mokslo centru. Nors jos leidybos pradžia buvo kukli (penki metraščio *Rocznik* tomiai), būtent tada padėti pagrindai būsimam šios institucijos klestėjimui. M.Römeris 1908 metais buvo priimtas į šią draugiją kaip lietuvių atgimimo sąjūdžio tyrėjas ir studijos *Litwa* autorius⁹⁹. 1911 metais kartu su Mykolu Brenšteinu (Michał Brensztejn), Wacławu Studnickiu ir Józefu Hłaska jis priklausė metraščio redakcinei kolegijai¹⁰⁰. Aktyviai skaitė draugijos organizuojamas paskaitas¹⁰¹, o viename metraščio numeryje paskelbė archyvinį dokumentą iš ekonomikos¹⁰². Vėliau gilinosi į ekonomikos problemas, kurioms, jo nuomone, draugija skyrė per mažai dėmesio.

Ekonomika M.Römeris susidomėjo dar studijuodamas Paryžiuje. Vėliau šia tema paskelbė nemažai straipsnių laikraščio *Gazeta Wileńska*¹⁰³.

⁹⁷ M.Brensztejn, *Informator o towarzystwach na Litwie i Rusi Białej*, Wilno, 1914.

⁹⁸ Apie Mokslo bičiulių draugiją žr. L.Żytkowicz, „Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1940“, in *Z dziejów nauki polskiej*, Toruń, 1975, p. 49–76; R.Jurkowski, „Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1939. Przyczynek do życia kulturalnego Wilna“, *Zapiski Historyczne*, t. 51, 1986, sąs. 4, p. 113–135; R.Jurkowski, „Życie kulturalne Wilna w l. 1899–1914“, *Zapiski Historyczne*, t. 55, 1990, sąs. 1, p. 59–88; I.Petrauskienė, „Vilniaus mokslo bičiulių draugija (1907–1941)“, *Iš mokslų istorijos Lietuvoje*, t. 4: *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius, 1979, p. 76–142.

⁹⁹ Spisy członków TPN za lata 1907–1911, LVIA, f. 1135, ap. 22, b. 6, p. 15; ten pat, ap. 16, b. 7, p. 50; *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk* (toliau – RTPN), t. 2, 1908, p. 143.

¹⁰⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 1, p. 5, 20.

¹⁰¹ R.Jurkowski, „Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk“, p. 121, 34 išnaša.

¹⁰² M.Römer, „Instruktarz czynności ekonomicznych dla Im. Pana Ekonomy Abelskiego do natury dóbr w opisanu i praktyce uregulowany ex anno 1781-o a die 23 apr.“, RTPN, t. 2, 1908, p. 69–94.

¹⁰³ M.Römer, „Sprawa agrarna w Rosji i u nas“, *GW*, 1906 03 16/29 – 03 19/04 01, nr. 25–28; M.Römer, „Próbka wartości „statystyki“ rządowej u nas“, *GW*, 1906 06 18/07 01, nr. 75; Umsza [M.Römer], „Upadek gospodarki rybnej w kraju“, *GW*, 1906 06 20/07 03, nr. 76; [M.Römer], „Okrucieństwo programu agrarnego rządu“, *GW*, 1906 06 24/07 07, nr. 80.

Laikraštyje *Przegląd Wileński* analizavo krašto pramonę ir teigė, kad Lietuvos ir Baltarusijos žemės šioje srityje atsilikusios¹⁰⁴. Rėmė visus bandymus kooperuotis. Priklausė Kooperacijos rėmimo bei Namų pramonės ir tautodailės rėmimo draugijoms, domėjosi „kiekviena rimtesne kolektyvine ekonomine krašto veikla“¹⁰⁵. 1914 metais kaip Mokslo bičiulių draugijos atstovas dalyvavo Rusijos eksporto rūmų regioniniame suvažiavime¹⁰⁶. Šio suvažiavimo Miškų sekcijos darbo ataskaitą išspausdino žurnale *Przegląd Handlowo-Przemysłowy*¹⁰⁷. M.Römeris su Sewerynu Ludkiewicziumi, Mykolu Biržiška ir redaktoriumi Bolesławu Stadziewicziumi sudarė šio žurnalo redakcinę kolegiją¹⁰⁸. Su Bėbnowskiu ir Jurgiu Šauliu kūrė Mokslo bičiulių draugijos ekonomikos ir statistikos sekciją, bet kilus karui sekcija veiklos neišplėtojo¹⁰⁹.

Tais pačiais 1907 metais įkurta Lietuvių mokslo draugija buvo kolektyvinis Mokslo bičiulių draugijos narys¹¹⁰. Tai, kad M.Römeris priklausė abiem draugijoms, nebuvo išimtis, nes jų abiejų nariai dar buvo Józefas Trzebiński, Stefanas Okuliczius, Euzebijus Łopaciński ir Stanislovas Narutavičius (Stanisław Narutowicz)¹¹¹. Lietuvių mokslo draugijoje M.Römeris bendradarbiavo su jos pirmininku lietuvių atgimimo patriarchu Jonu Basanavičiumi. 1908 metų metiniame ataskaitiniame draugijos posėdyje M.Römeris perskaitė paskaitą apie Antano Strazdo (1760–1833) gyvenimi-

¹⁰⁴ M.Römer, „Nasz przemysł“, *PW*, 1912 01 13/26, nr. 3.

¹⁰⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 2, p. 107, 198, 462, 492, t. 3, p. 126. Apie Kooperacijos rėmimo draugijos veiklą žr. J.Zmitrowicz, *Wspomnienia*, ZNO, nr. 15, 350 II, p. 131–132.

¹⁰⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 40.

¹⁰⁷ M.Römer, „Sprawozdanie z Wileńskiego Zjazdu Rejonowego w sprawie rewizji traktatu handlowego z Niemcami. Sekcja leśna“, *Przegląd Handlowo-Przemysłowy* (toliau – *PH-P*), 1914, nr. 1(2).

¹⁰⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 325, 350, t. 4, p. 125. Kiti M.Römerio straipsniai šiame žurnale: „O gospodarce krajowej“, *PH-P*, 1913, nr. 1, p. 1–7; „Pieniądze“, *PH-P*, 1914, nr. 1(2).

¹⁰⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 20, 40, 85, 93, 356; I. Petrauskienė, op. cit., p. 85–86; R.Jurkowski, „Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk“, p. 122–123.

¹¹⁰ LVIA, f. 1135, ap. 22, b. 6, p. 10–11; R.Jurkowski, „Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk“, p. 115, 11 išnaša. Apie šios draugijos veiklą žr. J.Jurginis, „Lietuvių mokslo draugija“, *Iš Lietuvos kultūros istorijos*, t. 8: *Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos*, Vilnius, 1975, p. 37–118.

¹¹¹ I.Petrauskienė, op. cit., p. 138.

mą ir kūrybą, o J. Basanavičius pristatė anksčiau neskelbtus šio poeto kūrinčius¹¹². M. Römeris tęsė lietuvių atgimimo studijas ir šia tema žurnale *Świat Słowiański* paskelbė išsamią studiją „Litwini w Prusiech Książęcych“ („Lietuviai Prūsijos kunigaikštystėje“)¹¹³.

M. Römeriui tikriausiai buvo nelengva priklausyti abiem šioms draugijoms, – jis abiem joms prikišo nacionalizmą: Mokslo bičiulių draugijai – lenkų, o Lietuvių mokslo draugijai – lietuvių¹¹⁴.

M. Römeris ypač vertino savo narystę Lietuvių dailės draugijoje, nes tai, jo manymu, „buvo gyva, aktyvi institucija, kur nuolat virė darbas, be galo naudingas lietuvių tautos ir krašto kultūros plėtotei“¹¹⁵. Ši draugija, įkurta tais pačiais 1907 metais, buvo susijusi su Paryžiaus „Lithuania“, – abiejų jų branduolį sudarė tie patys žmonės¹¹⁶. M. Römeris, būdamas draugijos valdybos narys, dalyvavo visuose jos renginiuose: leidžiant albumą *Lietuvos kryžiai*, kasmet rengiant lietuvių dailės parodas, – viena jų buvo skirta Mikalojaus Konstantino Čiurlionio darbams¹¹⁷. Per 1912 metų parodą išryškėjo nacionalistinės tendencijos ir kilo konfliktas, dėl kurio M. Römerio neperrinko į valdybą naujai kadencijai¹¹⁸.

Vilniaus dailės draugijoje, kuriai vadovavo Piešimo mokyklos vadovas dailininkas Ivanas Rybakovas, telkėsi visų tautybių krašto menininkai: baltarusiai, lenkai, lietuviai, žydai ir rusai. Įvairių tautybių bendras darbas lėmė M. Römerio apsisprendimą tapti draugijos ir jos valdybos nariu¹¹⁹. O lietuvių draugija „Rūta“ ir Baltarusių klubas, vienijantys smul-

¹¹² 1908 07 16 M. Römerio laiškas J. Tumui-Vaižgantui, VUB F 1–545, p. 230; M. Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 542, J. Jurginis, op. cit., p. 48.

¹¹³ M. Römer, „Litwini w Prusiech Książęcych“, *Świat Słowiański*, t. 2, metr. 7, 1911, p. 197–217, 316–337, 375–385; „Mykolas Römerio autobiografija“, p. 134–135.

¹¹⁴ M. Römer, *Dziennik*, t. 2, p. 6, 211.

¹¹⁵ Ten pat, t. 3, p. 31.

¹¹⁶ M. Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 538; J. Umbrasas, E. Kunčiuvienė, *Lietuvių dailininkų organizacijos 1900–1940*, Vilnius, 1980, p. 12.

¹¹⁷ M. Römer, *Dziennik*, t. 1, p. 79, 93, t. 2, p. 255; *Lietuvių kryžiai*, Vilnius, 1912.

¹¹⁸ Petras Rimša eksponavo skulptūrą „Kova“, kur Vytis nugali Erelį. Tai įžeidė lenkų tautinius jausmus. M. Römeris pareiškė išeinąs iš Lietuvių dailės draugijos valdybos. Viešosios nuomonės spaudžiamas, „kūrinio“ autorius nusileido ir kirvuku sukapojo skulptūrą. Tada M. Römeris nusprendė likti valdyboje, M. Römer, *Dziennik*, t. 2, p. 270, t. 3, p. 58; P. Łossowski, op. cit., p. 56; H. Wisner, op. cit., p. 125.

¹¹⁹ M. Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 253; t. 4., p. 83, 99.

kiuosius tarnautojus ir neturtinguosius miestiečius, M.Römerį traukė savo demokratizmu ir liaudiškumu¹²⁰.

Reikia paminėti ir tai, kad M.Römeris palaikė ryšius su Ferdynandu Ruszczycu, žymia XX amžiaus pradžios Vilniaus figūra. Jiedu abu bendradarbiavo savaitraštyje *Tygodnik Wileński* ir etnografijos parodoje¹²¹. M.Römeris lankydavosi garsiuosiuose „pirmadieniuose“¹²².

Be viso kito, M.Römeriui rūpėjo ir krašto švietimo problemos. Jis priklaušė neturtingo besimokančio lietuvių jaunimo šalpos draugijos „Žiburėlis“ valdybai. Savo *Dienoraštyje* rašė: „Veikla šioje draugijoje yra vienas iš svarbiausių ir man brangiausių darbų“¹²³. Kita organizacija – Švietimo draugija – vienijo baltarusius, lenkus, lietuvius, žydus ir vietos rusus. M.Römeris rašė: „Didžiausias jos privalumas – ne tautinė, o grynai kultūrinė pozicija“. Taigi suprantamas M.Römerio dalyvavimas draugijos kontrolės taryboje¹²⁴.

M.Römeris skaitė daug paskaitų pažangiajam lenkų jaunimui. Daugiausia kalbėjo apie Lietuvos ir Baltarusijos žemių tautines problemas, nes manė, kad „šis jaunimas gyvena ir bręsta krašte, apie kurio padėtį beveik nieko nežino“¹²⁵.

3. Karų ir revoliucijų sukuryje

Prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas sukėlė rimtų permainų Vilniaus politinėje arenoje. Nelaukta įvykių eiga pirmiausia sujaukė Lietuvos ir Baltarusijos žemių lenkiškosios visuomenės politines pažiūras¹²⁶. Jau pačioje

¹²⁰ Draugijos „Rūta“ narių sąrašas, LMAB F 244–6, p. 102; M.Römer, *Dziennik*, t. 1, p. 37, 129; ten pat, t. 3, p. 86.

¹²¹ F.Ruszczyc, *Dziennik*, wybór, układ, opracowanie i wstęp Edward Ruszczyc, d. 1: *Ku Wilnu 1894–1918*, Warszawa, 1994, p. 245; M.Römer, *Dziennik*, t. 1, p. 55, 63. Viename savaitraščio *Tygodnik Wileński* numeryje (nr. 10, 1911 03 6/19) yra du M.Römerio straipsniai: „Uwłaszczenie włościan“ ir „Prasa periodyczna w Wilnie w r. 1905–1911. Szkic statystyczny“.

¹²² F.Ruszczyc, op. cit., p. 243.

¹²³ M.Römer, *Dziennik*, t. 2, p. 254. Žr. taip pat t. 1, p. 67; ten pat, t. 3, p. 238.

¹²⁴ Ten pat, t. 1, p. 60; ten pat, t. 2, p. 102.

¹²⁵ Ten pat, t. 1, p. 64. Žr. taip pat p. 71; ten pat, t. 28, p. 92, 96, 97; „Mykolo Römerio autobiografija“, p. 135.

¹²⁶ J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 102, 103, 105.

karo pradžioje konservatyvieji ir į kompromisą linkę sluoksniai kreipimesi į carą Nikolajų išreiškė lojalumą Rusijai¹²⁷. Istorinės Lietuvos lenkams orientacijos klausimas buvo itin aktualus dėl specifinių šios bendruomenės egzistavimo sąlygų.

1914 metų rugsėjo 8 dieną susirinkime pas Vilniaus viceburmistrą Konradą Niedziałkowskį buvo bandoma susitarti dėl bendros pozicijos. Dalyvavo svarbiausių lenkų politinių grupuočių atstovai. Prorusiškai nusiteikę buvo Pawełas Kończa, Mieczysławas Jałowickis, Tadeuszas Dembowski ir Adolfas Zmaczyński. Kiti, t.y. Marianas Strumiłło, Stanisławas Kognowieckis, Bronisławas Umiastowski, kun. Stanisławas Maciejewiczius, Witoldas Węsławskis, Kazimierzus Stefanowski, Konradas Niedziałkowski, Witoldas Bańkowski, Janas Klottas, Bronisławas Krzyżanowski, Stanisławas Bagiński ir M.Römeris pasisakė už Lenkijos valstybingumą¹²⁸. Ši kryptis, vienijanti demokratų, socialistų ir tautinės demokratijos atstovus, dėl didelių programinių skirtumų negalėjo įkurti vieningos organizacijos¹²⁹.

Pažangieji ir demokratai suprato, kaip svarbu susitarti su kitomis Lietuvos ir Baltarusijos žemių tautybėmis. Susirinkimuose, kurie vyko pas M.Römerį, diskutuota apie Lietuvos ateitį, tačiau nepriimta konkrečių nuostatų, nes kiekvienas dalyvis savaip vertino Lietuvos savarankiškumo problemą. Be to, „neskubėta atskleisti kortų“. Tokios pozicijos ypač laikėsi lietuvių pusė, o tai kėlė nepasitikėjimą¹³⁰.

Nepriklausomybės šalininkams reikėjo labai skubiai vienytis. M.Römerio, W.Abramowicziaus ir W.Studnickio iniciatyva buvo užmegzti glaudesni demokratų ir tautininkų ryšiai. Pirmoji bendra akcija buvo pradėtas leisti dienraštis *Przegląd Wileński*¹³¹.

¹²⁷ „Memoriał Michała Römera (ze wstępem W.Sukiennickiego)“, *Zeszyty Historyczne*, sąs. 17, 1970, p. 61–63.

¹²⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 214.

¹²⁹ „Memoriał Michała Römera“, p. 67.

¹³⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 253. Šiuos susirinkimus M.Römeris laikė beprasniais: „Lietuviai tikrai žinojo, ko nori, bet neįsivaizdavo, kaip galėtų savo siekius įgyvendinti. O šiuose pasitarimuose dalyvaujančių lenkų orientacija ir net troškimai buvo labai skirtingi“, „Memoriał Michała Römera“, p. 109.

¹³¹ „Memoriał Michała Römera“, p. 89; J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 117–119; J.Sawicki, „Przegląd Wileński“, d. 1, p. 53–56.

1915 metų vasario 5 dieną Kazimierzo Okulicziaus pasiūlymu buvo suorganizuotas „nepartinis nepriklausomybės būrelis“¹³², turintis „besąlygiškai“ remti lenkų legionų kūrimą ir pripažinti Vyriausiąjį tautinių komitetą nepriklausomybės reikalų atstovu¹³³. Svarbiausias būrelio šūkis: nepriklausoma Lietuvos ir Lenkijos valstybių federacija, o valdymo forma – liaudies respublika¹³⁴.

Konspiracijos sumetimais nutarta pagal masonų modelį kurti kelių pakopų organizaciją, kad vienos grandys nežinotų apie kitų buvimą¹³⁵. Organizacijai vadovavo komisija – „glaudus branduoliukas“, apie kurio buvimą neturėjo žinoti netgi pirmojo laipsnio grandis, arba „branduolys“¹³⁶. Buvo įkurti trys skyriai: politikos, išdo ir kariuomenės¹³⁷. Organizacijos „branduolį“ sudarė žinomi ir patikimi įvairių sluoksnių atstovai¹³⁸.

Nepriklausomybininkai domėjosi ir Vilniuje legaliai veikiančiomis institucijomis, kurios galėtų būti svarbios, iš miesto pasitraukus Rusijos val-

¹³² M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 367. M.Römeris taip apibūdino „būrelio“ atsiradimą: „Kurti tokią organizaciją kiek anksčiau siūlė Witoldas Abramowiczus, kuris norėjo, kad jos branduolį sudarytume aš, Zygmuntas Nagrodzki, Waclawas Studnickis ir galbūt dr. Łukowski. Šios dar nesančios organizacijos vardu, pasirašęs „Lietuvos lenkų demokratų sąjunga“, W.Abramowiczus išleido atsišaukimą prieš lenkų legionų kūrimą Rusijos kariuomenėje“, ten pat, p. 368. Tačiau reikia daryti prielaidą, kad Lietuvos lenkų demokratų sąjunga – tai 1913 m. kovo mėn W.Abramowicziaus įkurta organizacija, kuriai, be kitų, priklausė W.Studnickis ir Janas Piłsudski, žr. ten pat, t. 3, p. 67. M.Römeris tada atsiskak sąjungoje dalyvauti, todėl ir apie jos veiklą nebuvo pakankamai informuotas.

¹³³ „Memoriał Michała Römera“, p. 90.

¹³⁴ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 371, 383. Programą kūrė W.Studnickis, A.Zasztowtas, [K.] Niedziałkowski, M.Römeris, K.Okuliczus, W.Abramowiczus, Z.Nagrodzki. Ši programa patvirtinta „kaip pasiūlymas, ir niekas formaliai negavo konkrečių įpareigojimų“, „Memoriał Michała Römera“, p. 91.

¹³⁵ „Memoriał Michała Römera“, p. 91.

¹³⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 383, 384. „Branduoliuką“ sudarė W.Abramowiczus, M.Römeris, Z.Nagrodzki, L.Łukowski, K.Okuliczus, A.Zasztowtas, „Memoriał Michała Römera“, p. 90.

¹³⁷ Jiems vadovauti paskirti W.Abramowiczus, Z.Nagrodzki ir K.Okuliczus, M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 384. Memoriale M.Römeris rašė, kad kiekvienam skyriui vadovauja du žmonės, „Memoriał Michała Römera“, p. 90.

¹³⁸ „Memoriał Michała Römera“, p. 91. Apie „organizacijos“ veiklą vokiečių okupacijos metais žr. ten pat, 24 išnaša.

džiai. Viena iš jų buvo Savanoriškoji gaisrininkų draugija. Jau 1914 metų rugsejo mėnesį M.Römeris buvo išrinktas jos pirmininku¹³⁹.

Nepriklausomybės idėjų skleidimo centru tapo nepriklausomybininkų perimtas Banko klubas, dar vadintas „pabėgėlių“ arba „jakobinų“ klubu¹⁴⁰. 1915 metų gegužės mėnesį M.Römeris ten perskaitė paskaitą apie nepriklausomybę¹⁴¹. Klubas darė „didelę įtaką Vilniaus inteligentų nuotaikoms“¹⁴².

Kadangi lietuvių ir lenkų derybos nedavė rezultatų, 1915 metų vasarį tarpininkauti jose ėmėsi Varšuvos nepriklausomybininkai, kurių iniciatyva truputį anksčiau lenkai derėjosi su žydais ir Rusijos kairiaisiais. Władysławui Malinowskiui būnant Vilniuje, įvyko žvalgomasis susirinkimas, kuriame nutarta surengti lenkų ir lietuvių pasitarimą Varšuvoje¹⁴³. Nustatyta iš anksto, kad derybos vyks dėl „atskirų krašto vienetų – Lenkijos ir Lietuvos – santykių“ ir bus tarptautinės, tuo tarpu lietuvių ir Lietuvos lenkų pasitarimai buvo laikomi Lietuvos vidaus reikalu¹⁴⁴.

1915 metų kovo 22–23 dieną Varšuvoje vykusiame pasitarime lietuviams atstovavo Mykolas Sleževičius ir Jurgis Šaulys, o Lietuvos lenkams – W.Abramowiczius ir M.Römeris¹⁴⁵. Šis pasitarimas buvo grynai informacinis,

¹³⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 295, 384. Valdybai dar priklausė W.Abramowiczius ir A.Zasztowtas, ten pat, t. 5, p. 13. Rusams pasitraukus iš Vilniaus, Savanoriškoji gaisrininkų draugija tapo milicija, ten pat, t. 6, p. 2.

¹⁴⁰ Ten pat, t. 4, p. 377. Apie nepriklausomybininkų ir tautinių demokratų konkurenciją klube žr. ten pat, p. 402; „Memoriał Michała Römera“, p. 82–84. Klube telkėsi ir pabėgėliai iš Vokietijos okupuotų žemių, dėl savo radikalaus požiūrio į nepriklausomybę dar vadinti „jakobinai“.

¹⁴¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 6, p. 3. Truputį anksčiau M.Römeris ta pačia tema kalbėjo Apatininkų klube, ten pat, t. 4, p. 394.

¹⁴² „Memoriał Michała Römera“, p. 84.

¹⁴³ Be W.Malinowskio, susirinkime dalyvavo lenkai L.Abramowiczius, Z.Nagrodzki, M.Römeris ir lietuviai F.Bortkevičienė, J.Šaulys, M.Sleževičius, M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 373.

¹⁴⁴ „Memoriał Michała Römera“, p. 111–112.

¹⁴⁵ M.Römeris taip apibūdino susitikimų atmosferą: „Man jie padarė daug geresnį negu tikėjaisi išpūdį. Turiu pabrėžti labai pagirtiną kilnų ir tolerantišką šių įvairių stovyklų lenkų veikėjų požiūrį į laisvės siekiančią Lietuvą ir lietuvių, baltarusių bei kitų tautų tautines problemas. Šių žmonių pažiūrose atsispindi Europos kultūra, lenkų humanizmo tradicijos ir tikrai gilus teisingumo ir buvusios Lenkijos ir Lietuvos Respublikos tautų teisių suvokimas; pas mus tai nebūdinga net daugumai vadinamųjų lenkų pažangiųjų, pavyzdžiui ‘pšęgliondovcams’“, M.Römer, *Dziennik*, t. 5, p. 6. Apie pasitarimą Varšuvoje žr. taip pat L.Hass, *Ambicje, rachuby, rzeczywistość. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej 1905–1928*, Warszawa, 1984, p. 115.

bet jame nutarta ir ateityje palaikyti ryšius, tam tikslui įkuriant Informacijos biurą bei jo skyrius Varšuvoje ir Vilniuje. Kol bus suformuotos šios struktūros, tarpininkais buvo paskirti Stanisławas Patekas ir M.Römeris¹⁴⁶.

Balandžio 1 d. įvyko steigiamasis Vilniaus skyriaus susirinkimas, kuriame nustatyti politinių grupuočių atstovavimo biure principai ir patvirtintas parengiamasis su jo veikla susijusių darbų planas¹⁴⁷. Lietuvos lenkų demokratų sąjunga pasiūlė dalyvauti biuro veikloje W.Abramowiczų ir Janą Piłsudskį¹⁴⁸, o naujai įkurta „lenkų demokratų grupė“ delegavo A.Zasztowtą ir J.Bukowskį. M.Römeris turėjo biure atstovauti „nepriklausomybės būreliui“¹⁴⁹. Bet biuras nebuvo įkurtas, nes lietuvių organizacijos atsisakė jame dalyvauti¹⁵⁰.

M.Römeris, nematydamas Vilniuje nepriklausomybės judėjimo perspektyvos, nutarė, kad „šiomis sąlygomis logiškiausia ir teisingiausia pačiam dalyvauti didžiojoje legionų akcijoje“. Tikėjo, kad ši veikla bus naudinga kraštui, o jis, būdamas Lietuvos sūnus, privalo tarnauti šiam reikalui¹⁵¹. Apsi-

¹⁴⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 5, p. 7. Žr. taip pat „Memoriał Michała Römera“, p. 112.

¹⁴⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 5, p. 15. Tą pačią dieną kaip atsvara W.Abramowicziaus grupei (Lenkų demokratų sąjungai), populiariai vadinamai „pšegliondovcais“, kitame susirinkime buvo įkurta „lenkų demokratų grupė“. Naujai organizacijai, be M.Römerio, priklausė A.Zasztowtas, W.Studnickis, D.Siemaszko, Kazimierz Ostachiewiczzius ir kiti. Reikia manyti, kad M.Römeris norėjo sutvirtinti savo pozicijas kuriamame biure. Apie to meto demokratų pažiūrų skirtumus žr. J.Sawicki, „Przegląd Wileński“, d. 1, p. 54.

¹⁴⁸ M.Römeris išskyrė dvi „pšegliondovcų“ grupės sroves: „mažuma ryžtingai siekia nepriklausomybės, o dauguma, sudaranti „pšegliondovcų“ branduolį, paveikta idėjinio oportunizmo ir einanti į kompromisą su endekų ideologija, yra gėdingai promaskoliška“. Biure „mažumos“ atstovas buvo W.Abramowiczzius, o „daugumos“ – Janas Piłsudskis, M.Römer, *Dziennik*, t. 5, p. 38.

¹⁴⁹ Ten pat.

¹⁵⁰ Apie sumanymo žlugimą M.Römeris rašė: „Pagrindinė kliūtis yra lietuvių pusėje. Net demokratinų pažiūrų lietuviai neturi aiškios ir vieningos pozicijos, neryžtingai svyruoja ir ne tik nedrįsta sukurti savo ideologijos, bet ir neapsisprendžia prisijungti prie kokios nors srovės ar judėjimo. [...] Nepasitikėdami lenkais, jie delsia, nors iš esmės negali jiems paprieštarauti“, ten pat, p. 37.

¹⁵¹ Ten pat, t. 4, p. 392. Važiuoti į Galiciją M.Römeris apsisprendė 1914 m. spalį, kai į Vilnių atvyko legionų emisaras. M.Römeris tada rašė: „dabar esu pasmerktas beveik visiškam neveiklumui, stebėtojo vaidmeniui, nors mano širdis pilna troškimų, vilties, tikėjimo, abejonių. Mąstau apie vieną projektą, bet nenoriu čia apie jį rašyti“, ten pat, p. 237. Lemiamą įtaką apsisprendimui padarė tiesioginis bendravimas su Varšuvos nepriklausomybininkais, ten pat, p. 315, 317, 324.

spręsti vykti į Galiciją padėjo ir giminės tradicijos, nes „nebuvo nė vieno lenkų sukilimo ar rimtesnio sąmokslų ir pasirengimo ginkluotam žygiui, kuriame nedalyvautų bent vienas Römeris“¹⁵².

Užtrukęs, kol gavo pasą ir buvo patvirtintas prisiekusiu advokatu, iš Vilniaus M.Römeris išvyko tik 1915 metų gegužės 27 dieną, iškart po advokato priesaikos¹⁵³. Per Odesą nusigavo į Rumuniją, o iš ten – į Galiciją¹⁵⁴. Rugsėjo mėnesį Vyriausiajam tautiniam komitetui pateikė kelis kartus čia cituotą išsamų memorialą „Litwa wobec wojny“ („Lietuva karo akivaizdoje“), kuriame analizavo visuomenės padėtį, nuotaikas ir įvairių Lietuvos bei Baltarusijos žemių politinių ir tautinių grupuočių programas. Pabaigoje nurodė, kad Vyriausiasis tautinis komitetas turi susisiekti su Lietuva, pasiūlyti konkretų planą, politinius šūkius. M.Römeris rašė, kad „Lenkija yra energinga nepriklausomybės kūrėja, todėl ji turi teisę ir privalo imtis iniciatyvos kreiptis į Lietuvą“¹⁵⁵.

M.Römerio memorialas tapo žinomas visuomenei tuo pat metu kaip ir Vokietijos okupuotame Vilniuje lenkų nepriklausomybininkų skelbiami manifestai¹⁵⁶. Tačiau Vyriausiojo tautinio komiteto vadovybė, apsiribojusi siaura „Austrijos–Lenkijos“ orientacija, buvo kurčia šiai iniciatyvai ir neskyrė reikiamo dėmesio buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėms¹⁵⁷. Po rugsėjo 14 dienos pokalbio su Juzefu Piłsudskiu (Józef Piłsudski) M.Römeris nutarė pats kovoti fronte¹⁵⁸. Buvo paskirtas į

¹⁵² *Wilno Józefowi Piłsudskiemu*, Wilno, 1935, p. 24. Žr. taip pat H.Romer-Ochenkowska, „Wilno – miasto Józefa Piłsudskiego“, in *Wilno i Ziemia Wileńska*, t. 1, Wilno, 1930, p. 47; W.Gizbert-Studnicki, *Stosunek Wilna do Legionów*, Wilno, 1928, p. 15; A.Szklennik, *Dziennik*, t. 1, LVIA, f. 1135, ap. 4, b. 30, p. 2.

¹⁵³ M.Römer, *Dziennik*, t. 6, p. 22, 23. Žr. taip pat ten pat, t. 4, p. 24; ten pat, t. 5, p. 13, 47.

¹⁵⁴ Ten pat, t. 6, p. 23.

¹⁵⁵ „Memoriał Michała Römera“, p. 125.

¹⁵⁶ L.A.[L.Abramowicz], *Litwa podczas wojny*, Warszawa, 1918, p. 31–33.

¹⁵⁷ Apie lenkų politikų požiūrį į Lietuvos ir Baltarusijos žemių klausimą žr. A.Skrzypek, „Miejsce północno-wschodnich kresów Rzeczypospolitej w polskiej myśli politycznej doby I wojny światowej“, in *Polacy, Litwini, Niemcy w kręgu wzajemnego oddziaływania*, *Studia i Materiały WSP*, Olsztyn, nr. 37, 1992, p. 65–78. Žr. taip pat W.Sukiennicki, *East Central Europe during World War I. From foreign Domination to National Independence*, New York, 1984, p. 772, kur kalbama, kad Vyriausiasis tautinis komitetas ignoravo M.Römerio memorialą.

¹⁵⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 9, p. 18; žr. taip pat ten pat, t. 11, p. 36.

legionų Pirmąjį pėstininkų pulką. Kaip eilinis Mateusz Rzymiskis, kolegų dėl amžiaus dar vadintas „dédule“, dalyvavo Volynės kampanijoje¹⁵⁹. Bet dėl „sunkių fronto sąlygų, kankinamas nešvaros ir utėlių“¹⁶⁰, sirgo ir ilgam laikui pateko į ligoninę Žešuve, iš kur, padedant Michałui Sokolnickiui, buvo perkeltas į Krokuvą¹⁶¹.

Vasario mėn. išėjęs iš ligoninės buvo paskirtas į Karo departamentą, kad, kaip teigė pats M.Römeris, „kuo geriau ir išsamiau pažintų visą tuo metu vykstantį judėjimą, visas jo problemas, santykius su kitomis srovėmis ir lenkų reikalo visumą“.

Tam tikslui galėjo naudotis departamento archyvu, skaityti slaptus raportus ir memorialus¹⁶². Be to, glaudžiai bendradarbiavo su laikraščio *Wia-domości Polskie (Lenkų žinios)* redakcija. Jame paskelbė kelis straipsnius ir rengė užsienio spaudos apžvalgas.

Tačiau svarbiausias M.Römerio uždavinys dirbant departamente buvo stebėti Lietuvos ir Baltarusijos žemių reikalus. Manė, kad čia dirbdamas galės jiems daryti didesnę įtaką. Norėjo kaip Karo departamento atstovas išvykti į Vilnių ir tęsti kovą dėl nepriklausomybės¹⁶³.

1916 metų kovo mėnesį M.Römeris parašė dar vieną memorialą, kuriame nurodė konkrečius būdus, kaip susieti Lenkijos ir Lietuvos klausimą. Władysławui Sikorskiui adresuotame memoriale, pavadintame „pastabomis“, buvo lietuvių karinės formuotės Lenkų legionuose organizavimo projektas¹⁶⁴. Memorialo autorius manė, kad taip Lietuva būtų įtraukta į tarptautinės politikos problemas, o tai savo ruožtu sustiprintų Lietuvos ir Baltarusijos žemių judėjimą dėl nepriklausomybės. M.Römerio nuomone, šaukimas į lietuvių kuopą būtų vienkartinė akcija ir neprieštarautų „principiniam požiūriui į ginčytiną verbavimo problemą“¹⁶⁵.

M.Römeris memorialą parašė būtent tada, kai Austrija-Vengrija ir Vokietija varžėsi dėl legionų kareivių. Atsiradus naujam Rumunijos frontui,

¹⁵⁹ Ten pat, p. 37, 38; ten pat, t. 14, p. 4–8. Žr. taip pat S.Pomarański, *Zarys historii wojennej I-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa, 1931, p. 21–22.

¹⁶⁰ B.Limanowski, *Pamiętniki*, t. 3, Warszawa, 1961, p. 405.

¹⁶¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 11, p. 39.

¹⁶² Ten pat, t. 12, p. 54, 56; ten pat, t. 13, p. 16.

¹⁶³ Ten pat, t. 12, p. 48.

¹⁶⁴ „Pastabų“ nuorašą žr. ten pat, t. 13, p. 6–14.

¹⁶⁵ Ten pat, p. 12.

Vokietijai prirėkė lenkų rekrūtų, todėl ji pasisiūlė suteikti legionams teisę verbuoti Ober-Osto teritorijoje. Bet Piotrkovo departamento vadovas nedviprasmiškai pareiškė, kad legionai gali būti formuojami tik Austrijos kariuomenei, o mobilizacijos išplėtimas Ober-Osto kontroliuojamose teritorijose būtų „tik politiškai kenksminga kompromisinė priemonė“¹⁶⁶.

Juzefas Pilsudskis prieštaravo šiai akcijai dėl kitų priežasčių. Jis M.Römeriui pasakė, kad kurti legionuose lietuvių kuopą beprasmiška, nes Lietuvai iš to nebus naudos. Kartu Pilsudskis pabrėžė, kad svarbiausias ir lemiamas momentas dar bus, kai baigsis karas, ir būtent tam momentui jis kuria veiklos planus, kaip juos kūrė ir prieš karą¹⁶⁷.

M.Römerio neįtikino Pilsudskio argumentai. Jis bijojo, kad „Lietuva nepažiopsotų šio momento, visiškai neturėdama nei savarankiško kelio, nei glaudžių ryšių su besiplečiančiu lenkų judėjimu“¹⁶⁸. Jis vis labiau norėjo grįžti į Vilnių.

Stiprėjant Juzefo Pilsudskio ir Karo departamento nesutarimams, brigados vado šalininkas M.Römeris pateko į dviprasmišką padėtį. Todėl, jeigu nepavyktų pasiekti Vilniaus, planavo išeiti iš Piotrkovo departamento ir vykti į frontą¹⁶⁹.

1916 metų birželį per Medardą Downarowiczių išsiuntė dar vieną slaptą memorialą dėl Lietuvos reikalų, šį kartą adresuotą Centriniam tautiniam komitetui. Jame, pasiremdamas dviem ankstesniais savo memorialais, pabrėžė, kad Centrinis tautinis komitetas turi pradėti politinę akciją Lietuvoje, stengdamasis sujungti Lietuvos ir Lenkijos problemas. *Dienoraštyje* jis rašė: „Pats laikas, kad už lenkų klausimą atsakingi veikėjai atsigręžtų į Lietuvą“¹⁷⁰. Mėnesio pabaigoje Władysławas Sikorskis M.Römerį išsiuntė į Lenkijos valstybingumo lygos prezidentumą Varšuvoje, kad dar kartą pabandytų gauti leidimą vykti į Vilnių¹⁷¹. Čia

¹⁶⁶ W.Suleja, *Orientacja austro-polska w latach I wojny światowej*, Wrocław, 1992, p. 284. Žr. taip pat J.Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Warszawa, 1980, p. 130–132.

¹⁶⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 14, p. 26, 27.

¹⁶⁸ Ten pat, p. 27.

¹⁶⁹ Ten pat, t. 15, p. 11. Manė, kad jam būtina grįžti į Vilnių ir kad tai būtų visos jo ankstesnės veiklos logiška pabaiga, ten pat, t. 13, p. 2. Žr. taip pat 1916 03 25 M.Römerio laišką L.Abramowicziui, LMAB F79–45, p. 10.

¹⁷⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 15, p. 28.

¹⁷¹ Ten pat, p. 39.

M.Römeris parengė Centrinio tautinio komiteto rezoliucijos Lietuvos klausimu projektą ir dalyvavo diskusijoje šiam klausimui skirtame plenariniame komiteto posėdyje¹⁷². Liepos mėnesį svečio teisėmis dalyvavo Centrinio tautinio komiteto suvažiavime ir buvo priimtas komiteto nariu¹⁷³.

Komitetą M.Römeris laikė „nuosekliausiu Lenkijos nepriklausomybės idėjos gynėju“, bet nuogaštavo dėl jame „vyraujančios tendencijos sutikti su tuo, kad etnografinę Lietuvą ir Kuršą aneksuos Vokietija, o Lenkija mechaniškai prisijungs nuo Lietuvos atskirtą Vakarų Baltarusiją kartu su Vilniumi. Taigi Lietuvos ir Lenkijos sąjungos, laisvų istorinės Respublikos tautų bloko idėją išstūmė valstybinės ir netgi tautinės Lenkijos ekspansijos į šias buvusios Didžiosios Kunigaikštystės teritorijas siekimas“. M.Römeris matė, kad šis siekimas „gana paplitęs ir populiarus tarp lenkų nepriklausomybininkų“¹⁷⁴. Tai pastebėjo ir Lenkijos valstybininkų klubo susirinkime, skirtame „rytų pakraščių“ reikalams, kur daugumai dalyvių, M.Römerio nuomone, „Lietuvos klausimas buvo tik legenda apie geležinį vilką“¹⁷⁵. *Dienoraščio* puslapiuose jis svarstė: „Gali atrodyti nelogiška, kad vis dar atkakliai ginu lenkų reikalą, ir ne tik iš kareivio pareigos, kurią priklausydamas legionams privalau atlikti, bet ir dėl politinių pažiūrų, nors puikiai suvokiu, kad stiprėjančios lenkų imperializmo tendencijos tikrai yra svetimos laisvės, teisingumo ir tautų teisių idėjoms, kurias aš taip vertinu ir laikau būtinomis Lenkijos ir Lietuvos santykiams. Bet, nepaisant visko, sąmoningai laikausi šio požiūrio, ir kaip tik gindamas Lietuvos ir jos tautų interesus. Labiau tikiu istorijos logika, objektyviais konkrečių sąlygų ir situacijų diktuojamais veiksmais negu politikų nuotaikomis ir ketinimais – šiandien jie stengiasi teikti siūlymus ir reiškia savo labai subjektyvias koncepcijas, neatsižvelgdami į būsimos Lenkijos valstybės sąlygas“¹⁷⁶.

M.Römeris apie savo norą grįžti į Vilnių rašė Juzefui Pilsudskiuui laiške iš Piotrkovo. Kartu nusiuntė memorialo Centriniam tautiniam komitetui kopiją, kad brigados vadas suprastų Lietuvoje planuojamos

¹⁷² Projekto nuorašą žr. ten pat, p. 10–16.

¹⁷³ Ten pat, p. 47, 50.

¹⁷⁴ Ten pat.

¹⁷⁵ Ten pat, t. 16, p. 44.

¹⁷⁶ Ten pat, p. 52.

akcijos pobūdį¹⁷⁷. Juzefas Pilsudskis dėl važiavimo į Vilnių sutiko¹⁷⁸, bet sutrukdė Vokietijos tarnybos, dar kartą atmetusios M.Römerio prašymą¹⁷⁹.

Taip susiklosčius aplinkybėms, M.Römeris nutarė grįžti į frontą. Rugsėjo 27 dieną išvyko iš Varšuvos ir per Liubliną patraukė į Gryviatką, kur buvo laikinai dislokuota Pirmojo pėstininkų pulko pirmojo bataliono pirmoji kuopa¹⁸⁰. Spalio 8 dieną pulkas buvo perkeltas į Baranovičius, o 1916–1917 metų žiemą praleido mokymuose Lomžoje ir Zambrove¹⁸¹.

Lomžoje M.Römeris pagaliau gavo ilgai lauktą leidimą važiuoti į Vilnių. Per dvi Vilniuje praleistas savaites (1916 m. gruodžio 16–31 d.) pirmiausia ištyrė vietos politinių grupuočių ir tautinių grupių nuotaikas¹⁸². Lenkų komiteto posėdyje informavo apie padėtį Varšuvoje ir įvairių Lenkijos politinių partijų požiūrį į Lietuvą¹⁸³. Trupučių apsidairęs¹⁸⁴, suprato, kad nuo 1915 metų gegužės mėnesio grupių pozicijos nė kiek nesuartėjo, nesugebėta išugdyti savarankiškos politinės minties, o Vokietijos politika, iš pat pradžių siekusi sukiršinti tautas, tik dar pablogino santykius. *Dienoraštyje* M.Römeris rašė: „Idomu, kad ir Lietuvos lenkai, ir lietuviai tai supranta, bet nepaisant to barasi, tuo padėdami vokiečiams siekti savo tikslų, ir net nebando susitarti. Tik man atvykus, pradėjo tarp savęs kalbėtis, bent jau apie elementarius dalykus“¹⁸⁵.

¹⁷⁷ Ten pat, t. 15, p. 37.

¹⁷⁸ 1916 m. liepos 13 d. J.Pilsudskis laiške W.Ślawekui rašė: „Tarp kitko, į mane laišku kreipėsi Römeris pareikšdamas, kad nori tuoj pat važiuoti į Vilnių. Jeigu gali, pranešk jam, kad visiškai su tuo sutinku, ir tegu savo priemonėmis bando patekti į Vilnių per Varšuvą“, J.Pilsudski, *Korespondencje 1914–1917*, Londyn, 1984, p. 183.

¹⁷⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 16, p. 14.

¹⁸⁰ Ten pat, t. 17, p. 12; ten pat, t. 18, p. 2.

¹⁸¹ S.Pomarański, op. cit., p. 28–29; M.Römer, *Dziennik*, t. 18, p. 59.

¹⁸² M.Römer, *Dziennik*, t. 18, p. 76. Pakeliui į Vilnių kelias dienas praleido Varšuvoje ir kalbėjosi su Juzefu Pilsudskiu, ten pat, p. 78.

¹⁸³ Ten pat, t. 19, p. 4.

¹⁸⁴ Ten pat, p. 5–7.

¹⁸⁵ Ten pat, p. 16. M.Römeris pats įsitikino, kaip sunku vieniems kitus suprasti, kai Lietuvių mokslo draugijos susirinkime lietuviai „susidomėję jo išklausė, įsidėmėjo jo pateiktą informaciją [...], ir viskas tuo pasibaigė“, ten pat, p. 9. Žr. taip pat M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 547.

Gruodžio 24, 26 ir 27 dienomis vykę lenkų, lietuvių ir baltarusių susirinkimai nepadėjo suartinti pozicijų¹⁸⁶. Tada M.Römeris suabejojo, „ar yra prasmė, esant tokiems santykiams ir nuotaikoms, rengti šiuos susirinkimus ir pasikalbėjimus“¹⁸⁷.

Skaitydamas paskaitas Amatininkų, „Tarpusavio pagalbos“, Banko, Darbininkų klubuose¹⁸⁸ ir „šubravecams“ („nenaudėliams“) per tradicines jų Kūčias¹⁸⁹, platesnius sluoksnius supažindino su padėtimi Karalystėje ir legionuose.

Iš Vilniaus M.Römeris grįžo į Lomžą, iš kur visas pulkas greitai buvo perkeltas į Zambrovą tęsti mokymų¹⁹⁰. Per Velykas buvo trumpam atvykęs į Vilnių, o pakeliui Varšuvoje susitiko su Juzefu Pilsudskiu. Per šį susitikimą, kaip ir kitais kartais, pajuto, kad „šiam žmogui yra skirtas ypatingas vaidmuo“¹⁹¹. Bet artėjo priesaikos krizė, ir M.Römeris, būdamas Pirmojo pulko kareivių tarybos narys, dalyvavo delegacijoje pas brigados vadą. Tai, ką komendantas pasakė delegatams, buvo blogiau už „šalto vandens kibirą“. Jie nevisiškai suprato Juzefo Pilsudskio mintį apie legionų statuso pasikeitimą, manė, kad „legionai jau atgyveno ir nebegali nieko naudingo nuveikti“¹⁹². Liepos 12 dieną pulkas atsisakė prisiekti amžiną ginklo brolybę su Vokietija, todėl liepos 18 d. visi buvo internuoti Ščypiorne prie Kališo¹⁹³.

1917 metų rugpjūčio 26 dieną bičiulių iš Varšuvos pastangomis M.Römeris buvo paleistas iš stovyklos¹⁹⁴ ir paskirtas taikos teisėju Kol-

¹⁸⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 19, p. 22. Lietuvių pusei susirinkime atstovavo J.Šaulys, S.Kairys, A.Domaševičius, A.Smetona, M.Biržiška, lenkų – W.Abramowiczus, L.Chomiński, Z.Jundziłlas, S.Bagiński, A.Zasztowtas. Iš baltarusių buvo tik V.Lastovskis, nes A. ir I.Luckevičiai susikompromitavo bendradarbiaudami su vokiečiais, ten pat, p. 11. Žr. taip pat A.Szklennik, *Dziennik*, t. 6, LVIA, f. 1135, ap. 4, b. 35, p. 35.

¹⁸⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 19, p. 23.

¹⁸⁸ Ten pat, p. 6, 25, 60. Plačiau apie Banko klubo posėdį žr. A. Szklennik, *Dziennik*, t. 6, p. 29–32.

¹⁸⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 19, p. 10.

¹⁹⁰ Ten pat, p. 18, 20.

¹⁹¹ Ten pat, t. 20, p. 31. Juzefas Pilsudskis įpareigojo M.Römerį patikrinti, ar pagrįsti gandai apie tariamą lietuvių pasirengimą susitarti su lenkais, ten pat, p. 82.

¹⁹² Ten pat, t. 21, p. 6, 7.

¹⁹³ Ten pat, p. 62. S.Pomarański, op. cit., p. 30. Ščypiorne M.Römeris priklausė kareivių tarybai ir ėjo stovyklos teismo pirmininko pareigas, ten pat, t. 22, p. 19.

¹⁹⁴ Ten pat, t. 22, p. 40; M.Römer, *Autobiografija*, p. 9.

ne¹⁹⁵ (Lomžos apskrityje), o po metų – Lomžos apskrities teisėju¹⁹⁶. Jis atidžiai stebėjo įvykius Lietuvoje, džiaugsmingai sveikino 1917 metų rugsėjo mėnesį išrinktą Lietuvos krašto tarybą¹⁹⁷, bet dėl sudėtingos padėties negalėjo grįžti į Lietuvą. M.Römeris pirmiausia išsigando būsimų finansinių sunkumų, nes Vokietijos okupuotame Vilniuje nebuvo vilties gauti darbą. Aiškiai antilietuviškai nusiteikęs tėvo paramos iš Bagdoniškio jis galėjo tikėtis nebent atsisakęs bet kokios Lietuvos valstybingumą remiančios veiklos¹⁹⁸, o jos, kaip žinia, nenorėjo nutraukti. Todėl, nors ir labai norėjo grįžti į Vilnių, apsisprendė dirbti teisme Lenkijoje, nes čia jis buvo materialiai nepriklausomas¹⁹⁹. Kai 1918 metų lapkričio paskutinėmis ir gruodžio pirmomis dienomis M.Römeris trumpai buvo Vilniuje, tiek lenkų demokratai, tiek Lietuvos Taryba jam siūlė tapti jų laikraščių redaktoriumi, o Tarybos teisingumo ministras Petras Leonas – dirbti taikos teisėju sostinėje Vilniuje. M.Römeris atmetė šiuos pasiūlymus, nes tada būtų turėjęs palaikyti kurią nors pusę²⁰⁰. Norėjo to išvengti, nes nebuvo tikras, „kuri linija (Tarybos, Lenkų komiteto, socialistų ar bolševikų) palankiausia Lietuvai“²⁰¹. Skaitė daug paskaitų Banko klube, Darbininkų klube Varnų gatvėje ir kitur²⁰².

Po daugelio susitikimų su vadovaujančiais Vilniaus politikais teigė: „Yra baises jėgų ir valios nuosmukis [...]. Mūsų kraštas gali tapti pasyviu svetimų interesų įrankiu, svetimšalių eksperimentų ir agresijos vieta“²⁰³. Grįžo į Lomžą, pasinėrė į profesinę veiklą, buvo paskirtas Lomžos rinkimų komisijos pirmininku ir ilgai nedalyvavo politinėje veikloje. Laiš-

¹⁹⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 22, p. 44; M.Römer, *Autobiografia*, p. 9.

¹⁹⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 25, p. 128.

¹⁹⁷ Ten pat, t. 22, p. 72. Be to, išsiuntė sveikinimo telegramą, 1917 10 02 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F 79–45, p. 24.

¹⁹⁸ Viename laiške tėvas rašė: „Jeigu duosi garbės žodį, kad neužiimsi politika ir nepasidėsi su kvailais lietuviais, mūsų tikrais priešais, gali tikėtis mano pagalbos“, M.Römer, *Dziennik*, t. 25, p. 55. Be abejo, buvo kalbama apie Bagdoniškio paveldėjimą, žr. ten pat, t. 24, p. 24, 53, 74.

¹⁹⁹ Ten pat, t. 25, p. 55.

²⁰⁰ Ten pat, p. 168, 170; ten pat, t. 26, p. 1, 2.

²⁰¹ Ten pat, t. 25, p. 170.

²⁰² Ten pat, t. 26, p. 5.

²⁰³ Ten pat, t. 25, p. 166.

ke L.Abramowiczui taip teisingo savo pasyvumą: „vis blogiau suprantu, kas vyksta pasaulyje, ir negaliu tiksliai nurodyti kelio, kuriuo reikėtų eiti ir kuris tikrai vestų prie man brangių tikslų ir idealų. Atvirai prisipažįstu: esu visiškai praradęs orientaciją“²⁰⁴. Ankstesnis tikro demokrato M.Römerio susižavėjimas Rusijos revoliucijos įvykiais²⁰⁵ laikui bėgant blėso. Pripažino, kad revoliucija nuėjo per toli, o „jos padariniai visuomenės ir valstybės santvarkos požiūriu tampa tiesiog katastrofiški“²⁰⁶.

M.Römerio nuomone, didžiausia bolševikų revoliucijos yda buvo ta, kad ji „sukėlė visišką gamybos destruktiją ir nesugebėjo organizuoti produkcijos“²⁰⁷. Rusijoje vykstančias permainas vadino tiesiog „žmonijos pamišimu“²⁰⁸, be to, manė, kad „Rusija ilgainiui atsigręš atgal, bet tik tada, kai, pasiekusi galutinių revoliucijos rezultatų, juose apsvils ir iš skaistyklos vietoj dangaus pateks į pragarą“²⁰⁹. M.Römeris nebuvo „isitikinęs bolševizmo priešas“, bet revoliucijos plitimas Rusijai užgrobian svetimas žemes „laisvam žmogui kėlė didelių abejonių“²¹⁰.

Bet stiprėjant tautiniams konfliktams Vidurio Rytų Europoje M.Römeris ėmė laikyti bolševizmą vaistu nuo nacionalizmo: „Gal žmonės ir tautos, iškentę bolševizmo kančias, pagaliau išmoks gerbti vieni kitus ir atgims“²¹¹.

Todėl M.Römeris „abejojo, kuo sekti, ką paremti, koku keliu eiti, kad būtų geriausia Lietuvai, kurios piliečiu save laikė“²¹², ir nesiryžo imtis kokios nors misijos arba politinių pareigų Lietuvoje.

1919 metų kovo 7 dieną Walerijus Sławekas iškvietė jį į Varšuvą²¹³. Tai buvo susiję su pradėta įgyvendinti Juzefo Pilsudskio „Lietuvos pro-

²⁰⁴ 1919 02 07 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F 79–45, p. 36.

²⁰⁵ Žr. J.Ochmański, „Rewolucja Październikowa w świadomości demokracji polskiej“, *Kwartalnik Historyczny*, metr. 74, 1967, nr. 3, p. 751–757.

²⁰⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 23, p. 51.

²⁰⁷ Ten pat, t. 26, p. 232.

²⁰⁸ Ten pat, p. 33.

²⁰⁹ Ten pat, t. 23, p. 51.

²¹⁰ Ten pat, t. 26, p. 46.

²¹¹ Ten pat, p. 183.

²¹² J.Ochmański, „Kulisy wyprawy wileńskiej Piłsudskiego 1919“, in *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich*, t. 3, Warszawa, 1968, p. 69.

²¹³ M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 98.

grama“, kuria siekta atkurti istorinės Lietuvos valstybingumą, sudarant sąjungą su Lenkijos valstybe. Buvo numatyta pradėti ginkluotą akciją prieš bolševikus ir išlaisvinti Vilnių. Kartu Lietuvoje turėjo vykti politinė akcija, siekiant, kad „programa“ ten įgytų šalininkų tarp lietuvių, Lietuvos lenkų, baltarusių ir išlaisvintame Vilniuje būtų suformuota šalies vyriausybė. Šiai visiškai slaptai akcijai, o vėliau ir vyriausybei turėjo vadovauti M.Römeris²¹⁴. Kovo 11 dieną W.Sławekas vėl pakvietė M.Römerį į Varšuvą²¹⁵. Kovo 14 dieną vykusiame susitikime pasiūlė M.Römeriui dalyvauti Vilniaus akcijoje, kurios detales netrukus turėjo aptarti platesniame rate²¹⁶. Į vėlesnius kvietimus kovo 26, 27 ir balandžio 2, 3 dienomis M.Römeris nereagavo, nes dėl visos šios akcijos abejojo. Norėjo visiškai atsakyti joje dalyvauti arba bent kiek įmanoma ją atidėti²¹⁷. Tik balandžio 4 dieną į Lomžą atvykus Kazimierzo Świtalskio pasiuntiniui M.Römeris suprato, kad „negalima nekreipti dėmesio į šį kvietimą“²¹⁸. Pokalbiuose Varšuvoje W.Abramowiczius, Janas Piłsudskis, Aleksandras Prystoras, Kazimierz Świtalskis bandė įkalbėti M.Römerį nedelsiant vykti į Vilnių ir formuoti šalies vyriausybę. Jeigu lietuvių politinės grupuotės atsakytų bendradarbiauti, nuspręsta suformuoti vyriausybės pakaitalą iš laisvai pasirinktų žmonių. M.Römeris su tokiu sprendimu nesutiko, nes, kaip ir Juzefas Piłsudskis, manė, kad „visos programos raktą turi lietuviai“²¹⁹. Taigi siūlyta, kad į Kauną vyks slaptai trijų asmenų misija: M.Römeris, Zygmuntas Jundziłtas ir Kazimierz Łukomski²²⁰.

²¹⁴ Žr. J. Ochmański, „Kulisy wyprawy wileńskiej“, p. 65–78; Z.Solak, „Wyprawa kowieńska Michała Romera w 1919“, *Niepodległość*, t. 47, 1995, p. 129–163.

²¹⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 102.

²¹⁶ Ten pat, p. 105, 116.

²¹⁷ Ten pat, p. 118; žr. taip pat, p. 117, 121, 124, 126.

²¹⁸ Ten pat, p. 126.

²¹⁹ Ten pat, p. 130, 131. Apie 1919 04 06 susitikimą Varšuvoje žr. J.Cisek, *Kalendarium działalności Józefa Piłsudskiego*, Nowy Jork, 1992, p. 104.

²²⁰ J.Ochmański, „Kulisy wyprawy wileńskiej“, p. 65–78; J.Ochmański, *Historia Litwy*, Warszawa, 1990, p. 281; Z.Jundził, „Niefortunna wyprawa kowieńska“, *Niepodległość*, t. 5, 1955, p. 207; K.Okulicz, „Podział ziem W.Ks. Litewskiego (1915–1923–1940) Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego“, *Alma Mater Vilnensis*, t. 3, 1953, p. 107; P.Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920*, Warszawa, 1966, p. 78; P.Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 99–100.

M.Römeris Kauną pasiekė tik balandžio 15 dieną.²²¹ Pasitaręs su Kazimierzu Łukomskiu, vėliau su Stanislovu Narutavičiumi, balandžio 16–17 dieną. J.Pilsudskio programą pristatė trims lietuvių kairiųjų atstovams: naujai suformuotos liaudininko Mykolo Sleževičiaus vadovaujamos vyriausybės ministrams Petruui Leonui, Steponui Kairiui ir Jonui Vileišiui²²². Greitai įvyko kairiojo bloko – „aiškiai apibrėžtos grupės“ susirinkimas, į kurį nei misijos narių, nei S.Narutavičiaus neįleido²²³. Susirinkimas atmetė M.Römerio pasiūlymus. Lietuviai nepritarimą motyvavo tuo, kad Vilniui užimti nebuvo kviečiama Lietuvos kariuomenė, o tai laikė antausiu šiai kariuomenei²²⁴. M.Römerio nuomone, tokį Lietuvos pusės nusistatymą nulėmė palyginti stabili M.Sleževičiaus vyriausybės pozicija, paremta prezidento Antano Smetonos institucija, sustabdžius Tarybos veiklą. Kairieji nedrįso rizikuoti, nes, akcijai nepavykus, būtų likę izoliuoti²²⁵. Turėjo reikš-

²²¹ Pasirengimas kelionei užtruko, nes M.Römeris tvarkė atostogų formalumus, M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 132,133.

²²² Zygmunt Jundził, op. cit., p. 110, o juo remdamasis P.Łossowski veikale *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920*, p. 78 klaidingai teigia, kad M.Römeris J.Pilsudskio siūlymą pateikė Lietuvos vyriausybės posėdyje. M.Sleževičiaus vyriausybė suformuota 1919 m. balandžio 12 d., po to, kai balandžio 4 d. Taryba, A.Smetoną išrinkusi prezidentu, sustabdė savo veiklą. M.Römeris nesusitiko su premjeru, nors ir rengėsi mandagumo vizitui. Jis manė, kad nedera siūlyti vyriausybės vadovui „valstybės perversmą“. Mandagumo vizitas neįvyko, nes M.Römeris nerado M.Sleževičiaus namuose, M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 152. Kiti šaltiniai teigia, kad M.Sleževičius jo nepriėmė, „A.Janulaičio pranešimas Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto 1919 04 26 posėdyje“, 1919 m. balandžio mėn. *Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto susirinkimų protokolai*, LMAB F 105–600, p. 15. Galima iškelti prielaidą, kad apie „visiškai slaptą“ misiją Kaune žinota gerokai anksčiau ir jai deramai pasirengta, tarp kitko ir pakeičiant svarbiausius valstybės pareigūnus.

²²³ M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 145. „Apibrėžta grupė“ – masonų ložė. Šiame susirinkime dalyvavo ir M.Sleževičius, ten pat, p. 152.

²²⁴ Ten pat, p. 146.

²²⁵ Ten pat, p. 139, 145. Dar prieš išvykdamas į Kauną, M.Römeris suprato, kad bus sunku įgyvendinti J.Pilsudskio programą: „Lietuviai neskubės angažuotis, jie pirmiausia palauks, kaip klostysis įvykiai. Tarptautinė padėtis ir jėgų santykis dar pernelyg neapibrėžti, nepastovūs, kad lietuviai jau šiandien jaustų poreikį pritarti Lenkijos projektams ir atsisakyti kai kurių esminių savo politikos principų, o pirmiausia Vilniaus [...]. Pagaliau Lietuvos Taryboje yra baltarusių (Lastauskis, Luckevičiai). Jų buvimas ypač sunkina galimus lietuvių ir lenkų ryšius. Dabartinėje stadijoje reikalas man atrodo beviltiškas“, ten pat, p. 121. Kitas misijos dalyvis nesėkmės priežastimi laikė lietuvių netikėjamą Lenkijos valstybės galia, Z.Jundził, op. cit., p. 210. Kazimierz Okuliczius svarbiausia priežastimi laikė tai, kad „lietuviai tada buvo susiję su Vokietija ir pasiūlymas juos nustebino ir išgąsdino. Abejojo, kad Lenkija atsilaikys prieš Rusiją ir Vokietiją“, K.Okulicz, op. cit., p. 107.

mės ir ypač žavėjęs M.Römerį spartus valstybės aparato formavimas tuometiniame Kaune²²⁶.

Įsitikinęs, kad „vienas žmogus nepakeis stichiško vyksmo“, balandžio 20 dieną M.Römeris išvažiavo iš Kauno²²⁷, nusprendęs kuo greičiau baigti „šį reikalą“ ir vėl būti pasyviu stebėtoju²²⁸.

Per Varšuvą, kur susitiko su Kauno vyriausybės atstovu Jurgiu Šauliu, nuvyko į išvaduotą Vilnių, kad praneštų J.Pilsudskiui apie kelionės į Kauną rezultatus. Neberadęs Vilniuje nei J.Pilsudskio, nei Jerzio Osmołowskio, pateikęs ataskaitą W.Abramowiczui ir demokratų grupei, grįžo į Lomžą²²⁹.

Viešint Kaune pamatyti Lietuvos valstybingumo pamatai sustiprino M.Römerio įsitikinimą, kad būtina grįžti į Tėvynę. *Dienoraštyje* jis rašė: „baigiu apsispręsti grįžti į etnografinę Lietuvą, o ne į Vilnių. Kad ir koks būtų etnografinės Lietuvos likimas, aš būsiu su ja ir, jeigu Vilnius bus atskirtas, į jį negrįšiu“²³⁰. Taip apsispręsti nebuvo lengva. Suprato, jog tą pasiryžimą bus labai sunku įgyvendinti. „Vilniuje turėčiau puikias „karjeros“ galimybes, o važiuoju į Kauną, nes tai yra mano teisė ir pareiga, nors būtent dėl to tas kelias sunkus, reikalaujantis daug pastangų, o gal net kančios ir aukos“²³¹.

Spalio mėnesį išsiuntė į Vilnių M.Biržiškai laišką prašydamas tarpinkauti dėl vietos Kaune kuriamoje Lietuvos teismų sistemoje²³². Gavęs

²²⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 139; M.Biržiška, op. cit., p. 548.

²²⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 142. Išvažiudamas M.Römeris išvengė suėmimo, priešingai negu Z.Jundzišas, kuris dėl ligos į Kauną buvo atvykęs truputį vėliau, Z.Jundziš, op. cit., p. 210. Žr. taip pat M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 152.

²²⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 183.

²²⁹ Ten pat, p. 147, 150, 152.

²³⁰ Ten pat, p. 204.

²³¹ Ten pat, p. 245. Šis apsisprendimas lenkų ir lietuvių istoriografijoje ypač sureikšmintas. Būdamas Kauno krašte „bene nati et possessionati“, elgėsi kaip ir tūkstančiai kitų Lietuvos lenkų. Ten pat, p. 462, jis užsiminė: „Svarbu ir tai, kad čia yra Bagdoniškis“. Po kelerių metų apie 1920 m. apsisprendimą rašė: „iš dviejų krašto dalių – Vilniaus ir Kauno – sąmoningai pasirinkau antrąją, ir ne tik todėl, kad čia liko mano mylimas Bagdoniškis, bet ir todėl, kad būtent ten, o ne Vilnijoje, yra šalies politinės nepriklausomybės ir savitos kultūros pamatai. Man atrodo, kad tie pamatai netobuli, nes juose nėra bendro lenkų ir lietuvių prado, kuris yra vertingas ir teisėtas, o jį atmetus kuriama valstybė tampa skurdinė, bet vis tiek būtent čia tie pamatai dedami, o Vilnijoje – ardomi“, ten pat, t. 32, p. 169.

²³² Ten pat, p. 310.

garantijas dėl darbo, galutinai apsisprendė grįžti. Prieš pat išvykdamas jis rašė: „Man truputį neramu grįžti, bet šio nerimo nekeisčiau į teisėjo darbo Lomžoje arba kitur Lenkijoje ramybę“²³³.

4. Lietuvos valstybės tarnyboje

1920 metų kovo 20 dieną M.Römeris iš Lomžos išvyko į Vilnių. Suorientavęs vietoje, *Dienoraštyje* taip įvertino padėtį: „Supratau, kad mano žinios apie santykius Lietuvoje buvo nepilnos, turėjo daug spragų ir netikslumų. Daugelis dalykų [...] iš arti atrodo kur kas sudėtingesni“²³⁴. Mėnesį pabuvęs Vilnijoje, balandžio 20 dieną atvažiavo į Kauną²³⁵, o gegužės 12 dieną buvo paskirtas Kauno apskrities teismo teisėju²³⁶. Atvykęs į Lietuvą, M.Römeris pabandė užmegzti glaudesnius ryšius su Kauno lenkais. Lietuvos lenkų politinis centras buvo Informacijos biuras prie Seimo Lenkų deputatų frakcijos. M.Römeris kartu su deputatu Adolfu Grajewskiui biuro vardu parengė Lietuvos Seimo kreipimosi į Vilnijos gyventojus projektą²³⁷. Kreipimasis turėjo būti paskelbtas prieš lietuviams įžengiant į Vilnių. M.Römeris, A.Grajewskio nuomone, uoliai ėmėsi šio darbo, perteikdamas rašinyje visą savo patriotinę ideologiją, išaugusią iš dviejų mūsų tautų istorijos“²³⁸. Bet, Seimui atsisakius ankstesnių ketinimų, kreipimasis nebuvo paskelbtas²³⁹.

Kadangi buvo tikėtasi greitai iš bolševikų perimti Vilnių, M.Römeris parengė brošiūrą *Rytų Lietuvos klausimas*, kurioje informavo apie sudėtingą

²³³ Ten pat, t. 27, p. 4. Kitoje vietoje plačiau aptaria savo nerimą: „Lenkai ant manęs užpyks, kad įžengiau į tautinės Lietuvos politinio formavimosi areną, lietuviai neižvelgs manyje lenkų tautybės renegato, gryno lietuvio. Šiuo požiūriu lieku vienišas. O vis dėlto sąžinės instinktas, veikiamas mano praeities, ir mano idėja, kurią visada skelbiau ir kuria tebetikiu, verčia mane grįžti į Lietuvą, nors dabar viskas vyksta ir prieš ją“, ten pat, t. 26, p. 375.

²³⁴ Ten pat, t. 27, p. 9.

²³⁵ Ten pat, p. 36. Pirmieji išpūdziai Kaune buvo nekokie. M.Römerį ypač žeidė „be-saikis rusų kalbos demonstravimas“, ten pat, p. 37

²³⁶ M.Römerio asmeninė byla, LCVA f. R-856, ap. 2, b. 734, p. 30.

²³⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 128, 136.

²³⁸ A.Grajewski, *Ze wspomnień ogólnych*, ZNO II 13543, p. 42; M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 138, 139; E.Romer, *Dziennik (1919–1923)*, pod red. P.Łossowskiiego, t. 2, Warszawa, 1995, p. 480. Žr. taip pat J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 217.

²³⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 154.

tautinę Vilnijos padėtį. Čia įdėjo pamokymus, kokios tautinės politikos Lietuva turi laikytis šioje buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių dalyje. Norėjo ją išleisti, kad būtų išgirstas Lietuvos piliečio lenko balsas, bet negalėjo tikėtis, kad tą iniciatyvą parems Informacijos biuras. Brošiūroje išdėstytos M.Römerio pozicijos nepalaikė ir Lietuvos vyriausybės veikėjai, todėl ji nebuvo išleista²⁴⁰. M.Römeris turėjo pasitenkinti Kauno Šaulių klube suorganizuota diskusija apie Vilnių. M.Römerio paskaita buvo labai įdėmiai išklaudyta, bet kai kurie joje „užuodė Varšuvos kvapą“²⁴¹. *Dienoraštyje* M.Römeris skundėsi: „Toks jau mano likimas: ir lenkams, ir lietuviams esu įtartinas“²⁴².

1920 metų rugpjūčio 26 dieną lietuviai iš bolševikų perėmė Vilnių. Nors M.Römeris suprato, kad Lietuvos valdžia nenori prileisti lenkų prie „Lietuvos nepriklausomybės institucijų kūrimo sostinėje“²⁴³, vis dėlto rugsėjo 4 dieną pateikė prašymą perkelti jį į teisėjo pareigas Vilniaus apskrities teisme. *Dienoraštyje* rašė: „Nebijau nei naujo kariuomenės puolimo ir Lenkijos valstybės politikos Vilniaus klausimu, nei būti nepopuliariu. [...] Būdamas ryžtingas Lietuvos valstybininkas, esu visiškai įsitikinęs, kad Vilnius turi priklausyti Lietuvai, o tai skatina mane kuo aktyviau veikti“²⁴⁴. Rugsėjo 9 dieną buvo paskirtas teisėju, o rugsėjo 16-ąją persikėlė gyventi į Vilnių²⁴⁵.

Bet jau kitą dieną M.Römerį iškvietė į Bagdoniškių pas sunkiai sergančią tėvą. Labai apgailestavo, kad negali dalyvauti tokiu svarbiu momentu, kai Vilniuje pradėjo formotis nauja santvarka²⁴⁶. Tuo tarpu dėl ginkluoto Lenkijos ir Lietuvos konflikto pablogėjo Vilniaus lenkų ir lietuvių santykiai. M.Römeris *Dienoraštyje* objektyviai aprašė tuometinę Gedimino miesto atmosferą: „Vilniaus gyventojai, išskyrus žydus ir po truputį at-

²⁴⁰ Ten pat, p. 138, 140, 149.

²⁴¹ Ten pat, p. 151, 159. Diskusijos ataskaitą žr. „Mūsų žinios“, *Socialdemokratas*, 1920 09 09, nr. 19.

²⁴² M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 155.

²⁴³ M.Römerio nuomone, „Lietuvos lenkai trukdė valstybiniam Tėvynės atgimimui ir stengėsi ją ištraukti į didžiavalstybinės Lenkijos sudėtį“, ten pat, p. 165.

²⁴⁴ Ten pat, p. 173.

²⁴⁵ M.Römerio asmeninė byla, p. 30; M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 182, 185.

²⁴⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 186. Į Vilnių M.Römeris grįžo rugsėjo 26 d., ten pat, p. 195. Tėvas mirė spalio 6 d., ten pat, p. 207.

vykstančius lietuvių valdininkus, tiesiog trokšta, kad ateitų lenkai²⁴⁷. Kartais gailėjosi, kad apsisprendė išvažiuoti iš Kauno, nes gerai suprato Lietuvos valdžios Vilniuje laikinumą²⁴⁸.

Vis dėlto M.Römeris nesiliovė bandęs sutaisyti besiginčijančias šalis ir dalyvaudavo susirinkimuose, kuriuos rugsėjo pabaigoje–spalio pradžioje organizavo T.Vrublevskis²⁴⁹. Ši akcija negalėjo būti tęsiama, nes spalio 9 dieną generolo Lucjano Želigowskio Lietuvių ir baltarusių divizija užėmė Vilnių. M.Römeris buvo įsitikinęs, kad „maištui“ pritarė ir net jį inspiravo Juzefas Pilsudskis. M.Römeris rašė: „Tai žino paprasti mirtingieji ir žvirbliai ant stogų apie tai čirškia“²⁵⁰. Be išlygų pasmerkė šią, kaip pats sakė, „afėrą“ ir atsisakė bendradarbiauti su formuojama Vidurio Lietuvos vyriausybe. *Dienoraštyje* rašė: „Niekada neprisidėsiu prie pilietiniu karu pradėto reikalo“. Manė, kad bandymas šitaip forsuoti federacijos koncepciją tėra tik vienas iš Lenkijos vykdomų Vilnijos aneksavimo etapų²⁵¹. Todėl Vilniaus „krajovcų“, glaudžiai susijusių su Vidurio Lietuvos formavimu, bet kartu siekiančių atkurti istorinę Lietuvą, veiksmus laikė ne logiškais²⁵². Jie M.Römeriui priminė vištą, perinčią anties kiaušinius: „Višta gali šventai tikėti, kad iš kiaušinių išsisiris panašūs į perekšlę paukščiukai, t.y. viščiukai, bet iš anties kiaušinių gali išsiristi tik ančiukai“²⁵³.

Kadangi iki tol proletuviškas laikraštis *Gazeta Krajowa* parėmė Vidurio Lietuvos vyriausybę, M.Römeris savo pažiūras pradėjo skelbti Viktoro Biržiškos redaguojamame laikraštyje *Głos Litwy*²⁵⁴ ir atmetė pasiūlymus užimti kokias nors pareigas Vilniuje²⁵⁵.

²⁴⁷ Ten pat, p. 198.

²⁴⁸ Ten pat, p. 140. Jau rugsėjo 30 d. T.Vrublevskis pranešė M.Römeriui apie ruošiamą Želigowskio Lietuvių ir baltarusių divizijos „maištą“ bei lenkų ir lietuvių vyriausybę Gardine, ten pat, p. 199.

²⁴⁹ Ten pat, p. 202. Susirinkime dalyvavo ir laikraščio *Gazeta Krajowa* redakcijos nariai.

²⁵⁰ Ten pat, p. 209.

²⁵¹ Ten pat, p. 210.

²⁵² M.Römer, „Naiwni“, *Głos Litwy*, 1920 10 15, nr. 2; M.Römer, „Jeszcze o logice“, *Gazeta Krajowa*, 1920 10 28, nr. 48.

²⁵³ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 230.

²⁵⁴ Apie M.Römerio bendradarbiavimą su laikraščiu *Głos Litwy* žr. V.Biržiška, *Dėl mūsų sostinės 1920–22*, Londonas, 1967, p. 75–78.

²⁵⁵ Ten pat, p. 76.

Lapkričio 6 dieną, gavęs vizą ir apsirūpinęs W.Abramowicziaus rekomdaciniu laišku, per Lydą išvyko į Suvalkus, o lapkričio 14 dieną jau buvo Kaune²⁵⁶. Buvo paskirtas laikinai dirbti Kauno apskrities teisme²⁵⁷.

Tai, kad M.Römeris griežtai nutraukė santykius su Vidurio Lietuva, visai nereiškę, jog jis nesistengė pakeisti įvykių eigos. Padėti siekti šio tikslo turėjo kelis kartus išbandyta, bet nelabai veiksminga priemonė – masonija. Dar 1920 metų liepą Kaune buvo atkurta pagrindinė Lietuvos Didžiųjų Rytų ložė „Lietuva“²⁵⁸. Atgimę Lietuvos masonai savo svarbiausiu uždaviniu laikė „sujungti Rytų Lietuvą su visa valstybe, taigi stengtis paveikti valstybės politiką, daryti kryptingą įtaką šia linkme“²⁵⁹. „Lietuvos“ vadovas M.Römeris teikė šiai veiklai didelę reikšmę²⁶⁰.

Nepriklausomos Lietuvos valdžia, desperatiškai ieškodama būdų Vilniaus klausimui išspręsti, nusprendė pasinaudodama M.Römerio pagalba užmegzti tiesioginį ryšį tarp Kauno ir Vilniaus. Iškart po Vidurio Lietuvos paskelbimo tokio ryšio reikalingumą pripažino ir W.Abramowicziaus vadovaujama Vilniaus valdžia²⁶¹. Antroje gruodžio pusėje, vykstant gruodžio 13 dieną prasidėjusioms deryboms tarp Varšuvos ir Kauno dėl „plebiscito“, konfidenciali Lietuvos delegacija, kuriai priklausė ir M.Römeris, išvyko į Vilnių, „į politinę žvalgybą dėl galimų ateities kontaktų ir susitarimo su „krajovcų“ politiniais veikėjais“²⁶². Lietuvių pusė sutiko daryti didelių nuolaidų dėl Vilniaus, bet nepritarė Lietuvos ir Lenkijos valstybių sąjungos idėjai, kuri „krajovcams“ buvo labai svarbi. Nė viena pusė šiuo klausimu nenorėjo nusileisti, todėl susitarti beveik nebuvo galimybės²⁶³. Nors M.Römerio vizitas rezultatų nedavė, bet, kad ir sun-

²⁵⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 233, t. 28, p. 1, 9.

²⁵⁷ M.Römerio asmeninė byla, p. 30; M.Römer, *Autobiografia*, p. 9.

²⁵⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 129.

²⁵⁹ Ten pat, p. 146.

²⁶⁰ Apie Lietuvos masonus tarpukario metais ir M.Römerio vaidmenį šiame judėjime žr. J.Sawicki, „Z dziejów Wielkiego Wschodu Litwy“, *Przegląd Wschodni*, sąs. 2, 1997, p. 443–449.

²⁶¹ M.Römerio tarpininkavimu į Vilnių, be kitų, buvo pakviestas ir M.Biržiška, M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 21.

²⁶² Ten pat, p. 45.

²⁶³ Lietuvių pusė sutiko kurti du kantonus su dviem kraštų seimais ir aukščiausiuoju seimu, bet bendra kariuomenė, užsienio politika, finansais, susisiekimu ir ryšiais. Siūlyta sulyginti abiejų kalbų teises ir paskelbti amnestiją. Vilniaus universitetas turėjo būti bendras, ten pat, p. 47, 50.

kiai, ryšį tarp Kauno ir Vilniaus padėjo palaikyti. Pavyko surengti ir tiesiogines tam tikrų politinių grupuočių derybas, dėl kurių susitarti tapo lengviau po to, kai derybos su Varšuva baigėsi fiasko. Socialistų, liaudininkų, demokratų ir Valstiečių sąjungos bloko frakcijos prezidiumo kvietimu iš Vilniaus į Kauną turėjo atvykti frakcijos „Odrodzenie“ („Atgimimas“) socialistų ir demokratų atstovų delegacija. Bet, artėjant 1921 metų sausio 9 dienos rinkimams į Vidurio Lietuvos seimą, nenorėdami prarasti rinkėjų simpatijų, Vilniaus politikai nepasinaudojo kvietimu. Nutarta, kad Kauno delegacija vyks į Vilnių²⁶⁴. Tuo pat metu naujai sudaryta Lietuvos Rytų komisija pradėjo derybas su Kauno lenkų atstovais. M.Römeris manė, kad pirmiausia reikia normalizuoti lenkų ir lietuvių santykius šiaurės demarkacijos linijos. Jam atrodė, kad sutarimo nebuvimas tik apsunkins lietuvių ir lenkų susikalbėjimą Vilniuje²⁶⁵.

Po keleto vasario 24 dieną įvykusių susitikimų Lietuvos liaudininkų ir demokratų delegacija pripažino, kad pozicijos truputį suartėjo. Tolesni galimi kontaktai priklausė nuo to, ką pavyks pasiekti Lietuvos krikščionių demokratų misijai, kuri vyskupo Jurgio Matulaičio iniciatyva turėjo derėtis su Vilniaus Bažnyčios atstovais²⁶⁶.

1921 metų kovo 2 dieną Tautų Sąjungos taryba, Lietuvai ir Lenkijai nesusitarus dėl plebiscito, pasiūlė suorganizuoti tiesioginius pokalbius Briuselyje. Prasidėjus deryboms tarp Varšuvos ir Kauno, linija Vilnius–Kaunas tapo antraplanė. Vilniaus politikai neatvyko atsakomojo vizito į Kauną, o dėl antilenkiškų nuotaikų atsisakyta derėtis su Kauno lenkais²⁶⁷. Šie pasiskundė Tautų Sąjungai, kad Lietuvoje nuolat pažeidžiamos tautinių mažumų teisės. Skundą pasirašė Lietuvos Seimo lenkų frakcijos deputatai, tarp jų ir A.Grajewskis. M.Römeris tai laikė didele politine klai-

²⁶⁴ Ten pat, p. 58, 70, 72, 77. M.Römerio pastangos į delegaciją įtraukti nacionalistinės „Pažangos“ atstovus nebuvo sėkmingos, ten pat, p. 81.

²⁶⁵ Ten pat, p. 124. Komisijos sudarymą Vilniaus spauda aprašė taip: „Kaune įkurta komisija, siekianti atplėšti Vilniją nuo Lenkijos. Ji turi daug lėšų, o jai priklauso lietuvis Biržiška, baltarusis Konopackis, pseudolenkas Römeris ir žydas Rosenbaumas jaunesnysis. Ši komisija Vilniuje leidžia tris dienraščius lenkiškai, rusiškai ir lietuviškai, tris savaitraščius lenkiškai, baltarusiškai ir lietuviškai“, „Spisek przeciwko Polsce“, *Gazeta Wileńska*, 1921 02 18, nr. 39. Žr. taip pat „Pod znakiem pojednania“, *Rzeczpospolita* (Vilniaus leidinys), 1921 02 20, nr. 41.

²⁶⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 110, 113, 123, 144.

²⁶⁷ Ten pat, p. 135, 209.

da. Grajewskį „išplūdo“²⁶⁸, o visuomenei savo nuomonę šiuo klausimu pateikė provyriausybiniam laikraštyje *Litwa* išspausdintame straipsnyje, kurį pasirašė „Polak litewski“ („Lietuvos lenkas“)²⁶⁹.

Tautų Sąjungos akcija neišsprendė ginčytinos Vilniaus problemos. 1921 metų pabaigoje grįžta prie pradinės 1919 metų balandžio 19 dienos atsišaukime Juzefo Pilsudskio iškeltos Vilniaus seimo idėjos. Lietuvos Rytų komisija pareiškė iniciatyvą Vilniaus seimo rinkimų išvakarėse išplatinti Lietuvos Steigiamojo Seimo atsišaukimą į Vilnijos gyventojus. M.Römerio parengtas atsišaukimo projektas buvo patrauklus manifestas liaudžiai. Autorius, 1921 metų birželio mėnesį tapęs Vyriausiojo tribunolo nariu²⁷⁰, buvo įsitikinęs, kad „Lietuva skiria per mažai dėmesio Vilnijai ir yra per daug jai nusikaltusi, kad dabar galėtų abejingai atsiriboti“. Jis netikėjo, kad Seimas pritars panašaus turinio atsišaukimui²⁷¹. Seimo gruodžio mėn. deklaracija, skelbianti Vilnijos autonomiją, buvo toloma bet kokiam „patrauklumui“. Matydamas, kad jo veikla komisijoje beprasmiška, M.Römeris nutarė iš jos išeiti. Be to, jį žeidė antilenkiška komisijos leidybinė veikla²⁷².

1922 metų pradžioje norėta sukurti kitą panašaus pobūdžio struktūrą – Rytų Lietuvos reikalų tarybą, į kurią įeitų įvairių tautinių grupių atstovai. Tam sutrukdė priešškas Lietuvos valdžios požiūris į lenkų mažumą. Kauno lenkų politiniai sluoksniai (Centrinis rinkimų komitetas) atsisakė dalyvauti šioje struktūroje, o bandymai sukurti tarybą, remiantis žymiomis „figūromis“ – Aleksandru Tiškevičiumi (Aleksander Tyszkiewicz), M.Römeriu, – irgi nepavyko. M.Römeris rašė: „Dalyvauti kaip lenkas Taryboje, kurioje atstovaujama tautiniu pagrindu, nenoriu, nes aš neatstovauju lenkų nuomenei, o tik savajai“²⁷³.

²⁶⁸ A.Grajewski, op. cit., p. 39–40. Žr. taip pat B.Paszkievicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 2, Varšuvos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius, 12710, p. 227.

²⁶⁹ Polak litewski [M.Römer], „Ciężki błąd“, *Litwa*, 1921 07 12, nr. 150, 1921 07 13, nr. 151. Žr. taip pat M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 246, 283. Kitus straipsnius šiame laikraštyje pasirašinėjo slapyvardžiu „Rys“. „Ši publicistinė darba laikraštyje *Litwa*, be kita ko, epizodišką, menkai tevertiną“, – rašė ten pat, p. 395.

²⁷⁰ M.Römerio asmeninė byla, p. 30.

²⁷¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 387.

²⁷² Ten pat, t. 29, p. 94. Dėmesio vertas komisijos raštas premjerui, kuriame reikalaujama prezidento malonės visiems, nuteistiems Lenkų karinės organizacijos (POW) procese, ten pat, p. 61.

²⁷³ Ten pat, p. 146. Žr. taip pat ten pat, p. 97, 98, 131.

Kadangi nė viena besiginčijanti šalis nepritarė M.Römerio požiūriui į lenkų ir lietuvių santykius, o Vilniaus seimas pareiškė vienaprasmę nuomonę Vilniaus klausimu, M.Römeris nutarė pasitraukti iš politinio gyvenimo ir visas jėgas skirti profesinei veiklai. Šį politinio aktyvumo etapą M.Römeris baigė laišku Juzefui Pilsudskiiui, kurį parašė kaip atsaką į Lenkijos valstybės vadovo kalbą, pasakytą Vilnijos prijungimo prie Lenkijos dieną. Laiške pasmerkė Lenkijos politiką Lietuvos atžvilgiu, o Pilsudskį apkaltino „Lietuvos valstybės išdavimu“. Po daugelio metų jis rašė: „Po šio laiško nutrūko mano asmeniniai ryšiai su Pilsudskiu, nors tebegebiu jo asmenį ir tebevertinu jo indėlį į Lenkijos nepriklausomybę“²⁷⁴. Buvo platinami šio laiško nuorašai ir siūlyta jį išspausdinti kuriam nors lietuviškame laikraštyje. M.Römeris su tuo nesutiko, nes nenorėjo sulaukti „iš dalies teisingo priekaišto“, kad, matydamas lenkų pusės kaltę, nenori pastebėti „lietuvių pusės kaltės, sprendžiant Lietuvos lenkų problemą“²⁷⁵.

Dirbdamas Vyriausiojo tribunolo teisėju, M.Römeris susidurdavo su daugybe antivalstybine veikla apkaltintų lenkų baudžiamųjų bylų. Jam tai buvo sunkiausias bylos. Stengėsi kiek įmanoma sušvelninti nuosprendžius, nepaisant to, kad tokią veiklą laikė „nusikalstama ir griauančia Lietuvos nepriklausomybę“²⁷⁶. Tokios M.Römerio nuostatos negalėjo nepastebėti nacionalistų sluoksniai Teisingumo ministerijoje ir vyriausybėje. M.Römeris, jo draugui ir masonų ložės broliui A.Janulaičiui pareiškus, kad išeina iš tribunolo, laiške A.Janulaičiui prisipažino: „Be Tavęs ir man tribunole būtų žymiai sunkiau, nes kiekvienas mano žingsnis, neįtikęs dievams, būtų aiškinamas tuo, kad Römeris yra lenkas ir todėl jo elgesys įtartinas“²⁷⁷. Karo teismo vadovybės apkaltintas šališkumu, *Dienoraštyje* rašė: „Netapsiu renegatu, neišsižadėsiu savo lenkiškumo, o Lie-

²⁷⁴ Ten pat, t. 35, p. 782. Tai aprašė po Juzefo Pilsudskio mirties Lietuvos spaudoje paskelbtame straipsnyje, M.Römeris, „Juozas Pilsudskis“, *Vairas*, 1935, nr. 6, p. 129–140, nr. 7–8, p. 288–304. Šia tema plačiau žr. E.Motieka, „Keletas žodžių apie M.Römerio straipsnį ‘Juozas Pilsudskis’“, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos: Lietuvos valstybės idėja (XIX–XX a. pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 481–485.

²⁷⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 29, p. 216. Žr taip pat ten pat, p. 140, 142. 1922 05 15 M.Römerio laiško J.Pilsudskiiui nuorašus žr. LMAB F9–2225 ir F255–255. Šis tekstas neseniai paskelbtas žurnale *Znak*, 1989, nr. 6, p. 72–75.

²⁷⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 358.

²⁷⁷ 1923 07 17 M.Römerio laiškas A. Janulaičiui, LMAB F267–792, p. 15.

tuva myliu labiau negu dauguma tų „tikrų lietuvių“, kuriems esu įtartinas dėl savo lenkiškumo“²⁷⁸.

1922 metų vasario 16 dieną, minint ketvirtąsias nepriklausomybės paskelbimo metines, buvo įkurtas Lietuvos universitetas Kaune. Prezidento sprendimu kuriamame Teisės fakultete užimti profesorių vietas pakviesti Petras Leonas ir Augustinas Janulaitis, o docentų – Simanas Bieliackinas, Oskaras Biuchleris, Kazys Šalkauskis, Antanas Tumėnas ir M.Römeris²⁷⁹. Daugelį nustebino formalių paskyrimo kriterijų nebuvimas. M.Römeris rašė: „Buvome iš tiesų apstulbinti: reikėjo apsispręsti, kaip reaguoti į šį paskyrimą: priimti, atsisakyti ar net protestuoti“²⁸⁰. Nugalėjo įsitikinimas, kad būtina kurti universitetą, o jame – teisės fakultetą. Tik A.Janulaitis laikinai atsisakė užimti pareigas ir bendradarbiavo su universitetu pagal atskirą sutartį²⁸¹.

M.Römeris, būdamas Konstitucinės teisės katedros docentu, kartu net iki 1928 metų ėjo Vyriausiojo tribunolo teisėjo pareigas.

1923 metais buvo pakeltas į ekstraordinariusius profesorius²⁸². Savo mokslinius darbus skelbė žurnale *Teisė*, o 1926 metais išleido pirmąjį didesnę teisės veikalą – knygą *Reprezentacija ir mandatas*. Įtemptas darbas ruošiantis paskaitoms greitai buvo visuotinai studentų pripažintas, o M.Römerio auditorijos visada būdavo sausakimšos. *Dienoraštyje* jis rašė: „Labai pamėgau darbą universitete, o intelektualinis bendravimas su jaunimu – vienas iš maloniausių dalykų mano gyvenime, todėl jam negailiu nei laiko, nei jėgų“²⁸³. Tai pastebėjusi universiteto vadovybė 1926 metais suteikė M.Römeriui ordinarinio profesoriaus titulą. 1926–1927 aka-

²⁷⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 31, p. 320. Žr. ten pat, p. 308, 319. 1923 m. liepos mėn. žvalgyba atliko kratą Bagdoniškyje, ten pat, t. 30, p. 179.

²⁷⁹ *Lietuvos Universitetas 1579–1803–1922*, Chicago, 1972, p. 558; *Teisės fakultetui 350 metų*, red. M.Maksimaitis, Vilnius, 1991, p. 7; M.Römerio asmeninė byla, p. 30, 34.

²⁸⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 29, p. 187.

²⁸¹ *Lietuvos Universitetas*, p. 558. M.Römeris abejojo dar ir todėl, kad blogai mokėjo lietuviškai, M.Römer, *Dziennik*, t. 29, p. 125.

²⁸² *Lietuvos Universitetas*, p. 560; M.Römerio asmeninė byla, p. 30; M.Römer, *Autobiografija*, p. 9.

²⁸³ M.Römer, *Dziennik*, t. 31, p. 468. Laiške T.Vrublevskiui savo mokslinę sistemą dėstant valstybinę teisę apibūdino kaip tarpinę „tarp Jellineko ir Duguit sistemų“, 1923 04 27 M.Römerio laiškas T.Vrublevskiui, LMAB F7–1322a, p. 43.

deminiais metais jis buvo išrinktas prorektoriumi²⁸⁴, o pagal Kauno universiteto statutą tai reišė, kad kitais metais bus rektoriumi. M.Römeris su džiaugsmu ėmėsi šių naujų pareigų. Jis rašė : „Lietuvos lenko paskyrimas Lietuvos universiteto rektoriumi – tai simbolinis aktas ir kraštui reikšmingas precedentas, žvelgiant į Didžiosios Lietuvos, apimančios Vilniją, perspektyvą. [...] Tas simbolis, realizuotas man tapus Lietuvos universiteto rektoriumi, savaime apvainikuotų mano idėją ir man teiktų didžiausią pasitenkinimą²⁸⁵.

M.Römeris nenutraukė mokslinės veiklos. 1928–1932 metais pasirodė dar trys jo veikalai²⁸⁶, kurie kartu su ankstesniu darbu *Reprezentacija ir mandatas* tapo pagrindu suteikti jų autoriui teisės daktaro laipsnį²⁸⁷.

1930 metais Lietuvos universitetas pavadintas Vytauto Didžiojo universitetu ir patvirtintas naujas jo statusas. Nuo tada rektorius buvo renkamas tiesiogiai, o jo kadencija truko trejus metus.

1933 metais M.Römeris vėl išrenkamas rektoriumi. Šias pareigas jis ėjo dvi kadencijas iki 1939 metų, taigi per visą VDU istoriją ilgiausiai²⁸⁸. Juo pasitikėjo visa akademinė bendruomenė. Kai 1935 metais švietimo vadovybė bandė apriboti universiteto autonomiją, rektorius įteikė švietimo ministrui atsistatydinimo pareiškimą²⁸⁹. Valdžiai teko nusileisti, nors ir neilgam. 1937 metais Seimas patvirtino naują universiteto statutą, gerokai apribojusį jo autonomiją. Nepaisant to, po šešerių rektoriavimo metų M.Römeris galėjo parašyti: „Rektoriaus pareigos buvo maloniausios iš visų mano užimtų pareigų“²⁹⁰.

²⁸⁴ M.Römer, *Autobiografija*, p. 9. Pagal universiteto statutą kandidatą į prorektorius keldavo visi fakultetai iš eilės, o rinkimai buvo tik formalūs.

²⁸⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 1. Žr. taip pat ten pat, t. 31, p. 506; M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“ p. 552. 1927–1928 akademiais metais buvo pirmoji M.Römerio rektoriavimo kadencija.

²⁸⁶ *Administracinis teismas*, Kaunas, 1928; *Konstitucinės ir teismo teisės pasieniuose*, Kaunas, 1931; *Dabartinės konstitucijos*, Kaunas, 1932.

²⁸⁷ M.Römerio asmeninė byla, p. 73, 74, 76, 78. Stefano Kieniewicziaus rašytoje biogramoje klaidingai nurodoma, kad daktaro laipsnį gavo 1931 m., *PSB*, op. cit., p. 655.

²⁸⁸ M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 553.

²⁸⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 861, 864, 876; 1935 10 14 M.Römerio laiško švietimo ministrui nuorašas, žr. M.Römerio asmeninė byla, p. 111.

²⁹⁰ M.Römer, *Dziennik* (juodraštis), VUB F 75–MR22, p. 19.

Dėl administracinių pareigų nemetė mokslinio darbo. 1933–1939 metais išleido veikalus *Svarbiausios valstybinės problemos italų fašizme ir sovietuose* (1933), *Valstybė*, t.1–2 (1934–1935), *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, d.1 (1937), *Konstitucinės institucijos*, t.1: *Suverenitetas* (1939). Savo darbus skelbė ir šalies bei užsienio žurnaluose. Savo studijose daugiausia nagrinėjo Lietuvos valstybingumui reikšmingiausias teisės problemas²⁹¹. Išskyrus kelis straipsnius prancūziškai ir po vieną lenkiškai bei vokiškai, visi M.Römerio teisės veikalai parašyti lietuviškai, todėl jo idėjos negalėjo plačiau pasklisti.

Vis dėlto jas pastebėjo ir aukštai įvertino ne tik Lietuvoje, bet ir užsienyje, kur dažnai buvo kviečiamas skaityti paskaitų²⁹². Buvo išrinktas Čekoslovakijos mokslų akademijos ir Tarptautinio Prancūzijos revoliucijos instituto nariu. Buvo Rumunijos administracinių mokslų instituto narys korespondentas²⁹³. M.Römeriui ypač rūpėjo paskleisti savo mintis Lenkijoje. Jis rašė: „Būdamas lenkas, norėčiau priklausyti ne tik Lietuvos, bet ir Lenkijos mokslui“²⁹⁴.

Verta dėmesio įvairiapusė M.Römerio visuomeninė veikla. Daug metų buvo Lietuvos teisės draugijos valdybos vicepirmininkas, o nuo 1935 metų – draugijos garbės narys²⁹⁵. Priklausė Kaune atkurtoms Lietuvių dailės draugijai²⁹⁶ ir draugijai „Žiburėlis“²⁹⁷. Noriai dalyvavo Politikos klubo²⁹⁸ ir Istorijos draugijos²⁹⁹ veikloje. Buvo Tarptautinio intelektualinio bendradarbiavimo komiteto Lietuvos valdybos sekretoriumi, o vėliau pirmininku³⁰⁰ ir „Paneuropos“ Lietuvos skyriaus pirmininku³⁰¹.

²⁹¹ *Lietuvos Universitetas*, p. 564. M.Römeris laikomas Lietuvos konstitucinės teisės kūrėju.

²⁹² LCVA, f. R-762, ap. 8, b. 494, p. 12.

²⁹³ M.Römer, *Autobiografija*, LCVA, f. R-856, ap. 2, b. 734, p. 159. Žr. taip pat M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 405; ten pat, t.35, p. 606.

²⁹⁴ M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 460.

²⁹⁵ Ten pat, t. 28, p. 397, 403; ten pat, t. 34, p. 175; ten pat, t. 35, p. 252, 618. 1940 m. buvo išrinktas draugijos Vilniaus sekcijos pirmininku, ten pat, t. 37, p. 449, 465.

²⁹⁶ Ten pat, t. 31, p. 479.

²⁹⁷ Ten pat, t. 28, p. 74.

²⁹⁸ Ten pat, t. 35, p. 291.

²⁹⁹ Ten pat, t. 33, p. 349.

³⁰⁰ Ten pat, t. 31, p. 473; ten pat, t. 35, p. 507.

³⁰¹ Ten pat, t. 35, p. 360; ten pat, t. 36, p. 475.

Nepriklausydamas jokiai partijai, dalyvavo įvairiuose projektuose, kurie, jo manymu, buvo naudingi Lietuvai. Pirmiausia jis buvo valstybininkas. M. Biržiška po daugelio metų rašė: „Valstybingumas jam aiškiai ėmė kilti aukščiau ir gal net labiau svėrti už taip jam brangią asmens ir visuomenės laisvę“³⁰².

Kuriantis nepriklausomai Lietuvai, M. Römeris turėjo vilties, kad tai bus demokratinė europietiška valstybė. Bet greitai įsitikino, kad mechaninis Vakarų Europos demokratinų institucijų perkėlimas į Lietuvą tik sudaro sąlygas, prisidengus šiomis institucijomis, tarpti klerikalinių sluoksnių autokratijai. Įsitikinęs tvirtino, kad „klerikalizmas yra mūsų demokratijos parazitas“³⁰³.

Dar ir todėl, skirtingai nuo daugumos Lietuvos kairiųjų, nepasmerkė 1926 metų gruodžio perversmo. Bet tai nereiškė, kad jis galutinai perėjo į dešinę. Liko ištikimas laisvės idealams, nors pripažino, kad „formali, mechaniškai taikoma daugumos demokratija ir liberalizmas yra praeities kategorijos, nebetinkančios dabartinei visuomenei. Daugumos demokratijos ir liberalizmo tapatinimas su revoliucija ir visuomenės pažanga yra klaida“³⁰⁴. Kitur pabrėžė konservatyvų formalios demokratijos, kuri iš revoliucijos faktoriaus „pavirto kontrevoliucijos apkasais“, vaidmenį³⁰⁵.

Toldamas nuo individualistinės demokratijos idėjų, pradėjo skelbti koncepciją, kurią pats apibrėžė kaip „sociokratinę“ arba „kooperacinę“³⁰⁶. Bet nepalaikė fašizmo, nors išvelgė jame „gyvą judėjimą ir galingą mintį“, bet jo lietuviškajame variante, anot M. Römerio, „nebuvo nieko, išskyrus kiekvieno žingsnio baimę ir ‘kombinacijas’“³⁰⁷.

Nuo 1928 metų dirbdamas Valstybės taryboje – tai buvo institucija, kuri vyriausybės nurodymu rengė dekretų ir įstatymų projektus, –

³⁰² M. Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 552.

³⁰³ M. Römer, *Dziennik*, t. 36, p. 693.

³⁰⁴ Ten pat, p. 302.

³⁰⁵ Citata iš P. Łossowski, *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918–1934)*, Wrocław–Warszawa, 1972, p. 16.

³⁰⁶ M. Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 6. Truputį anksčiau apie „sociokratiją“ kalbėjo T. Vrublevskis, žr. T. Wróblewski, „Naród i samookrešlenie narodowe“, *RTPN*, t. 6, 1918, p. 121.

³⁰⁷ M. Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 301. 1933 m. M. Römeris pasitraukė iš Visuomenės mokslų instituto valdybos, kurios daugumą sudarė fašizmo šalininkai, nes, kaip rašė: „Nesu fašistas ir nenoriu, kad mane tokiu laikytų“, ten pat, t. 35, p. 559.

M.Römeris stengėsi daryti įtaką priimamiems sprendimams³⁰⁸. Valstybės taryba, formuota nominacijos būdu ir iš pradžių buvusi tam tikra Ministrų kabineto patariamąja kolegija, ilgainiui virto „vyriausybės pastumdėle“³⁰⁹. Kai 1931 metais vyriausybė atmetė tarybos parengtą savivaldos įstatymo projektą, M.Römeris atsistatydino, dvejus metus likdamas neetatiniu bendradarbiu³¹⁰.

Viena sunkiausių jaunos Lietuvos valstybės užsienio politikos problemų buvo Klaipėdos klausimas. 1923 metais ginkluotu perversmu atkovota Klaipėda buvo ypač svarbi Lietuvos ūkiui. Deja, vėliau ši teritorija nebuvo integruota į valstybės visumą, o tuo tarpu sustiprėjo Vokietijos įtaka ir suaktyvėjo Vokietijos revanšistinių organizacijų veikla.

M.Römeris Klaipėdos krašto klausimą laikė ypač svarbiu. 1921 metais ten apsilankęs įsitikino, kad šios žemės smarkiai germanizuotos, bet matė ir gyvą lietuvišką pamatą, kurį, jo nuomone, reikėjo kuo skubiau gelbėti³¹¹.

Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Klaipėdoje stiprėjant antilietuviškoms nuotaikoms, Lietuvai iškilo grėsmė netekti šios teritorijos. M.Römeris, kaip pripažintas teisės srities autoritetas, 1932 metais buvo paskirtas „slaptos“ Klaipėdos reikalų tarybos konsultantu³¹². Tais pačiais metais, būdamas Lietuvos teisėju ad hoc, sėkmingai gynė Lietuvos teises į šį Baltijos uostą tarptautiniame Hagos tribunole³¹³, o 1933 metais kaip Lietuvos delegacijos narys dalyvavo Tautų Sąjungos XIV sesijoje Ženevoje, kur, be kitko, vedė derybas su Klaipėdos perleidimo Lietuvai aktų signatarais³¹⁴.

³⁰⁸ M.Römerio asmeninė byla, p. 30; M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 851, 886.

³⁰⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 33, p. 332. Ji dar buvo vadinama „septynių miegančių brolių“ taryba, J.Ochmański, *Historia Litwy*, p. 251.

³¹⁰ M.Römer, *Autobiografia*, LCVA, f. R-762, ap. 8, b. 494, p. 9; M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 301.

³¹¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 284. Su Klaipėdos problema supažindino platesnį skaitytojų ratą, žr. Rys [M.Römer], „Morze“, *Litwa*, 1921 09 11, nr. 202; M.Römer, „Kłajpeda“, *Litwa*, 1921 09 14, nr. 204.

³¹² M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 794.

³¹³ M.Römer, *Autobiografia*, LCVA, f. R-762, ap. 8, b. 494, p. 11. 1938–1939 m. atstovavo Lietuvai ginče su Estija dėl geležinkelio ruožo Panevėžys–Saldutiškis, o 1937–1938 m. priklausė Lietuvos ir Danijos conciliacijos komisijai Hagoje, kuri svarstė ginčą dėl Lietuvos skolos Danijos firmai už atliktus darbus geležinkelio ruože Šiauliai–Kretinga.

³¹⁴ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 131; 1933 10 06 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F79–45, p. 42.

Klaipėdos problemą M.Römeris nagrinėjo platesniame Europos kontekste. Vokietijos grėsmę suvokė kaip grėsmę ne tik Lietuvai, bet ir visam regionui, taip pat ir Lenkijai, o tai, jo nuomone, turėjo pagreitinti „teisingą Lietuvos ir Lenkijos susitaikymą“³¹⁵.

Vilniaus demokratų keliamus Vilnijos autonomijos Lenkijos valstybės sudėtyje reikalavimus laikė svarbiu įvykiu, kuris galėtų tapti išeities tašku atnaujinant 1928 metais nutrūkusias Lenkijos ir Lietuvos derybas, juo lab kad prie to prisidėjo ir kiti iš Varšuvos sklindantys signalai apie lenkų pusės gerą valią. L.Abramowiczui tarpininkaujant M.Römeris buvo paskirtas slaptai ištirti galimybę pradėti neoficialias Lenkijos ir Lietuvos derybas, bet jis atsisakė šios misijos³¹⁶.

1933 metais būdamas Ženevoje M.Römeris susipažino su Lenkijos URM atstovais ir įsitikino, kad „lenkai neturi jokios kokio nors kompromiso su Lietuva koncepcijos“³¹⁷. Bet matė galimybę pradėti dialogą: „abiejose pusėse vienu metu atsiradus ryžtingesnių žmonių, padėtis nebebūtų beviltiška“³¹⁸, – rašė laiške Antanui Römeriui. Nei M.Römerio pasikalbėjimas su Antanu Smetona, per kurį pranešė apie savo pokalbius Ženevoje, nei Jurgio Šaulio susitikimas su Juzefu Pilsudskiu, nei Józefo Becko ir Dovo Zauniaus susitikimas Ženevoje nepadėjo suartinti pozicijų³¹⁹, nors liudijo apie vykstantį lūžį. „1933–1934 metų sandūroje Lenkijos ir Lietuvos santykių atšilimas buvo toks ryškus, jog tada mums atrodė, kad nebeįmanoma grįžti į praeitį“³²⁰, – prisiminė Tadeusz Katelbachas, kuris, J.Pilsudskiui ir J.Šauliui susitarus, atvyko į Kauną dirbti spaudos korespondentu, o neoficialiai – Lenkijos konsulu Lietuvoje.

³¹⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 599. Žr. taip pat P.K. [M.Römer], „Próba wyłomu“, *PW*, 1932 05 29, nr. 10, 1932 06 12, nr. 11; M.Römer, „Kłajpeda, jako element solidaryzmu bałtyckiego“, *PW*, 1934 04 22, nr. 7–8; M.Römer, „Baltijos politinės problemos“, *Kultūra*, 1935, nr. 8, p. 435–442.

³¹⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 33, p. 51. Žr. taip pat ten pat, p. 43, 46; 1929 01 08 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F79–45, p. 94; 1929 02 06 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, ten pat; 1929 04 14 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, ten pat.

³¹⁷ 1933 10 06 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F79–45, p. 142.

³¹⁸ 1933 10 23 M.Römerio laiškas A.Römeriui, LMAB F138–1218, p. 9. Apie žvalgo muosius pokalbius tarp Kauno ir Vilniaus žr. M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 964, 979, 980, 982, 984, 989.

³¹⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 165, 174.

³²⁰ T.Katelbach, *Wspomnienia*, Varšuvos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius, 13013, p. 20.

Pokalbis su A.Smetona, kuriame Lietuvos prezidentas suabejojo derybų sėkme, kol viską kontroliuoja J.Pilsudskis, atvėsino M.Römerio įkarštį tarpininkauti tarp Kauno ir Varšuvos. Jis nebeprisidėjo prie 1934 metų pradžioje Kazimiero Narutavičiaus inicijuotos akcijos³²¹. Bet toliau domėjosi ir pritarė naujoms šios srities iniciatyvoms. Priklausė siauram slaptam būreliui žmonių, žinojusių Vladimiro Zubovo pokalbių Belvederyje detales³²². O pats ryžtingai pradėjo paskaitų ir publicistikos akciją, apie kurią pranešė L.Abramowiczui: „Šią žiemą ir pavasarį daug nuveikiau politikos srityje, daugelyje viešų paskaitų, turėjusių atgarsį šalyje, skelbdamas Baltijos tautų ir valstybių solidarumo idėją bendros Vokietijos keliamos grėsmės akivaizdoje“³²³. Vilniaus radijas taip komentavo šiuos pasisakymus: „Tuo Römeris įrodė savo politinių pažiūrų platumą. Niekas Lietuvoje dar taip nekalbėjo. P. Römerio paskaita yra labai teigiamas reiškinys Lietuvoje, nors neįrodo, kad visa Lietuvos visuomenė atsikratė tam tikrų stereotipų“³²⁴. Tam pritarė Kauno radijas, kuris, pasiremdamas M.Römeriu, tvirtino, kad „yra padėtas pagrindas susitarimui, tik abiem pusėms reikia atsisakyti maksimalistinių reikalavimų“³²⁵.

Tačiau Lenkijos ir Lietuvos santykių atlydis truko pernelyg trumpai, nes praėjus vos dviem valandoms po V.Zubovo vizito pas J.Pilsudskį, nuskambėjo „lietuvius įžeidžiantis Becko pareiškimas“³²⁶. M.Römeriui teko pripažinti, kad A.Smetona buvo teisus, jog susitarti nebus įmanoma tol, kol Lenkiją valdys J.Pilsudskis ir žmonės, susiję su Vilniaus klausimu. Laiške L.Abramowiczui jis rašė: „Tik jiems mirus išnyks psichologinė įtampa“³²⁷.

³²¹ K.Narutowicz, „Relacje o działalności na polu stosunków polsko-litewskich“, *Znak*, nr. 6, 1989, p. 84. Žr. taip pat M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 610.

³²² M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 254, 279, 297.

³²³ 1934 05 25 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F79–45, p.146.

³²⁴ Vilniaus radijo laida: „Przegląd litewski“, 1934 04 28, LMAB F 255–682, p. 29. Bet netrūko ir neigiamų M.Römerio darbų vertinimų, žr. „Ostre wystąpienie antypolskie w Kownie“, *Słowo*, 1935 01 24, nr. 23.

³²⁵ Kauno radijo laida: „Vilniui vaduoti sąjungos komunikatas“, 1934 04 17, LMAB F255–682, p. 17.

³²⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 329.

³²⁷ 1934 11 04 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F79–45, p. 149. Panašias mintis M.Römeris reiškė ir spaudoje, žr. M.Römer, „Wilno i Pomorze“, *PW*, nr. 20, 1934 11 25. Kitame laiške rašė: „tikiu, kad Lenkija ir Lietuva susitaikys, bet jau po mūsų, nes dabar abiejose pusėse susikaupė per daug skriaudų ir pretenzijų, kurių nepanaikins net abipusė trauka“, 1934 11 26 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F79–45, p. 150.

Bet ir po J.Pilsudskio mirties šioje plotmėje niekas iš esmės nepasikeitė. Józefas Beckas santykiuose su Lietuva liko ištikimas doktrinai „żadnych furtek ubocznych“³²⁸, nors žvalgomieji pokalbiai ir nenutrūko. Stiprėjant Vokietijos grėsmei, abi pusės suprato, kad reikia kuo skubiau sureguliuoti santykius, ir atrodė, kad tai įvyks 1938 metų pradžioje. M.Römerio laiške L.Abramowiczui, rašytame po Lenkijos ir Lietuvos santykių užmezgimo, skaitome: „Pastaruoju laiku tai tapo taip būtina ir neišvengiama, kad tikrai nebereikėjo ryžtingų priemonių šiam tikslui pasiekti“³²⁹. Nors kovo 17 dienos Lenkijos ultimatumą laikė priemone, neatitinkančia situacijos, bet džiaugėsi užmegztais diplomatiniais santykiais ir tikėjo, kad Lenkija suartės su Lietuva³³⁰. Tačiau pats norėjo likti nušalyje: „Nenoriu būti įpainiotas į Lenkijos ir Lietuvos santykių politiką“³³¹, – viename laiške rašė Helenai Romer-Ochenkowskai.

Vis dėlto nevengė kontaktų su lenkais, atvykstančiais į Kauną, o priešingai, netgi sunkiausiais Lenkijos ir Lietuvos „šaltojo karo“ tarpsniais teikė jiems didelę reikšmę³³². *Dienoraštyje* rašė: „Lietuvių ryšys su Lenkija yra labai pageidaujamas, ir tik tokiu būdu lietuvių (ir lenkų) sąmonėje gali atsirasti politinis tarpusavio solidarumas“³³³. Lenkų ir lietuvių solidarumą panaudojant kaip atsvarą tiek Vokietijos „Drang nach Osten“, tiek Rusijos veržimuisi prie Baltijos, M.Römeris tikėjosi abiem pusėms palankiai išspręsti ginčytiną Vilniaus klausimą³³⁴.

Būdamas tiesiogiai susijęs su Klaipėdos krašto problematika, skaudžiai išgyveno jo praradimą, užėmus šį kraštą Vokietijai. „Visiškos kapituliacijos kelias, kuriuo pasuko Lietuva, yra mirties kelias“³³⁵, – rašė M.Römeris

³²⁸ T. y. „Jokių slaptų mėginimų susitarti“, K.Narutowicz, op. cit, p. 86.

³²⁹ 1938 05 20 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F 79–45, p. 157.

³³⁰ 1938 04 21 M.Römerio laiškas H.Romer-Ochenkowskai, LMAB F 138–2097.

³³¹ 1938 04 26 M.Römerio laiškas H.Romer-Ochenkowskai, LMAB F 138–2097.

³³² Apie M.Römerio ryšius su Lenkija žr. M.Römer, *Dziennik*, t. 33, p. 342, 343, 347, 402, 455; ten pat, t. 34, p. 658, 826, 941, 953, 955; ten pat, t. 35, p. 155, 209, 284, 329, 609, 611, 920, 972; ten pat, t. 36, p. 166, 670. Apie M.Römerio ryšius su Vilniumi žr. ten pat, t. 32, p. 774, 844; ten pat, t. 33, p. 1, 305; ten pat, t. 34, p. 96; ten pat, t. 35, p. 396, 495, 521, 528, 780; ten pat, t. 36, p. 47, 549.

³³³ Ten pat, t. 35, p. 856.

³³⁴ Ten pat, t. 36, p. 530.

³³⁵ 1939 05 05 M.Römerio laiškas H.Romer-Ochenkowskai, LMAB F 138–2097.

viename savo laiškų. Atvirame laiške pagrindinių šalies leidinių redaktoriams protestavo prieš teisių į Klaipėdą perleidimą Vokietijai ir kartu tvirtino, kad šis faktas prieštarauja konstitucijai ir teisiniu požiūriu yra niekinis³³⁶. Bet, cenzūrai nepraleidus, šie laišakai nebuvo išspausdinti³³⁷. Vyriausybė nenorėjo aštrinti santykių su Vokietija, todėl ir žurnalo *Teisė* numeris su išsamia M.Römerio studija šiuo klausimu buvo konfiskuotas³³⁸. Kapituliantiška vyriausybės sluoksnių pozicija kėlė nerimą ir pasipiktinimą. M.Römeris rašė H.Romer-Ochenkowskai: „Dabar iškankintos ir įbaugintos Europos šviesulys yra Lenkija. Tai reikia pripažinti. Lenkijos energija ir ryžtas yra gražūs ir prasmingi“³³⁹.

Skaitydami M.Römerio *Dienoraštį*, matome, kad nuo 1939 metų rugsėjo 1 dienos jam svarbiausi buvo įvykiai Vokietijos ir Lenkijos fronte. Įsijungė į pagalbos lenkų pabėgėliams akciją, kurią surengė Lietuvos lenkų bendruomenė. Krašto apsaugos ministerijoje tarpininkavo, išduodant leidimus įvažiuoti į Lietuvą, padėjo gauti leidimus nuolat gyventi Kaune³⁴⁰.

1939 metų spalio 10 dieną pasirašius Lietuvos ir Sovietų Sąjungos sutartį, reikėjo skubiai iš SSRS perimti Vilnių. M.Römeris numatė galimus sunkumus, su kuriais Lietuvai teks susidurti vykdant šią operaciją. Sudėtingiausiais laikė žemės ūkio reformos, kalbos, universiteto, savivaldos ir teismų klausimus. Bet tai buvo smulkmenos, palyginti su Lietuvai iškilusia grėsme. *Dienoraštyje* rašė: „Už atgauto Vilniaus širmos paslėptos sovietų įgulos [...] – Lietuvos užgrobimo forpostai“³⁴¹. Šis teiginys atitiko tada populiarų priežodį „Vilnius mūsų, o mes rusų“.

M.Römeris buvo įtrauktas į Lenkijos valstybės turto Vilniuje likvidavimo reikalų komisiją³⁴². Vienas svarbiausių ir sunkiausių klausimų, jo nuomone, buvo Stepono Batoro universiteto panaikinimas. M.Römeris rašė: „Lietuvai būtina panaikinti Stepono Batoro universitetą, ir jai nėra ko

³³⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 88; 1939 03 25 M.Römerio laiškas *XX amžiaus* redaktoriui, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LNB), F 29–1664.

³³⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 89.

³³⁸ Ten pat, t. 38, p. 454.

³³⁹ 1939 05 05 M.Römerio laiškas H.Romer-Ochenkowskai, LMAB F 138–2097.

³⁴⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 267, 268, 274.

³⁴¹ Ten pat, p. 288, 289.

³⁴² Ten pat, p. 301, 333.

gėdytis, nes tai pagrįsta³⁴³. Argumentavo tuo, kad Lietuvos valstybė nepajėgs išlaikyti atskiro universiteto lenkų bendruomenei, kuri, M.Römerio nuomone, naujojoje Lietuvoje buvo aiški mažuma³⁴⁴. Bet nesutiko ir kategoriškai atsisakyti visko, kas liko Vilniuje iš lenkų laikų. Teigė, kad „teisės objektas yra ne tik įstatymai, bet ir faktiškai įkurtos ir teisėtai veikiančios institucijos“³⁴⁵. Todėl siūlė nustatyti pereinamąjį laikotarpį, per kurį vyresniųjų kursų studentai galėtų baigti studijas lenkiškai, o vyresniosios kartos profesoriams paskirti pensijas, kad „problema būtų išspręsta teisingai ir žmoniškai“³⁴⁶.

Iš M.Römerio projekto Vilniuje įkurti lietuvių universitetą buvo išbraukti siūlymai Vilniaus universiteto Humanitariniame fakultete steigti naujas katedras, galbūt Menų sekcija, ir suteikti kalbos lengvatų buvusiems Stepono Batoro universiteto studentams³⁴⁷.

Lietuvos Seimas 1939 metų gruodžio 13 dienos nutarimu panaikino Stepono Batoro universitetą ir įkūrė lietuvišką Vilniaus universitetą³⁴⁸. Iš Kauno į Vilnių turėjo persikelti du Vytauto Didžiojo universiteto fakultetai: Humanitarinių mokslų ir Teisių. Teisių fakulteto profesorius M.Römeris 1939 metų pabaigoje turėjo išvykti iš Kauno ir persikelti į lenkų ir lietuvių kovų draskomą istorinę Lietuvos sostinę. *Dienoraštyje* rašė: „Esu pasiruošęs užimti pareigas Lietuvos lietuvių stovykloje, bet dirbsiu konkretų darbą, o ne tuščiai kovosiu. Norėčiau, kad ši kova baigtųsi, ir abi Lietuvos evoliucijos kryptys [lietuvių ir lenkų. – J.S.] pagaliau susijungtų ir paduotų viena kitai ranką vardan vieningos bendros Lietuvos. Deja, susijungti dar neįmanoma. Kova tęsis ir gal net stiprės. Greičiausiai“³⁴⁹.

³⁴³ Ten pat, p. 321.

³⁴⁴ M.Römerio apskaičiavimais, Lietuvos Respublikoje buvo apie 150 000 lenkų, ten pat, p. 294.

³⁴⁵ Ten pat, p. 335.

³⁴⁶ Ten pat, t. 37 (juodraštis), p. 39; t. 37, p. 321. Žr. taip pat M.Römer, „Universiteto problema ir Stepono Batoro universitetas“, *Židinys*, 1939, nr. 12, p. 673–679.

³⁴⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 343.

³⁴⁸ Apie Stepono Batoro universiteto likvidavimą žr. P.Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa, 1982, p. 218–227; *Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku: Dokumenty i materiały*, zebrał i wstępem opatrzyl Piotr Łossowski, Warszawa, 1991. Žr. taip pat R.Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940*, Vilnius, 1990, p. 106–109.

³⁴⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 37 (juodraštis), p. 43.

Vilniaus universitete M.Römeris ėjo Valstybinės teisės katedros vedėjo pareigas. Dar kartą dalyvavo rektoriaus rinkimuose, bet pralaimėjo M.Biržiškai³⁵⁰. Naujojo universiteto senatas suteikė pirmenybę buvusiam ilgamečiam Vilniaus vadavimo sąjungos pirmininkui, kas gerai atspindėjo to meto nuotaikas.

M.Römeris *Dienoraštyje* rašė: „Vis dėlto Vilniaus visuomenės santykiai šlykštūs. Atmosfera klampi. Dėl radikalios lietuvių vykdomo kalbinio li-tuanizavimo vietos lenkų padėtis tapo neįmanoma, nes jie faktiškai daromi beraščiais“³⁵¹. Laiške M.Urbšienei lietuvių elgesį Vilniuje lygina su kolonizatorių elgesiu kolonijose. Pilietybės reikalų tvarkymą laikė „nežmonišku“³⁵², o padėtį, kai tikrieji vilniečiai negaudavo pilietybės, – paradoksalia ir kompromituojančia Lietuvą, nes, „kaip paašikėjo, Vilniuje, tiesą sakant, nėra Lietuvos valstybės gyventojų, o tik maža jų kolonija, kuri negalėtų pateisinti Vilniaus prijungimo prie Lietuvos“³⁵³. Ši padėtis kenkia Lietuvos valstybingumui Vilniuje, – teigė išsamioje studijoje šia tema³⁵⁴.

Vilniuje stiprėjant lietuvių ir lenkų konfliktui, kilo iniciatyva ieškoti abiejų bendruomenių suartėjimo kelių. Jau 1939 metų gruodžio mėnesį įvyko pirmieji lietuvių demokratų ir to meto Vilniaus demokratų vadovo, Lenkų komiteto pirmininko Bronisławo Krzyżanowskio žvalgomieji susitikimai³⁵⁵.

M.Römeriui atvykus į Vilnių, pradėtas kurti lietuvių ir lenkų ryšių centras kaip uždaras diskusijų klubas. Akcijos spiritus movens M.Römeris kreipėsi į Lietuvos URM atstovą vyriausybės įgaliotinio tarnyboje Viktorą Čečėtą, kuris labai palankiai įvertino šią iniciatyvą ir sutiko ateiti į posėdį³⁵⁶. Vyriausybės atstovo pažadas dalyvauti turėjo sukelti len-

³⁵⁰ Ten pat, t. 37, p. 372, 374, 385; D.Krivickas, „Keletas bruožų iš Vilniaus universiteto veiklos“, in *Vilniaus universitetas 1579–1979*, Chicago, 1981, p. 235. M.Römeris 1939–1945 m. nebuvo universiteto rektorius, kaip biogramoje rašo S.Kieniewiczzius, *PSB*, p. 655.

³⁵¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 405.

³⁵² 1940 01 12 M.Römerio laiškas M.Urbšienei, LNB F14–613, p. 2.

³⁵³ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 405. Ar teisėtai lietuviai atsiėmė Vilnių, nagrinėjo straipsnyje „Vilnius ir tarptautinė teisė“, *Naujoji Romuva*, 1939, nr. 42–43.

³⁵⁴ M.Römeris, „Kelios pastabos pilietybės konstatavimo reikalu Vilniaus srity“, *Teisė*, nr. 51, 1940, p. 101.

³⁵⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 37 (juodraštis), p. 40.

³⁵⁶ Ten pat, t. 37, p. 392.

kų pusės nepasitikėjimą. Taigi buvo svarbiausia, kad B.Krzyżanowski irgi sutiktų dalyvauti³⁵⁷.

1940 metų vasario 12 dieną M.Römerio bute įvykęs pirmas diskusinis susitikimas, kuriame dalyvavo šeši lietuviai ir šeši lenkai, nors ir susirinko fatališkas skaičius žmonių (trylika), pavyko ir „padarė iš esmės gerą išpūdį“. Savo išanginiame žodyje M.Römeris pabrėžė „Vilniaus lietuvių ir lenkų bendruomenių visiškos izoliacijos blogį“ ir teigė, kad stengiantis susitarti reikia nuolatinio ryšio³⁵⁸. Vasario 23 dienos laiške M.Urbšienei M.Römeris rašė, kad akcija vyksta sėkmingai³⁵⁹. Tai nebuvo tiesa, nes kitas susitikimas įvyko tik kovo 6 dieną. Tada Zygmunto Jundziŭlo bute 9 lenkų ir 4 lietuvių grupė iš klausė V.Čečetos paskaitą apie Lietuvos politikos Vilniuje principus³⁶⁰. Kovo 14 dieną V.Čečetos bute toliau buvo diskutuota apie praėjusio susitikimo pranešimą ir išrinktas organizacinis komitetas: M.Römeris, V.Čečeta, Kazimieras Veleckas, Zygmuntas Jundziŭlas ir Romualdas Węckowiczus³⁶¹.

Dar penki susitikimai, vykę atskirame restorano „Valgis“ (Gedimino prospekte) kambaryje, buvo skirti „čionykščių“ („tutejszość“) problemai. Ten buvo perskaitytas ir aptartas Z.Jundziŭlo pranešimas apie Lietuvos politiką Vilniuje. Bet ir čia esminio lūžio neįvyko, o pozicijos nesuartėjo³⁶².

Kitas diskusijų apie lietuvių ir lenkų problemas centras buvo iš Kauno į Vilnių persikėlusio *Naujosios Romuvos* redakcija. Be M.Römerio ir daugelio lietuvių, posėdžiuose dalyvaudavo prof. Mieczysławas Limanowski, Józefas Mackiewiczus, Teodoras Bujnickis, Czesławas Miłoszas³⁶³.

³⁵⁷ Ten pat, p. 402. Atrodo, kad B.Krzyżanowski nepasitikėjo ir M.Römeriu, žr. ten pat, p. 393–395. Žr. taip pat. Z.Jundziŭl, „Z dziejów polskiej myśli politycznej na ziemiach b. W.X.Litewskiego“, *Alma Mater Vilnensis*, t. 5, 1958, p. 84.

³⁵⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 413. Žr. taip pat P.Łossowski, *Litwa a sprawy polskie*, p. 304.

³⁵⁹ 1940 02 23 M.Römerio laiškas M.Urbšienei, LNB F14–613, p. 4.

³⁶⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 436. Kitoje vietoje M.Römeris norėdė sunkumus įtraukiant lietuvius į kontaktų grupę, priekaištavo jiems dėl užsidarymo savo aplinkoje. Jis rašė: „Vaikšto po Vilnių ir Vilniaus nemato, o juk Vilnius – tai ne tik mūrai, Vilnius – tai ir ne Rokiškis“, ten pat, p. 430.

³⁶¹ Ten pat, p. 444.

³⁶² Ten pat, p. 471, 483, 499, 512.

³⁶³ Ten pat, p. 464, 486.

Nors iš laikų prieš Pirmąjį karą buvo išlikusios tokių susitikimų tradicijos, dabartiniai susibūrimai labai skyrėsi nuo ankstesniųjų. „Raudonųjų ketvirtadienių“ dalyviai ir Autonominių klubo nariai buvo lygiaiteisių tautų – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldėtojų – atstovai. Tuo tarpu 1940 metais lietuviai tapo valdančiąja tauta, o lenkai nusmuko iki tautinės mažumos lygio. Perspektyvų įgyvendinti krašto koncepciją beveik nebuvo.

M.Römerio „būrelio“ posėdžiai buvo reikšmingi. Bet ne jie formavo to meto lenkų ir lietuvių santykius. Henrykas Wisneris rašo: „Deja, dažni triumfuojančio šovinizmo išpuoliai, užmirštant amžinąsias vertybes, negalvojant apie ateitį, buvo vykdomi tautos vardu ir taip kūrė tautos įvaizdį. Tai atmintyje paliko gilius ir ilgalaikius pėdsakus“³⁶⁴.

Iki 1940 metų vidurio Lietuvos Respublikoje džiaugtasi iliuzine laisve, nors ir suvokiant jos laikinumą. Sovietų grėsmės akivaizdoje lenkų ir lietuvių santykiai truputį pagerėjo. M.Römeris taip apibūdino šį pereinamąjį laikotarpį: „Liovėsi visokie lietuvių pusės išpuoliai prieš lenkus. Tai būtų gerai. Bet kai tik lietuviai pasijunta saugesni ir ima labiau pasitikėti savimi, iškart pusinteligenciai ir jaunimas pradeda kabinėtis prie Vilniaus lenkų. Duok Dieve, kad vieną kartą suprastų, jog tautinė tolerancija ir net solidarumas santykiuose tarp silpnųjų yra būtini“³⁶⁵.

1940 metų birželio 15 dieną į Lietuvą įžengus sovietų kariuomenei, M.Römeris buvo Bagdoniškyje. Turinčios įvykti permainos nieko gero Lietuvai nežadėjo. Profesorius nelabai suvokė šių permainų pobūdį. Laiške Vaclovui Biržiškai rašė: „Būčiau laimingas, jeigu galėčiau tęsti mokslinį darbą“³⁶⁶. Bet nežinojo, koks tas darbas galėtų ir turėtų būti, pasikeitus aplinkybėms. Tikėjosi patarimo iš seno bičiulio ir masonų ložės brolio, pelniusio sovietų valdžios sluoksnių pasitikėjimą.

M.Römeris pareiškė savo lojalumą sovietų valdžiai. Manė, kad ji Lietuvai bus mažesnis blogis. Jis rašė: „Geriau sovietai negu nacionalsocialistinė Hitlerio Vokietija“³⁶⁷. Jis nemanė, kad Lietuvos prijungimas prie SSRS būtų kuo nors grėšęs lietuvių tautai³⁶⁸.

³⁶⁴ H.Wisner, op. cit., p. 203.

³⁶⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 529.

³⁶⁶ 1940 07 07 M.Römerio laiškas V.Biržiškai, LMAB F 163–521, p. 3.

³⁶⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 472. Žr. taip pat ten pat, p. 522, 656.

³⁶⁸ Ten pat, p. 538.

Paskirtas pertvarkyto Vilniaus universiteto profesoriumi ir Konstitucinės teisės katedros vedėju³⁶⁹, M.Römeris palengva ėmė suvokti sovietinę tikrovę, kuri buvo visai kitokia, negu tikėjosi. Suprato, kad bet koks mokslinis darbas nepageidaujamas. Jis rašė: „Negali būti nė kalbos, kad tęsčiau savo monografijas“³⁷⁰. Todėl teko apsiriboti dėstymu, kuris irgi ne teikė pasitenkinimo³⁷¹.

Į besikuriančią Sovietų Lietuvos mokslų akademiją, į kurią M.Römerio kandidatūrą išskėlė universiteto Teisės fakultetas, profesorius nebuvo išrinktas³⁷². Apgailestavo, nes manė, kad tai „būtų buvusi jo karjeros viršūnė“³⁷³. Šiam valdžios sprendimui turėjo įtakos paskaita, kurią jis, VU senato įpareigotas, perskaitė akademijoje spalio revoliucijos metinių proga ir kuri klausytojams turėjo sukelti minčių, kad komunizmo sukurti neįmanoma. O tai, žinoma, valdžiai nepatiko³⁷⁴.

Laikui bėgant stiprėjo M.Römerio kritinis požiūris į sovietų valdžią, bet tik 1941 metų liepos mėnesį galėjo plačiau apie tai parašyti *Dienoraštyje*: „Sovietams būdinga tai, kad jų santvarka ir komunistinės „revoliucijos“ bei „proletariato diktatūros“ sistema kelia simpatiją tik iš tolo, kol apie ją skaitoma propagandinėje jų literatūroje ir kol su tuo tiesiogiai nesusiduriama. Bet užtenka tai pamatyti ir išgyventi, kad imtum radikaliai nekęsti visko, kas yra sovietų [...]. Mes, metus iškentę sovietų okupantus, esame jų valdžios sotūs, ir mums juos pagaliau išvijusi Vokietija šiandien yra išvaduojoja. Aš pats nuoširdžiai simpatizavau sovietams, kol su jais nesusidūriau, ir tikrai labiau vertinau sovietų revoliuciją negu Hitlerio nacionalsocializmą. O tai, kad vėliau, sovietams valdant, kartais net dienoraštyje rašydavau, jog jie esą geresni už vokiečius, pavyzdžiui, pirmajame šio dienoraščio sąsiuvinio puslapyje, tai tik tam, kad, dienoraščiui patekus į NKVD rankas, nukreipčiau dėmesį, nes gyvendamas šioje prakeiktoje šalyje [...], būdamas teroro atmosferoje, niekas negali ne tik kitiems pasa-

³⁶⁹ M.Römer, *Autobiografija*, LCVA, f. R-762, ap. 8, b. 494, p. 11.

³⁷⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 27.

³⁷¹ Ten pat, p. 20, 133.

³⁷² Ten pat, p. 35, 53, 218. Žr. taip pat M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 557.

³⁷³ M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 35.

³⁷⁴ Ten pat, t. 37, p. 676, 678–680, 752; ten pat, t. 38, p. 460. Žr. taip pat M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 556; D.Krivickas, op. cit., p. 237. Pranešimo tekstą žr. *Kultūra*, nr. 1, 1941, p. 14–23.

kyti, ką galvoja, bet net ir slapta savo minčių patikėti popieriui. Kalbėdamas apie sovietus, žmogus yra priverstas meluoti. Prakeikta šalis, prakeikta valdžios sistema ir prakeikta melo ir teroro atmosfera, žmogų paverčianti niekšu. Ten viskas paremta melu ir veidmainyste, praktika prieštarauja teorijai, viskas žiauru ir baisu. Iš tikrųjų nėra jokios revoliucijos, nėra jokio masių aktyvumo, o yra tik organizuotos klikos diktatūra. Rafinuotais metodais ji valdo minią vergų, iš kurių atima bet kokią laisvę ir žmogaus pavidalą [...]. Bjaurus laukinis kraštas ir skaudi žmonijos rykštė“³⁷⁵.

Todėl M.Römeris, kaip ir dauguma Lietuvos gyventojų, sveikino vokiečius tarsi išvaduotojus, išgelbėjusius ir nuo trėmimų į Rytus. M.Römeris taip pat buvo patekęs į NKVD sąrašus, bet jo išvežti nepasėpė³⁷⁶. Jis liko Vilniuje ir pradėjo dirbti atkurtame Vilniaus universitete. Tačiau greitai naujoji valdžia suabejojo M.Römerio tinkamumu užimamoms pareigoms³⁷⁷. Jis rašė: „Man tikrai nepalankūs svečiai, paeiliui tampantys Lietuvos šeiminkais“³⁷⁸. Darė prielaidą, kad vokiečiai prisiminė jo dalyvavimą Hagos procese ir aktyvią poziciją Klaipėdos klausimu. Vienas M.Biržiškos laiškas liudija, kad padėtis buvo labai rimta. Vilniaus universiteto rektorius rašė: „Römerio reikalas atrodo beviltiškas“ ir teigė, kad tai vietinių „masonėdžių“ darbas³⁷⁹. Įsikišus įvairioms institucijoms, tarp kitų – Teisės draugijai ir universiteto vadovybei, M.Römerio nepašalino iš universiteto. Liko jame dirbti, kol Vokietija 1943 metais universitetą uždarė³⁸⁰. Be šių intervencijų, M.Römeriui išsilaikyti turbūt padėjo ir jo parengtas išsamus veikalas apie Lietuvos sovietizavimą, kuriame nagrinėjo teisinę šio proceso pusę³⁸¹.

Bet į naująją Mokslų akademiją M.Römerio vėl neišrinko. Jis *Dienoraštyje* rašė: „Ši kartą reorganizaciją atliko lietuvių veikėjai, ir todėl neišrinkimas man dar skaudesnis“³⁸².

³⁷⁵ M.Römer, *Dziennik* (juodraštis), VUB F 75–MR23, p. 29.

³⁷⁶ Ten pat, t. 38, p. 200. Žr. taip pat M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 557.

³⁷⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 199; M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 557.

³⁷⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 199.

³⁷⁹ 1942 02 22 M.Biržiškos laiškas V.Biržiškai, LMAB F163–256, p. 10.

³⁸⁰ M.Römer, *Dziennik* (juodraštis), VUB F 75–MR26, p. 35; ten pat, t. 38, p. 628.

³⁸¹ Ten pat, t. 38, p. 213; M.Römer, *Lietuvos sovietizacija, 1940–1941: Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas*, Vilnius, 1989.

³⁸² M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 630.

Vokiečių okupacijos metais daugiausia laiko M.Römeris praleido Bagdoniškyje. Šį pasitraukimą į provinciją pats aiškino liga³⁸³, nors iš tiesų vengė slogios Vilniaus atmosferos. Atsidavė moksliniam darbui ir per tą laiką parašė tris monografijas: 1) apie unitarinę valstybę ir valstybių sąjungas, 2) apie konstitucinę teisę, d. 3, 3) apie valstybės formas ir konstitucines santvarkas, t. 1³⁸⁴.

Stefanas Kieniewiczzius M.Römerio biogramoje rašo apie profesoriaus ryšius su lenkų pagrindžio judėjimu ir jo tarpininkavimą užmezgant ryšius su aljansui pritariančiais lietuviais³⁸⁵. Lenkų pagrindininkai bandė pasinaudoti M.Römeriu dar valdant sovietams, bet jis atsisakė, nes „bijojo provokacijų ir apskritai nenorėjo į tai veltis“³⁸⁶. Vokiečių okupacijos metais M.Römerio bute Vilniuje buvo žurnalo *Niepodległość* (*Nepriklausomybė*) redakcija. Šeiminingas, gyvendamas Bagdoniškyje, galėjo to ir nežinoti. Dalyje profesoriaus buto Bonifratrų ir Liejyklos gatvių kampiniame name gyveno jo pusbrolio Eugeniuszo Romerio sūnus Edwardas Romeris, priklausęs Armijai krajovai³⁸⁷. Apie žurnalą *Niepodległość* M.Römeris žinojo, bet vertino jį neigiamai, nes išvelgė jame lenkų imperialistines tendencijas³⁸⁸.

Lietuvos ateitį M.Römeris įsivaizdavo niūrią. 1942 metų pradžioje jis rašė: „Šioje pasaulio dalyje nugalėjus Anglijai ir Lenkijai, Lietuvai tektų atsakyti už bendradarbiavimą su Vokietija, ypač už žiaurų žydų naikinimą, kurį vokiečiai apdairiai perkėlė ant lietuvių pečių, ir patirti Vilnijoje susikaupusios lenkų ir lietuvių tarpusavio neapykantos pagimdytą anti-lietuvišką nuotaiką protrūkį. Vokietijos pergalė reikštų kolonizavimą ir

³⁸³ Jau kuris laikas M.Römerio širdis buvo nesveika, ten pat, p. 281.

³⁸⁴ Ten pat, t. 39, p. 380.

³⁸⁵ S.Kieniewicz, „Biogram M.Römera“, p. 655.

³⁸⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 195. Be to, rūpėjo prieš kelerius metus sukurtos naujos šeimos likimas.

³⁸⁷ W.Chocianowicz, „Ziemie wschodnie RP w latach 1939–1944“, *Pamiętnik Wileński*, Londyn, 1972, p. 109. *Dienoraštyje* 1942 04 08 M.Römeris pažymėjo: [Edwardas Romeris] „man siūlo išnuomoti vieną mūsų buto kambarį (kabineta) jo pažįstamai. Žinoma, kad mialai sutinku išnuomoti“, M.Römer, *Dziennik* (juodraštis), VUB F 75–MR24, p. 17. Žr. taip pat „O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX–XX wieku“, in J.Bar-dach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 221.

³⁸⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 637.

pavergimą. Okupavus sovietams, grėstų dar didesnis negu pirmą kartą komunizmo demagogijos antplūdis ir kerštas už 'išdavystę' ³⁸⁹.

1944 metais pradėtas realizuoti trečiasis iš galimų variantų. Lietuva vėl pateko į SSRS įtakos sferą. „Ijungimas į „Sajungą“, kai sąjunga yra tik formali, o iš tikrųjų tai – vienos valdančios tautos imperija, sukonstruota vienos visuomeninės ideologijos unitarinio totalizmo pagrindu, mažai lietuvių tautai yra mirtis“³⁹⁰, – teigė M.Römeris savo *Dienoraštyje*.

Tai, kad komunistai vėl užėmė universitetą, laikė užkariavimu ir „mokslo pavergimu“³⁹¹. Bet vis dėlto sutiko eiti profesoriaus ir Konstitucinės teisės katedros vedėjo pareigas. Valdžiai rūpėjo išlaikyti universitete kelis garsius profesorius. M.Römeris rašė: „Aš nesitrauksiu, jei tik dėl sveikatos ir daugelio kitų priežasčių pajėgsiu išlaikyti“³⁹².

Planavo toliau rašyti mokslinius darbus. Norėjo parašyti trečiąjį *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitų* tomą³⁹³, bet nespėjo. 1945 metų vasario 22 dieną M.Römeris mirė³⁹⁴. Palaidotas Vilniaus Rasų kapinėse.

Mykolas Römeris – teisininkas, publicistas, redaktorius ir leidėjas, lietuvių tautos atgimimo istorikas, masonas, legionierius, Lenkijos ir kartu Lietuvos politikas, Lietuvos konstitucinės teisės kūrėjas, dėstytojas ir universiteto rektorius, aukštas Lietuvos valstybės pareigūnas – nuėjo nepaprastai sudėtingą ir prasmingą gyvenimo kelią, kurį sunku vienareikšmiškai įvertinti. Bet drąsiai galima teigti, kad jam labiausiai rūpėjo buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tautinis klausimas. Šių žemių tautų reikalai M.Römeriui buvo svarbiausi, jiems jis skyrė daugiausia dėmesio, būdamas politiku ir publicistu. Labai aktyviai veikė liaudiškose visuomeninėse organizacijose. Buvo neabejotinai demokratinių pažiūrų, bet, nenorėdamas apsiriboti viena politine partija, neįsipareigojo jokiai politinei grupei, o bendradarbiavo su skirtingų politinių pažiūrų veikėjais. Ypač vertino ir daugiausia pastangų bei meilės skyrė nepartiniam, vienijančiam visų krašto tautų atstovus judėjimui – masonams.

³⁸⁹ Ten pat (juodraštis), VUB, F 75–MR24, p. 19.

³⁹⁰ Ten pat, t. 40, p. 105.

³⁹¹ Ten pat, p. 66.

³⁹² Ten pat, p. 65.

³⁹³ Ten pat, p. 219.

³⁹⁴ *Teisės fakultetui 350 metų*, p. 16, kalbama apie M.Römerio terorizavimą, buvusį viena iš jo mirties priežasčių.

M.Römeris ilgą savo gyvenimo tarpsnį buvo susiejęs su kūrybine veikla. Pirmąją publikaciją paskelbė 1904, paskutinę – 1941 metais. Paliko daug publicistikos darbų. Publicistiką laikė ne amatu, o idėjų raiška. M.Römeris parašė ir daug mokslinių veikalų. Ypač reikšmingas jo pirmasis veikalas *Litwa* bei monografijos teisės klausimais. Profesorius pagrįstai laikomas Lietuvos konstitucinės teisės kūrėju.

Politinėje veikloje M.Römeris pirmiausia siekė Lenkijos ir Lietuvos suartėjimo, tačiau sėkmės čia negalėjo tikėtis. Būdamas „krajovcu“, atliko reikšmingą vaidmenį bandant užmegzti glaudesnius lenkų ir lietuvių ryšius 1906–1914, 1915–1922, 1939–1940 metais. Nors ši veikla nebuvo labai sėkminga, bet tiesė kelius ateities tarpusavio supratimui ir susitaikymui.

II

MYKOLAS RÖMERIS IR BUVUSIOS LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS ŽEMIŲ TAUTINĖS PROBLEMAS

1. XIX a.–XX a. pradžios lenkų politinės minties atstovų požiūris į istorinės Lietuvos žemių tautines problemas

Po Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimų lenkų ideologų dėmesio centre atsidūrė Lenkijos valstybingumo atkūrimas ir integraliai su tuo susijusi tautos būvio nelaisvėje problema¹. Remtasi prielaida, kad iki padalijimų Lenkijos ir Lietuvos valstybės žemėse susikūrė istoriškai suformuota dvasinė bendrija – lenkų tauta, kuriai priklausė visi iki 1772 metų buvusios valstybės piliečiai; ji egzistavo ir po padalijimų, sudarydama savitą vienalytę istorinę erdvę². Prieš 1863 metų sukilimą lenkų politikai aiškiai pasisakė už valstybės atkūrimą iki padalijimų buvusiose ribose, mąstydami bendros valstybės kategorijomis. Vyravo Šviečiamajam laikotarpiui būdingas įsitikinimas, kad atgimusi Lenkijos valstybė organizuos centralizacijos pagrindais. Nebuvo kalbos apie grįžimą prie federacijos principo, manant, kad jis tik silpnintų valstybės organizmą ir keltų grėsmę jos vientisumui. Šio požiūrio laikėsi Didžiosios emigracijos ideologai³. Kunigaikštis Adamas Czartoryskis 1845 metų lapkričio 29 dienos kalboje Paryžiuje teigė, kad lenkai, lietuviai ir ukrainiečiai – tai viena tauta, kurią jungia bendra istorija, bendras reikalas ir troškimas išsivaduoti⁴. Dauguma

¹ A.Walicki, „Słowo wstępne“, in *Idee i koncepcje narodu w polskiej myśli politycznej czasów porozbiorowych*, Warszawa, 1977, p. 5.

² R.Rett-Ludwikowski, *Główne nurty polskiej myśli politycznej 1815–1890*, Warszawa, 1982, p. 264; J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego*, p. 15. Žr. taip pat S.Kalembka, „Ziemie wschodnie Rzeczypospolitej w myśli politycznej polskiej lat 1831–1870. Kilka uwag“, *Studia z Dziejów Polskiej Myśli Politycznej*, t. 3, Toruń, 1990, p. 74.

³ S.Kalembka, „Koncepcje odzyskania niepodległości w polskiej myśli politycznej doby zaborów. Zarys problematyki“, *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, t. 14, 1979, p. 5–21; S.Kalembka, „Państwo w myśli politycznej okresu międzypowstaniowego“, in *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 7: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, Wrocław, 1988, p. 15.

⁴ K.Grünberg, *Polskie koncepcje federalistyczne 1864–1918*, Warszawa, 1971, p. 21.

išeivių smerkė kartais pasigirstančius federacinės valstybės santvarkos šalininkų balsus, kurie iki pat XIX amžiaus šeštojo dešimtmečio lenkų emigrantų ideologijai didesnio poveikio nedarė. Politikai, stojantys už centralizuotą Lenkijos valstybę, suvokė lietuvių arba rusinų valstiečių etninius skirtumus, bet juos laikė regioniniais ypatumais. Toks požiūris nebuvo nacionalistinis naujųjų laikų supratimu – jį lėmė „pirmosios praeito amžiaus pusės lietuvių ir ukrainiečių valstiečių visuomeninės ir tautinės savimonės (praktiškai neegzistuojančios) lygio žinojimas. Pirmosios tautinio atskirumo manifestacijos, ypač žiūrint iš tolo, iš emigracijos, priskirtos partikuliarizmui arba sietos su okupantų intrigomis. Tautos vienybė buvo visuotinai laikoma didelės ir galingos Lenkijos valstybės atkūrimo pagrindu“⁵.

XIX amžiuje, demokratėjant politinei minčiai, palengva atsiskyta elitinės tautiško koncepcijos, į tautos sąvoką įtraukiant ir liaudies mases⁶. Lūžis įvyko panaikinus baudžiavą, kai prasidėjo dideli ne tik visuomeninės, bet ir tautinės savimonės pokyčiai. Šie procesai suaktyvino tautinį judėjimą pirmiausia pietryčių pakraščiuose, t.y. Ukrainoje, o vėliau ir buvusioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Ukrainiečių žemių atskirumas nuo kitų buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės sudedamųjų dalių ypač išryškėjo per 1863 metų sukilimą⁷.

Istorinės Lietuvos teritorija, dėl kurios iki tol kirtosi Lenkijos ir Rusijos interesai, pamažu virto lenkų ir lietuvių konflikto vieta. Lenkų visuomenė sužinojo apie šio konflikto buvimą, 1883 metais pradėjus leisti pirmąjį lietuvių tautinį laikraštį *Aušra*⁸. Kaip rašo lietuvių tautinio judėjimo tyrinėtojas, lenkų visuomenei šis reiškinys buvo visiškai naujas: „Lenkų visuomenė, iki tol kovojusi prieš aneksuotojų spaudimą, susidūrė su nežinoma sudėtinga problema, kurią spręsti buvo visiškai nepasirengusi“⁹.

⁵ S.Kalembka, „Koncepcje granic i ustroju politycznego Polski niepodległej na łamach prasy demokratycznej Wielkiej Emigracji“, *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, t. 9, 1973, p. 204.

⁶ R.Rett-Ludwikowski, op. cit., p. 420–421.

⁷ K.Grünberg, op. cit., p. 40 ir kt.; S.Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, wyd. 2, Warszawa, 1983, p. 701.

⁸ P.Łossowski, „Gazeta ‘Auszra’ i początek narodowego ruchu litewskiego (1883–1886)“, *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*, t. 1, 1965, p. 81–127.

⁹ P.Łossowski, „Litewski ruch narodowy w polskiej myśli politycznej (1883–1914)“, in *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 1: *Polska i jej sąsiedzi*, Wrocław, 1975, p. 121.

Lenkų politikai buvo priversti atsižvelgti į šią naują dalyką. Pradėta gilintis į tautinių problemų kilmę, jų pobūdį ir perspektyvas. Tai nebuvo lengva, nes dėl represijų po 1863 metų sukilimo Lietuvos ir Baltarusijos žemėse paskutiniaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais savarankiška lenkų politinė mintis buvo praktiškai sunaikinta, o Lenkijos Karalystėje ir Prūsijos aneksuotoje dalyje pirmiausia teko spręsti lenkiškumo išlikimo ir stiprinimo etninėse lenkų žemėse problemas¹⁰. Galicijoje lenkų ideologai buvo sutelkę dėmesį į ukrainiečių klausimą.

Jau pirmuoju lenkų ir lietuvių ginčo laikotarpiu lenkų viešojo nuomonė buvo toli gražu nevienalytė. Palankiai apie lietuvių tautinį judėjimą atsiliepė Józefas Ignacas Kraszewskis, Henrykas Gierszyński, Janas Karłowiczius, Janas Baudouinas de Courtenay, Bolesławas Limanowskis ir kiti. Bet dauguma jų vertino neigiamai ir smerkė lietuvių separatizmą, jų atgimimo judėjimą laikydami aneksuotojų intriga¹¹.

XIX amžiaus pabaigoje besikuriančių naujų lenkų politinių partijų programose tautinė problematika užėmė svarbią vietą. Tautinė demokratija, nors ir pripažino, kad egzistuoja lietuvių ir rusinų „gentinė sąmonė“, neatsisakė istorinių Lenkijos teisių į rytines žemes. Nors lietuvių tautos formavimasi laikė „natūraliu ir reikalingu“ reiškiniu, pabrėžė, kad lietuvių tautinis judėjimas turi remtis „politine vienybe su lenkų tauta“¹². Lietuvių tautos siekimus palankiau vertino kairiųjų veikėjai. Lenkijos socialistai 1892 metais Paryžiaus suvažiavime priimtoje partijos programoje, be kita ko, reikalavo „sulyginti Lenkijos ir Lietuvos tautų teises savanoriškos federacijos pagrindu“¹³. Pripažindami, kad lietuvių tauta turi teisę „į tokį savarankiškumą, kokio pati trokšta“, abejojo, ar Lietuva, išsivadavusi iš Rusijos valdžios, galės savarankiškai egzistuoti. Jų manymu, Lietuvos ir Baltarusijos žemių tautoms geriausia būtų „susijungti su Lenkija, kad kiekviena tauta galėtų laisvai vystytis kaip Šveicarijoje, kur jokia tauta nėra aukščiau už kitas“¹⁴.

¹⁰ J.Pajewski, op. cit., p. 22.

¹¹ P.Łossowski, „Litewski ruch narodowy“, p. 121-124.

¹² K.Grünberg, op. cit, p. 120.

¹³ Ten pat, p. 69.

¹⁴ Ten pat, p. 83.

Šios dvi čia tik paminėtos buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės programos, skirtos tautinėms problemoms spręsti, Pirmajam pasauliniam karui baigiantis tapo pagrindu, kuriant dvi viena kitai prieštaraujančias atgimstančios Lenkijos rytų politikos koncepcijas: inkorporacinę ir federacinę.

Lietuvos ir Baltarusijos lenkų politinė mintis, atgimusi per 1905–1907 metų revoliuciją, daugiausia rėmėsi politikos kryptimis, susiformavusiomis etninės Lenkijos žemėse ir Vakarų emigracijoje. Buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse gyvenančių lenkų tautinis apsisprendimas ir požiūris į naują lietuvių ir baltarusių tautinį judėjimą labai priklausė, kaip taikliai pastebi Janas Jurkiewiczzius, „ir nuo jų santykio su gimtuoju kraštu – Lietuva ir Baltarusija“¹⁵. Per revoliuciją toje teritorijoje pradėjo veikti lietuvių ir baltarusių, rusų ir žydų politinės organizacijos. Lietuvos lenkų politinės grupuotės turėjo nustatyti santykius su jomis. Leonas Wasilewskis rašė: „Tokiomis sąlygomis [...] šios grupuotės įgyja vietinių bruožų ir tuo skiriasi nuo analogų Lenkijos Karalystėje“¹⁶.

Rusijos revoliucijos įvykiai sukretė visą caro valdžios sistemą ir priverė ją daryti svarbių nuolaidų liberalizuojant valstybės santvarką. Lietuvos ir Baltarusijos žemių gyventojams ypač svarbus buvo 1905 metų balandžio 17/30 dienos įsakas, įteisinantis sąžinės laisvę. Palaipsniui panaikinti ir Šiaurės vakarų krašte galioję tautiniai apribojimai. 1905 metų gegužės 1/14 dienos įsakas panaikino daugumą kalbos draudimų, o 1905 metų spalio 17/30 dienos manifestas įteisino žodžio ir susirinkimų laisvę bei asmens neliečiamybę¹⁷.

1905 metų lapkričio mėnesį paskelbti nauji potvarkiai dėl spaudos panaikino išankstinę cenzūrą, spaudos koncesijų sistemą, o svarbiausia – sulygino kitakalbės ir rusų spaudos teises. Dėl to atsirado galimybė Lietuvos ir Baltarusijos žemėse leisti periodinius leidinius lenkų ir baltarusių kalbomis¹⁸. Prasidėjo daugiakalbės Vilniaus spaudos suklestėjimo laiko-

¹⁵ J.Jurkiewicz, „Polsko-litewska ‘wojna nie wojna’“, *Roczniki Historyczne*, t. 46, 1980, p. 158.

¹⁶ L. Wasilewski, *Litwa i Białoruś. Zarys historyczno-polityczny stosunków narodowościowych*, Warszawa–KraKów, 1925, p. 141.

¹⁷ L.Bazyłow, *Historia Rosji*, t. 2, Warszawa, 1985, p. 434; S.Godlewski, *Reforma konstytucyjna w państwie rosyjskim*, Warszawa, 1906.

¹⁸ Reikia paminėti, kad lietuvių spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas, trukęs nuo 1865 09 13, caro valdžios buvo panaikintas 1904 04 24/05 07.

tarpis. Vilnius tapo visos buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos spaudos centru¹⁹.

Tai turėjo milžinišką reikšmę tautinės problematikos plėtotei buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse. Polemika, iki tol vykusį Peterburgo, Galicijos, Varšuvos arba Prūsijos aneksuotų teritorijų spaudoje, persikėlė į vietinės spaudos puslapius. Tai galėjo suaktyvinti dialogą ir padėti siekti kompromisų. Deja, iš tikrųjų tik dar labiau įsisuko abipusių kaltinimų ratas, įkaito santykiai. Vykstant šiems procesams, kristalizavo si partijų ir politinių grupuočių pažiūros tautiniu klausimu.

Nuo tada šis klausimas tapo viena pagrindinių lenkų politinės minties temų buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse, juolab kad 1905 metais prasidėjo naujas lenkų ir lietuvių santykių etapas. Didžiojo Vilniaus seimo nutarimai, atmetę Abiejų Tautų Respublikos tradiciją ir aiškiai formuluodami pagrindinius lietuvių atgimimo judėjimui iškilusius uždavinius ir tikslus, ne tik pagilino lenkų ir lietuvių konfliktą, bet ir išryškino ginčytinus lietuvių bei baltarusių santykių aspektus²⁰.

Istorinės Lietuvos žemių įvairių lenkų politinių srovių atstovai (konservatyvieji bajorai, tautiniai demokratai, pažangieji demokratai, socialistai ir socialdemokratai) tol, kol baltarusių ir žydų klausimas dar buvo nelabai aiškus, turėjo apsispręsti dėl požiūrio į pagrindines lietuvių ir lenkų ginčo problemas. Nuo konflikto pradžios svarbiausi išliko šie klausimai: 1) bendros praeities įvertinimas; 2) lietuvių polonizavimo ir jo priežasčių įvertinimas; 3) kas iš tikrųjų yra ar buvo lietuvis ir kaip suprasti šią sąvoką. Ilgainiui atsirado daugiau temų, pavyzdžiui, Bažnyčios ir kalbos santykio problema bei Vilnijos kalbinio susimaišymo klausimas²¹.

2. Mykolas Römeris ir Abiejų Tautų Respublikos paveldas

Buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių istorijos įvertinimas buvo vienas svarbiausių lenkų ir lietuvių ginčo klausimų. Daugiausia prieštaravimų kėlė požiūris į bendrą praeitį, o ypač Lenkijos ir Lietuvos uniją. Lietuvių pusė aiškiai jai nepritarė ir smerkė. Kai kurių lenkų

¹⁹ Z.Kmiecik, „Prasa polska w zaborze rosyjskim w latach 1905–1915“, in *Historia prasy polskiej*, t. 2 : *Prasa polska w latach 1864–1918*, Warszawa, 1976, p. 98.

²⁰ P.Łossowski, „Litewski ruch narodowy“, p. 134; J.Ochmański, *Historia Litwy*, p. 248.

²¹ P.Łossowski, „Litewski ruch narodowy“, p. 153–157.

politinių srovių, tarp jų ir socialistų, atstovai buvo linkę ją idealizuoti. Piotras Łossowski rašo: „Tas, kuris teigiamai vertino uniją ir pasisakė už jos atkūrimą, buvo lietuvis tradicine, Mickevičiaus vartota šio žodžio prasme. Naujųjų laikų lietuviai ryžtingai smerkė uniją ir skelbė dar aiškiai neapibrėžtas lietuvių teises į nepriklausomybę“²². Šie svarstymai nebuvo grynai moksliniai, nes svarbiausia buvo įrodyti savo teises į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldą.

Ir vieni, ir kiti savo teises į Lietuvos ir Baltarusijos žemes grindė istoriškai. M.Römerio požiūris šiuo klausimu iš esmės skyrėsi. Jis rašė: „Istorija savaime nėra pagrindas dabarties teisei; nustatant teises, į istorinę praeitį reikia atsižvelgti tiek, kiek ji glūdi gyvuose dabarties santykiuose, kiek juose atsispindi. Tautų teisės kyla iš jų dabarties poreikių ir dabartinės evoliucijos, kuri yra istorinės praeities rezultatas. O praeitis savaime, nesusijusi su dabartiniu gyvenimu, nėra teisinis pagrindas“²³.

Savo studijoje apie lietuvių tautinį atgimimą *Litwa (Lietuva)*, kuri iš esmės skirta XIX amžiaus Lietuvos ir Baltarusijos žemių istorijai, M.Römeris apžvelgė ir ankstesnę istorijos procesą. Jis nurodė, kad jau istorinės Lietuvos priešaušryje lietuvių kultūros raida sustojo, nes, jo manymu, Lietuva visą energiją išekvojo teritorinei ekspansijai: „vaisinga kultūros raida buvo sustabdyta, kūrybinė energija išnaudota valstybės ekspansijai. Pernešygos spartus valstybės plėtimasis susilpnino jos atsparumą išorės įtakai. Krikščionybė, svetima tikyba ir papročiai skverbėsi į ją per tą pačią valstybę, kuri buvo sukurta gynybos funkcijai atlikti; kunigaikščių rūmai, stambesnieji feodalai ir vietininkai, miestai tapo svetimų įtakų atramos taškais“²⁴.

Lenkijos tarpininkavimu priimta krikščionybė ir valstybės sąjunga su Lenkija, M.Römerio nuomone, buvo tik vienas iš „lietuvių kultūrinio savitumo menkėjimo“ etapų²⁵. Kartu jis pabrėžė unijos, kuri, tyrėjo nuomone, buvo sudaryta „bendrai gynybai ir darniam sugyvenimui“²⁶, sava-

²² P.Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 17.

²³ M.Römer, *Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego*, Lwów, 1908, p. 430.

²⁴ Ten pat, p. 14–15.

²⁵ Ten pat, p. 15. Tai atitinka dabartinių kalbininkų teiginį, kad lenkų kalba konkuruvo ne su lietuvių kalba, kuria viešai jau nebekalbėta, o su rusinų kalba, Z.Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków, 1993, p. 34.

²⁶ M.Römer, „Blok ludów b. Rzeczypospolitej“, *Mysł polska*, sąs. 5, 1916.

noriškumą. Manė, kad ši sąjunga buvo naudinga ir Lenkijai, ir Lietuvai. Nors Lenkiją laikė Viduržemio jūros civilizacijos atstove ir Vakarų kultūros nešėja, atmetė mitą, kad lietuviai turi būti dėkingi lenkams. Jis rašė: „kas galėtų suskaičiuoti, kiek ir kokios kultūrinės naudos gavo lenkai, susijungę su Lietuva. Čia galima kalbėti ne apie vienos pusės dėkingumą, o apie gyvą abipusio keitimosi paslaugomis tradiciją“. M.Römerio nuomone, nors Lenkijos ir Lietuvos sąjunga abiem pusėms buvo naudinga, buvo ir neigiamų reiškinių. Lietuvai kenkė polonizacijos procesas, apėmęs aukštesnius Lietuvos visuomenės sluoksnius ir sukėles visuomenės skilimą: „liaudies masių kultūros lygis tikrai būtų kilęs greičiau, jeigu raida būtų buvusi organiška, jei išorės įtakos būtų darniai sąveikavusios su kultūros pagrindu; mechaninis lietuvių „vertimas“ krikščionimis ir vėliau kraštą užplūdusi Lenkijos įtaka [...] atplėšė nuo tautos aukštesnius luomos, kurie ilgainiui lenkėjo, palikdami liaudies mases kultūros prasme vienišas“²⁷. Istorijos eiga suskaldė Lietuvos visuomenę į bajorų Lietuvą ir liaudies Lietuvą. Todėl M.Römeris manė, kad dabar lenkų pusė yra neteisi matydama tik bajorų Lietuvos raidą, o lietuvių pusė – nekreipdama dėmesio į bajorų Lietuvą. Jis teigė, kad „istorijos argumentai tautų ginčą gali padėti išspręsti tik tuo atveju, jei bus atsižvelgiama į istorijos procesų visumą“²⁸.

Skirtingai negu dauguma didelių valstybių, Abiejų Tautų Respublika plėtėsi, M.Römerio nuomone, ne aneksuodama, o telkdama tautas sąjungos pagrindu. Analizuodamas Lenkijos ir Lietuvos susijungimo veiksnius, nurodė, kad būtent lietuvių bajorai buvo jėga, siekusi suartėti su Lenkija. Lygindamas abiejų valstybių santvarkas, M.Römeris pabrėžė esminius jų skirtumus. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės santvarka rėmėsi feodaliniu pavaldumu aukščiausiai didžiojo kunigaikščio valdžiai, o Lenkijoje vyko evoliucija bajorų demokratijos link. Lietuvos bajorus labai traukė Lenkijos valstybės modelis. Būtent jie, o ne Lietuvos oligarchai, buvo varomoji Lenkijos ir Lietuvos suartėjimo jėga: „Lietuvių bajorai, veikiami krikščioniškosios Lenkijos kultūros, kartu silpstant lietuvių kultūriniam pagrindui, be to, politinių pažiūrų ir luomo instinkto vedami, vis labiau artėjo prie Lenkijos ir politiškai bei kultūriškai lenkėjo“²⁹.

²⁷ M.Römer, *Litwa*, p. 177.

²⁸ Ten pat, p. 178.

²⁹ Ten pat, p. 18.

Lietuvos bajorų kultūrinė ir kalbinė asimiliacija buvo ilgas procesas, negalėjęs įvykti iškart po unijos. Dar ilgokai lietuvių ir rusinų kalbomis kalbėjo ne tik žemieji visuomenės sluoksniai, bet ir aukštieji bajorai bei didikai. M.Römeris manė, kad kalbinės asimiliacijos procesas baigėsi XVII amžiuje, kai aukštesnieji bajorai net namuose nebekalbėjo lietuviškai. Tai sutampa su dabarties istorikų požiūriu³⁰. Bet abejonių kelia M.Römerio teiginys, jog tuo pat metu lietuvių kalba išnyksta ir iš oficialių dokumentų, kur ji iš viso nebuvo vartojama.

Lietuvių bajorai, priešingai negu didikai, troškę glaudesnės politinės sąjungos su Lenkija, kalbinei ir kultūrinei asimiliacijai buvo atsparesni už didikus. Ypač atsparūs svetimai įtakai, M.Römerio nuomone, buvo viduriniai ir smulkieji bajorai, mažiau susiję su tarnyba valdžios įstaigose ir neužėmę aukštų pareigų visuomenėje – ypač etninės Lietuvos, o labiausiai Žemaitijos, bajorai. Rytų Lietuvoje padėtis buvo kitokia. Čia polonizacijos procesas prasidėjo anksčiau ir pažengė toliau. Prie to labai prisidėjo šiose žemėse apsigyvenusios bajorų giminės iš Lenkijos, Rusios ir Livonijos³¹.

Kalbinė ir kultūrinė asimiliacija vis dėlto nereikė, kad išnyko Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atskiros politinės tapatybės jausmas. Priešingai, Lietuvos bajorai pabrėžė šį skirtingumą. Bet, M.Römerio nuomone, tai nebuvo valstybinis separatizmas, o tik „noro išsaugoti visas savo teises šalyje išraiška. Politiniu požiūriu Lietuvos bajorai visada nuosekliai pasisakė už bendrą Lenkijos ir Lietuvos valstybingumą“³². Bet tai neišvengiamai turėjo baigtis Respublikos dalių susiliejimu į vientisą ir nedalomą visumą. Šie procesai, M.Römerio nuomone, ypač suintensyvėjo antrojoje XVIII amžiaus pusėje: „XVIII amžiaus pabaigoje Respublikai kylant iš nuosmukio, Stanislovo Augusto epochoje prasidėjęs didysis politinis atgimimas negalėjo skatinti valstybės teritorinės diferenciacijos. Kilus grėsmei netekti politinio savarankiškumo, reikėjo sutelkti visas jėgas, sukaupti valią ir imtis radikalių valstybės stiprinimo reformų. Dviejų savarankiškų lygiateisių tautų valstybinės unijos idėją nugalėjo bendros vienalytės valstybės idėja“. Būtent tada, kaip manė M.Römeris, senasis is-

³⁰ J.Bardach. „O świadomości narodowej Polaków“, p. 201. Šiuo atveju, žinoma, turima galvoje etninės Lietuvos teritorija.

³¹ M.Römer, *Litwa*, p. 19–20.

³² Ten pat, p. 18.

torinis Abiejų Tautų principas užleido vietą vienalytės tautos idėjai. Jis rašė: „ten jau nebėra dviejų lygių ir savarankiškų tautų, o tik viena lenkų tauta, kurios dalelė yra lietuviai“³³. Abiejų Tautų principas šioje naujoje sistemoje tereiškė tik „jau susiformavusios tautos raidos formulę“³⁴, arba, kaip šiandien pasakytume, buvo istorinės Lietuvos žemių aukščiausių visuomenės sluoksnių tuometinės tautinės savimoneės būsenos atspindys. Šią savimonę, sekdami Juliuszu Bardachu, galėtume pavadinti „dvilaipsne“ tautine savimone³⁵.

Tautinio dvilaipsiškumo jausmas – „gente Litanus, natione Polonus“, – būdamas kelių amžių glaudžių kultūrinių ir politinių ryšių tarp Lenkijos karalystės ir Lietuvos išraiška, sudarė pagrindą, ant kurio išaugo harmoninga priklausymo lietuvių giminei ir kartu lenkų tautai kaip vyraujančiai bendrijai vienovė: „Buvo dvi tėvynės: Lietuva siaurąja prasme ir Respublika – plačiąja. Ir Lenkijos karalystės gyventojai, ir lietuviai, to meto supratimu, buvo lenkai“³⁶. Terminu „lenkas“ vadinti visi Respublikos gyventojai nepriklausomai nuo gyvenamosios vietos, tikėjimo ar kalbos.

M.Römeris pabrėžė ir tai, kad šis procesas vėliau, po padalijimų, dar stiprėjo. Šį fenomeną aiškino Stanislovo Augusto epochos politinio ir tautinio atgimimo tradicijos gajumu. Jis rašė: „Lenkų ir lietuvių „dvilypumas“ šiuo požiūriu galėjo būti tik institucijų vidaus reikalas, neapimantis pačios politinės ir tautinės egzistencijos, kuri tradiciškai išliko vientisa“³⁷.

XVIII amžiaus antrosios pusės reformos, ypač Gegužės 3-osios konstitucija, M.Römerio nuomone, darė ir kitokią įtaką Lenkijos ir Lietuvos žemėse vykstantiems procesams. Silpnėjant luominei santvarkai, laipsniškai, nors ir labai lėtai, nyko luomų ribos, ir smulkieji bajorai vis labiau susiliejo su valstiečiais. Lietuvos ir Baltarusijos žemėse šį procesą spartino valstybės padalijimai, po kurių Rusijos aneksuotų žemių bajorai neteko savo absoliučios valdžios³⁸. Nykstant luomų skirtumams, liaudies iš-

³³ Ten pat, p. 20–21.

³⁴ Ten pat, p. 21.

³⁵ J.Bardach, „O świadomości narodowej Polaków“, p. 201.

³⁶ Ten pat.

³⁷ M.Römer, *Litwa*, p. 21.

³⁸ Ten pat, p. 53–54.

laikytos lietuvių kultūros pradai ėmė labiau veikti bajorus. Būtent iš šio luomo kilo dauguma lietuvių tautinio atgimimo šauklių. Tai, M.Römerio nuomone, buvo Dionizas Poška, kun. Antanas Strazdas, Simonas Daukantas, kun. Motiejus Valančius, Laurynas Ivinskis, kun. Antanas Barauskas, kun. Antanas Juška, Simonas Stanevičius, kun. Kiprijonas Nezabitauskis, kun. Jurgis Plioteris, Silvestras Valiūnas, Valerijonas Ažukalnis ir keli kiti³⁹. Pasak M.Römerio, jie sugebėjo „suteikti tautos kultūrai didelį impulsą ir išvesti ją iš siaurų vadinamosios liaudies kultūros ribų į platesnį bendražmogiškos kultūros lauką“⁴⁰.

XIX amžiaus pirmąją pusę M.Römeris laikė lietuvių literatūrinės kūrybos priešaušrio laikotarpiu. Dabartinėje lenkų istoriografijoje jis vadinamas „bajoriškuoju tautiniu ir kultūriniu judėjimu“⁴¹. O lietuvių istoriografijoje – pirmuoju, bajoriškuoju (skirtingai nuo antrojo, valstietiškojo), lietuvių tautinio atgimimo etapu⁴².

Recenzijoje leidinyje *Naprzód* Bolesławas Limanowski kaltino M.Römerį, kad jis neatskleidė Vilniaus universiteto įtakos lietuvių tautos atgimimui⁴³. Iš tiesų studijos *Litwa* autorius Vilniaus universitetą laikė „aukščiausia lenkų kultūros išraiška“, bet nurodė ir universiteto reikšmę skleidžiant švietimą buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse: „Didelis šalies kultūros židinys, koks buvo Vilniaus universitetas, skatino įvairią kūrybą, taip pat ir lietuvių“⁴⁴. M.Römeris pabrėžė Simono Daukanto ir Simono Stanevičiaus ryšius su universitetu. Šie bajorų atstovai, gerai pažįstantys liaudį, tapo lietuvių kultūrinės kūrybos reišėjais. Be jų, Lietuvą gerai suprato ir ją palaikė „patys kultūriškai jau sulenkėję“ Ksaveras Bogušas (Ksawery Bohusz), Liudvikas Jucevičius (Ludwik Jucewicz), Teodoras Narbutas (Teodor Narbutt), Liudvikas Kondratovičius (Sirokomlé) (Ludwik Kondratowicz, Syrokomla). Tai, M.Rö-

³⁹ Ten pat, p. 43.

⁴⁰ Ten pat, p. 61.

⁴¹ J.Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku*, Białystok, 1965, p. 79–105.

⁴² A.Kulakauskas, „Lietuvos bajorija ir lietuvių tautinis bei valstybinis atbudimas“, in *Literatūros teorijos ir ryšių problemos. Etnosocialinė ir kultūrinė situacija XIX a. Lietuvoje*, Vilnius, 1989, p. 23.

⁴³ B.Limanowski, „Odrodzenie się narodu litewskiego“, *Naprzód*, 1908 02 02, nr. 32.

⁴⁴ M.Römer, *Litwa*, p. 56–57.

merio nuomone, liudijo, kad net aukštieji ir dauguma vidutinių bajorų jautė savo ryšį su Lietuva⁴⁵.

M.Römerio nuomone, skirtingai nuo politinės, kultūrinė polonizacija buvo tik dalinė. „Dėl etnografinio lietuvių pamato, rusinų įtakos priemaišų bei dėl kitokių gyvenimo sąlygų net sulenkėję bajorai labai skyrėsi nuo lenkų kultūrai priklausančio etnografinio tipo. Kuo daugiau pasistūmėsime į šiaurės vakarus Žemaitijos ir jos pakraščių link, kuo giliau įsiskverbsime į smulkiųjų nuskurdusių bajorų aplinką, tuo jie bus artimesni etnografiniam lietuvių sluoksniui“⁴⁶. Kalbinis ir kultūrinis asimiliavimasis, M.Römerio požiūriu, viena vertus, priklausė nuo bajorų visuomeninio statuso – dvarininkai lenkėjo greičiau ir giliau, o smulkieji bajorai – paviršutiniškiau. Kita vertus, asimiliacijos stiprumas labai priklausė nuo geografinio faktoriaus: iš pietryčių į šiaurės vakarus lenkėjimo procesas darėsi vis silpnesnis⁴⁷. Nevienoda polonizacijos tendencija buvo būdinga ir miestams. Miestiečių asimiliacijai turėjo įtakos miesto svarba ir jo dydis. Vilniuje, kurį M.Römeris pavadino lenkų kultūros sala Lietuvos teritorijoje⁴⁸, šis procesas buvo toliausiai pažengęs, „nes čia buvo stipriausia lenkų kultūros įtaka, iš čia ji intensyviausiai spinduliavo ir plito po visą kraštą“⁴⁹.

Į pietus nuo Vilniaus esančius miestus Lydą ir Ašmeną M.Römeris irgi laikė labai polonizuotais. Jo nuomone, čia net „kaimo gyventojai sulenkėjo arba subaltarusėjo“. O Trakai ir Švenčionys, studijos *Litwa* autorius nuomone, buvo tipiškai pakraščių miestai, „aplink kuriuos kaimuose gyveno lietuviai“. Labai nutautusiais laikė Kauną, Panevėžį, Šiaulius ir Ukmergę. Polonizacijos procesas ypač palietė Kauną, o kartu ir šalia jo esančią teritoriją. O kitų Lietuvos miestų polonizacija, M.Römerio nuomone, buvo paviršutiniška⁵⁰.

Kalbinei ir kultūrinei asimiliacijai mažiausiai pasidavė kaimo gyventojai. Bet ir „tuose visuomenės sluoksnius, kurie nebuvo sulenkinti ir ku-

⁴⁵ Ten pat, p. 57.

⁴⁶ Ten pat, p. 22.

⁴⁷ Ten pat, p. 24–25.

⁴⁸ Šis teiginys prieštarauja „Etnografinės Lietuvos žemėlapiui“, įdėtam monografijos pabaigoje ir autoriaus „paaiškinimams“, ten pat, p. 437–438.

⁴⁹ Ten pat, p. 25.

⁵⁰ Ten pat, p. 26.

rie ilgiausiai slapta išlaikė sąlygiškai gryną lietuviybę, lenkų kultūros elementai įsiskverbė ir įsisunkė į lietuviškus pamatus⁵¹.

Kaimo gyventojų atsparumą įtakoms, M.Römerio nuomone, nulėmė valstiečių pririšimas prie žemės. „Kai kiti luomai daugiau ar mažiau keitėsi įtakomis, valstiečiai liko uždari: tai buvo sėsčiausia ir nepajudinama visuomenės ląstelė“⁵². Lenkiška dvarų ar bajorų sodžių kultūra plito į aplinkinius kaimus, bet, būdama tarpinė, ji veikė kur kas mažiau: „ši įtaka ateidavo tokia nebegryna ir jos buvo taip mažai, kad, tiesiogiai susilietusi su liaudies kultūriniu pamatu, ne jį užtvindė, o pati jame ištirpo ir asimiliavosi“⁵³.

M.Römeris pabrėžė, kad įvairių regionų žmonės labai skyrėsi. Tai irgi aiškino ilgai trukusiu valstiečių pritivirtinimu prie žemės: „Per ilgus amžius valstiečiai, neturintys politinių piliečio teisių, pririšti prie gyvenamosios vietos ir žemės, buvo beveik visiškai izoliuoti ir negalėjo tarpusavyje bendrauti platesnėje krašto erdvėje. Nei susisiekiimo priemonės, nei visuomeninė ir teisinė valstiečio padėtis, nei pagaliau to meto ekonominių santykių pobūdis ir valstiečio vaidmuo šalies gamybos ir mainų srityse neskatino jokio reguliaraus ir nuolatinio keitimosi įtakomis valstiečių luomo viduje visame krašte. Kultūrinės įtakos valstiečius pasiekdavo iš viršaus ir negalėjo plačiau paplisti į plotį“⁵⁴. Dar ir todėl valstiečių, kaip ir bajorų bei miestiečių, asimiliacijos procesas buvo nevienodo stiprumo, einant iš pietryčių į šiaurės vakarus⁵⁵.

Lietuvos valstiečių nutautimas, M.Römerio nuomone, buvo ryškesnis rytiniuose etninės Lietuvos teritorijos pakraščiuose – Vilniaus krašte, kur „etnografiniai lietuviai nebesudaro, kaip kituose rajonuose, vientisos glaudžios masės, daugelyje vietų yra susimaišę su persikėlėliais ir su nutautusiais elementais, nuo Baltarusijos skiriami neapibrėžtos ir kintančios sienos linijos, o pakraščiuose sudaro savotišką ir keistą lietuvių, lenkų ir baltarusių mišinį“⁵⁶. Iki pat XX amžiaus etnografinė Lietuvos ir Baltarusijos

⁵¹ M.Römer, „Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie“ (atsp. iš *Krytyka*), p. 18.

⁵² M.Römer, *Litwa*, p. 26.

⁵³ Ten pat, p. 30.

⁵⁴ Ten pat, p. 27.

⁵⁵ Ten pat, p. 31.

⁵⁶ Ten pat, p. 9.

siena pamažu slinko iš rytų į vakarus, ir tada išryškėjo aiški lietuviško prado silpnėjimo ir baltarusiško prado stiprėjimo tendencija. Pirmuoju ir svarbiausiu šio proceso veiksmu M.Römeris laikė Bažnyčia, kuri „mišriame pasienio ruože pasisakė už lenkų kalbą, nes ją suprato ir baltarusiai, ir lietuviai“. Mišrioje lietuvių ir baltarusių parapijose lenkų kalba išstūmė lietuvių kalbą. Taip lietuviai nutauto, bet ne baltarusėjo, o maišėsi ir „kalbėjo lenkų ir baltarusių kalbų mišiniu“⁵⁷.

Po padalijimų svarbūs lietuvių valstiečių baltarusėjimo veiksniai buvo rusų mokykla, rusų administracija, rusų teismai, karo prievolė. Lietuvių kalba, netinkanti vartoti įstaigose ir bendrauti su tos pačios parapijos baltarusiais, buvo pasmerkta pasyviai ir neskausmingai užleisti vietą mišriai lenkų ir baltarusių šnektai. Bet, kaip manė M.Römeris, iki pat XX amžiaus istorinės Lietuvos žemėse lenkų valstiečių nebuvo. Šiuo atveju lenkų kultūros elementai įsisunkė į lietuviškus pamatus. „Liaudies papročiams, kalbai, namų apyvokos ir kitiems kasdien vartojamiems daiktams, toms nesuskaičiuojamoms smulkmenoms, iš kurių sudarytas tautos gyvenimas ir kultūros reikmės, Lenkijos, kaip pagrindinės kultūros teikėjos, poveikis Lietuvoje buvo labai didelis ir jo vaisiai išliko iki dabar. Lenkų kultūros elementai susijungė su lietuvišku pagrindu, bet kadangi liaudies kultūra apskritai mažai tekito, tai tos apnašos nevaidino lemiamo vaidmens ir nenusvėrė svarstyklių lėkštės į liaudies sulenkimo pusę“. Dvarai, bajorų sodžiai, miestai, M.Römerio nuomone, buvo tik salėlės etninėje lietuvių (šiaurės rytų Lietuvoje) ir baltarusių (rytų Lietuvoje) jūroje⁵⁸.

3. *Apie buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių nevienalytiškumą*

Rašydamas knygą *Litwa*, M.Römeris turėjo tikslą paaiškinti lenkų skaitytajams tą nepaprastą lietuvių tautinio judėjimo fenomeną, kuris sukėlė Lietuvos ir Baltarusijos žemių skaldymosi procesą. Lietuvių tautinis atgimimas, M.Römerio nuomone, prasidėjo 1883 metais, kai Ragainėje, Rytų Prūsijoje, pradėtas leisti mėnraštis *Aušra*. Monografijoje autorius plačiai aptarė šio judėjimo istoriją iki pat 1905 metų, išskirdamas tris jos etapus:

⁵⁷ M.Römer, „Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie“, p. 6.

⁵⁸ Ten pat, p. 18.

1) 1883–1886 metai, kuriuos M.Römeris pavadino pirmąja, ankstyvąja tautinio atgimimo stadija; 2) 1887–1895 metai – judėjimo išsišakojimas į dvi kryptis: demokratinę ir tautinę klerikalinę; 3) kryptių ir grupuočių diferencijavimosi laikotarpis (1895–1904). 1904 ir 1905 metus autorius išskyrė kaip ypač svarbius.

M.Römerio veikalas buvo pastebėtas ir palankiai recenzuotas lenkų demokratų spaudoje⁵⁹. Lietuvių pusės recenzijos irgi buvo teigiamos⁶⁰. Bet vėliau Steponas Kairys teigė, kad M.Römeris savo veikalą rašė kaip pašalinis lietuvių tautinio atgimimo stebėtojas, nors „jis lietuvių atžvilgiu niekada toks nebuvo“⁶¹. Šiame kontekste įdomu tai, kad Jerzis Ochmański M.Römerio monografiją priskiria ne lenkų, o lietuvių historiografijai, nes, jo manymu, šis veikalas atspindi „objektyvų, bet ne lenkų, o lietuvių požiūrį į Lietuvos atgimimą“⁶².

Tikrąjį Lietuvos atgimimą, prasidėjusį devintajame XIX amžiaus dešimtmetyje, M.Römeris siejo su baudžiavos panaikinimu Lietuvoje 1861 metais. Dėl caro valdžios represijų po 1863 metų sukilimo lietuvių judėjimas galėjo prasidėti tik 1883 metais. Bet būtent per šiuos „dvidešimt slegiančių metų“ išryškėjo liaudiškieji krašto raidos pradai. Tautinės raidos procesą paspartino iš valstiečių kilę inteligentai. Jie labai skyrėsi nuo savo bajoriškios kilmės pirmtakų, ir būtent jie buvo pašaukti vadovauti tautos atgimimui. M.Römerio nuomone, XIX amžiuje Lietuvos bajorai patys negalėjo būti lietuviškos kultūros kūrėjai. „Visa, kas Lietuvos literatūroje ar kitose kultūros arba politinės veiklos srityse kilo ne iš liaudies buitės ir jos poreikių, o iš bajorų įsivaizdavimo apie juos, buvo grynai lenkiška ir priklausė lenkų kultūrai“⁶³. Bet būtent bajorų kilmės XIX amžiaus pirmosios pusės veikėjai padėjo pamatus lietuvių tautos atgimimui⁶⁴.

Iš liaudies kilę inteligentai, pasak M.Römerio, „žinojo konkrečius liaudies poreikius, visas jos kančias, skriaudas ir rūpesčius [...]; jiems nereikėjo

⁵⁹ B.Limanowski, „Odrodzenie się narodu litewskiego“; B.H., „Litwa“, *Tygodnik Ilustrowany*, 1908 09 05, nr. 36.

⁶⁰ E.K., „Mūsų knygos. Litwa. M.Römer“, *Varpas*, nr. 41, 1908; A.Kurietis, „Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego“, *Draugija*, nr. 15, 1908.

⁶¹ S.Kairys, *Tau, Lietuva*, Boston, 1964, p. 135.

⁶² J.Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku*, p. 22.

⁶³ M.Römer, *Litwa*, p. 58.

⁶⁴ Ten pat, p. 61.

stebėti liaudies, kad ją pažintų ir suprastų [...]; juose pačiuose glūdėjo šis liaudies pradas, kuri jį tik turėjo įvardyti savo kūryboje“⁶⁵. „Jie reišė paprastų žmonių giluminius poreikius, realizavo tai, kas glūdėjo liaudyje“⁶⁶.

Žlugus 1863 metų sukilimui, caro valdžia istorinės Lietuvos teritorijoje, kurioje nuo amžių kirtosi Lenkijos ir Rusijos interesai, pradėjo naikinti lenkiškumą. Rusifikacijos akcija Baltarusijoje dėl kalbos ir tikėjimo panašumo vyko sėkmingai. M.Römerio nuomone, tam turėjo įtakos ir rusų žemės nuosavybė. Etninės Lietuvos teritorija buvo atsparesnė Rusijos įtakai. Būtent šioje teritorijoje pamažu stiprėjo dar vienas veiksnys, dėl kurio lenkų ir rusų ginčas peraugo į lenkų, rusų ir lietuvių ginčą⁶⁷.

Lietuviams šiame ginče negalima pritaikyti priežodžio „kur du pešasi, trečias laimi“. Represijos po 1863 metų sukilimo ypač skaudžiai palietė kaip tik lietuvius. M.Römerio nuomone, Lietuva atsidadė blogiausiose sąlygose, nes čia buvo uždrausta bet kokia kūryba. Net Lietuvos lenkų, turinčių atramą Lenkijos karalystėje ir Galicijoje bei išlaikiusių šimtmečių tradiciją, padėtis neatrodė tokia tragiška. Rusifikacijos politikos auka tapo ir ryškiausia lietuvių kultūros šaka – raštija. 1865 metais įvestas lietuvių spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas buvo smūgis lietuvių raštijai ir tautinio atgimimo procesui. Taigi, pasak M.Römerio, Lietuva „vardan savo istorinės sąjungos su lenkų tauta“ turėjo sumokėti už istorinį Lenkijos ir Rusijos ginčą. Todėl jis manė, kad lenkų pusės teiginiai, jog lietuvių atgimimas susijęs su Rusijos intrigomis, yra išsigalvojimai ir „negarbingas šmeižtas“⁶⁸.

Lietuvių visuomenė, dvidešimt metų neturėdama elementarių plėtotės sąlygų, priverstinai nieko neveikė. Bet būtent tada ėmė formotis naujas veiksnys, pradėjęs kitą lietuvių atgimimo etapą – liaudies inteligentija. 1864–1883 metai – pasiruošimo tarpsnis naujam, vadinamajam „Lietuvos mylėtojų“, etapui.

Pirmojo lietuvių tautinio laikraščio pasirodymas 1883 metais buvo labai svarbus įvykis, tapęs „gyvu atgimstančio tautos organizmo nervu“ bei „kolektyvinės energijos ir pastangų įsikūnijimu“⁶⁹. Nedidelis aplink *Auš-*

⁶⁵ Ten pat, p. 60.

⁶⁶ Ten pat, p. 62.

⁶⁷ Ten pat, p. 65.

⁶⁸ Ten pat, p. 68–71.

⁶⁹ Ten pat, p. 89.

ra) susitelkusių inteligentų būrys leidinio puslapiuose lietuvių tautai skelbė „savotišką jos garsios praeities, tradicijų, savitos kultūros ir teisės savarankiškai egzistuoti bei vystytis evangeliją“. M.Römerio nuomone, tai buvo svarbiausi laikraščio teiginiai⁷⁰. Toks požiūris gerokai skyrėsi nuo paplitusio tarp lenkų neigiamo *Aušros* vertinimo. Leonas Wasilewski 1907 metais išleistoje brošiūroje *Litwa i jej ludy* taip apibūdino laikraščio atstovaujamą kryptį: „Rusus ir lenkus *Aušra* laikė lietuvybės priešais“⁷¹. Būtent šis aiškiai neigiamas atsiliepiamas apie laikraštį ir visą lietuvių tautinių judėjimą M.Römeriui buvo tiesioginis impulsas parašyti platesnę studiją apie lietuvių atgimimą.

Aušros reikalavimuose M.Römeris nepastebėjo nepalankumo ar priešiško bajorams kaip privilegijuotam luomui, o tik kvietimą prisidėti prie lietuvių tautinio atgimimo. Ragindamas bajorus vykdyti pareigas tautai, laikraštis, M.Römerio nuomone, nereikalavo, kad jie atsisakytų kultūrinio savitumo. Todėl teigė, kad šis kreipimasis „yra labai nuosaikus ir ne toks kategoriškas kaip vėlesni kraštutinių nacionalistų reikalavimai“. M.Römerio nuomone, lenkų visuomenė, nepakankamai supratusi vykstančius istorijos procesus, neįstengė suvokti naujo lietuvių tautinio judėjimo reiškinių. Ši visuomenė lietuvių atgimimą laikė „okupantams naudingą vyksmu, nukreiptu prieš lenkų nuosavybę, priešų intriga arba geriausiu atveju provincialumo „manija“, kažkokiu beprotišku ir kurstytojišku teritorinio separatizmo judėjimu. Lietuvos tautiniam atgimimui įvardyti lenkų viešoji nuomonė nesugalvojo geresnių ir taiklesnių apibūdinimų už Rusijos „divide et impera“ arba „litvomanija“ ir „separatizmas“⁷².

Jerzis Ochmański *Aušrai* skirtame veikale irgi neįžvelgė, kad šio laikraščio puslapiuose būtų pasireiškusios aiškios antilenkiškos tendencijos, nors manė, kad būtent *Aušros* laikotarpiu prasidėjo lenkų ir lietuvių konfliktas⁷³.

Studijos *Litwa* autorius įsitikinęs neigė, kad lietuvių tautiniame ir kultūriniame judėjime, ypač jo pradinėje stadijoje, buvo siaurai nacionalistinių broožų. Manė, kad būtent šis priešiškus, kurį jam reiškė bajorai ir senoji inteligentija, pastūmėjo lietuvių atgimimą nacionalizmo link. M.Röme-

⁷⁰ Ten pat, p. 90.

⁷¹ L.Wasilewski, *Litwa i jej ludy*, p. 47.

⁷² M.Römer, *Litwa*, p. 102–103.

⁷³ J.Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku*, p. 160.

rio nuomone, „šis nacionalizmas buvo Lietuvos lenkų gaivalo priešiško požiūrio į lietuvių judėjimą padarinsys, o ne priežastis“⁷⁴.

M.Römeris savo darbe plačiai aptarė ankstyvojo atgimimo judėjimo ir *Aušros* laikraščio lojalumo Rusijos valdžiai klausimą. Jis apie tai specialiai rašė, kadangi dauguma lenkų lietuviybės skleidėjus laikė tik svetimų – vokiečių arba rusų – intrigų įrankiu. M.Römerio nuomone, *Aušros* kompromisiškumas kilo iš programinės apolitiškumo pozicijos. Jauna lietuvių inteligentija, suvokianti savo judėjimo silpnumą, bandė prisitaikyti prie esamų politinių sąlygų ir negalėjo imtis priešvalstybinės veiklos. *Aušros* skelbtą apolitiškumą M.Römeris laikė „Lietuvos mylėtojų“ krypties naivumu, o pabrėžtiną lojalumą ir kompromisiškumą aiškino tuo, kad *Aušros* vadovai nevisiškai suvokė Rusijos sąlygas⁷⁵. Taigi suprantama, kad monografijoje *Litwa* autorius vadinamąjį 1884 metų Jono Šliūpo „memorandumą“ Varšuvos generalgubernatoriui Josifui Hurkai aptarė atskirai, o ne skyriuje, kuriame nagrinėjo pirmąjį lietuvių atgimimo etapą⁷⁶. Šį aktą laikydamas „ypač niekšišku“, pabrėžė, kad tai išimtis, nesusijusi su sąmoninga kolektyvine akcija. Teigė, kad „taip suvokiamas kompromisiškumas tikrai nėra būdingas visai „Lietuvos mylėtojų“ kryptčiai ir logiškai nesisieja su jų *Aušroje* pareikšta programa“⁷⁷.

Keturiasdešimt lietuvių spaudos draudimo metų buvo ypač sunkūs. Bet būtent tuo laiku „Lietuva iš Lenkijos ar Rusijos provincijos virto atskira tauta, natūraliai einančia savarankiškumo link. Užtuot toliau buvusi išnaudojama kraštu, pasyviu kaimynų teritorinių ginčų objektu, Lietuva pradėjo pati plėtotis, savarankiškai veikdama pagal savo poreikius“⁷⁸.

Lietuvių spaudos draudimo panaikinimą 1904 metais M.Römeris laikė istoriniu Lietuvos tautinio atgimimo judėjimo įvykiu⁷⁹. Tada pradėti leisti pirmieji Rusijos valstybėje lietuviški laikraščiai *Vilniaus žinios* ir *Lietuvos laikraštis*, labai sustiprinę lietuvių judėjimą, bet kartu įplieskę lietuvių ir lenkų ginčą. Kaip rašė Leonas Wasilewskis, šie laikraščiai „sėjo į

⁷⁴ M.Römer, „Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie“, p. 25.

⁷⁵ M.Römer, *Litwa*, p. 94–98.

⁷⁶ Ten pat, p. 124–136.

⁷⁷ Ten pat, p. 136.

⁷⁸ Ten pat, p. 239. Žr. taip pat M.Römer, „Odrodzenie narodowe Litwinów“, *Zaranie*, 1913 10 30, nr. 44.

⁷⁹ M.Römer, *Litwa*, p. 317.

lietuvių liaudį užnuodytas tautinio išskirtinumo ir neapykantos sėklas“. Svarbiausiais atgimusios lietuvių spaudos bruožais jis laikė „neapgalvotus išpuolius prieš lenkus ir lenkiškumą, kovą prieš laisvės sąjūdį ir atkaklų lietuvių šovinizmą“⁸⁰.

M.Römeris knygoje *Litwa*, kuri buvo tarsi išsamus atsakas į Leono Wasilewskio brošiūrą, skaitytojams pateikė kitokį požiūrį. M.Römeris neneigė, kad minėtieji laikraščiai buvo nacionalistiniai, bet kartu pabrėžė, kad „Lietuvos lenkų sluoksniuose susiformavus nuomonei apie *Vilniaus žinių* nacionalizmą, turiu patikslinti (kadangi šie sluoksniai dažniausiai nemoka lietuviškai), kad *Vilniaus žinios* niekad nepritarė valdžios politikai lenkų atžvilgiu, išreikštai šūkiu „divide et impera“; kovodamos prieš lenkus, *Vilniaus žinios* niekada nesinaudojo valdžios liaupsinimo metodu“⁸¹.

Bet lenkų dauguma manė kitaip, ypač dėl to, kad tuo laikotarpiu (1904–1905) Lietuvoje tik lenkai neturėjo savo spaudos, taigi ir galimybės atremti priešingos pusės atakas.

Panašiai neigiamai lenkai vertino ir 1905 metų Didžiajame Vilniaus seime pareikštas mintis, kuriose lenkų viešoji nuomonė, kaip ir Leonas Wasilewskis, pirmiausia išvelgė lietuvių grobikiškumą⁸². Kitaip manė M.Römeris, kuris šį įvykį pripažino svarbiausiu reiškiniu, vienijančiu lietuvių tautos pastangas, laikė jį lietuvių tautos buvimo įrodymu⁸³. Jono Basanavičiaus sušauktą suvažiavimą kraštutiniai lietuvių nacionalistai siekė panaudoti tautiniams prieštaravimams sustiprinti. Vis dėlto, M.Römerio nuomone, jiems tai nepavyko, nes jų įtaka suvažiavime buvo minimali⁸⁴. Suvažiavimo priimtose rezoliucijose buvo reikalaujama „Lietuvai autonomijos su seimu Vilniuje, išrinktu visuotiniu, lygiu, tiesiu ir slaptu balsavimu, neskiriant lyties, tautos ir tikėjimo“. Pasisakoma už gimtosios kalbos vartojimą mokyklose ir įstaigose, o „Vilniaus vyskupystėje gyvenantiems ir kovojantiems lietuviams [nutarta išreikšti] geriausią linkėjimą pasisekimo kovoje su lenkomanų kunigija už tiesas lietuviškosios kalbos Lietuvos bažnyčiose“⁸⁵.

⁸⁰ L.Wasilewski, *Litwa i jej ludy*, p. 50.

⁸¹ M.Römer, *Litwa*, p. 330.

⁸² L.Wasilewski, *Litwa i jej ludy*, p. 70.

⁸³ M.Römer, *Litwa*, p. 382, 389. Žr. taip pat M.Römer, „Listy litewskie“, *Prawda*, 1907 03 02, nr. 9.

⁸⁴ M.Römer, *Litwa*, p. 390.

⁸⁵ Ten pat, p. 395.

Nepaprastai svarbiu M.Römeris laikė pirmąjį kolektyvinį bandymą nustatyti Lietuvos autonomijos ribas: „Toji autonomiškoji Lietuva turi būti sudėta iš dabartinės etnografiškosios Lietuvos, kaipo branduolio, ir tų pakraščių, kurie dėlėi ekonomiškų, kultūriškų, tautiškų arba kitų priežasčių traukia prie to branduolio ir kurių gyventojai prie jo priklausyti panorės“⁸⁶. M.Römeris čia neižvelgė grobikiškų Lietuvos kėslų. Kad nebuvotokių tendencijų, jo nuomone, turėtų įrodyti rezoliucijos pastaba apie visų šalies tautų visišką laisvę ir nuostata, kad valsčiuose ir mokyklose turėtų būti kalbama gimtąja (o ne tik lietuvių) kalba⁸⁷. Vieninteliu „trūkumu“ arba „nacionalistiniu elementu“ laikė posakio „traukia“ vartojimą. Jis rašė: „žodžiu „traukia“ suformuluota mintis iš esmės visai nėra nacionalistinė ir grobikiška, nes kalbama apie susijungimą ir, be etnografinės Lietuvos teritorijos, apėmimą tų sričių, kurios dėl įvairių priežasčių jau faktiškai yra susijungusios su etnografinė Lietuva ir kurios plebiscitu tą susijungimą patvirtins“⁸⁸. M.Römeris manė, kad, kreipiant dėmesį tik į kalbos ir etnografijos dalykus, nepavyks nustatyti Lietuvos sienų, ypač jos rytuose, nes čia tam trūksta kokio nors ekonominio, kultūrinio ar visuomeninio pagrindo. Pasak jo, Lietuvos autonomijos ribose turi būti „Vilniaus lietuviška Rusia, išskyrus Vileikos ir Dysnos apskritis, Gardino gubernijos šiaurės vakarų dalis ir galbūt Minsko gubernijos Naugarduko apskritis“. M.Römeris įspėjo, kad jo išvados negali būti galutinės. Griežtai apibrėžtų Lietuvos autonomijos sienų nebuvimą 1905 metų suvažiavimo rezoliucijoje jis vertino teigiamai⁸⁹.

Jeigu kalbėtume apie lietuvių imperializmą, tai, M.Römerio nuomone, jis išryškėjo 1905 metų lapkričio 2/15 dienos „memorandume“, kurį Jono Basanavičiaus vadovaujama nacionalistų grupė nusiuntė ministrui pirmininkui grafui Sergejui Vitei ir kuris turėjo tapti istorinių lietuvių tautos teisių deklaracija. Lygindamas „memorandumo“ ir suvažiavimo rezoliucijų požiūrį į baltarusius, M.Römeris rašė: „nacionalistinis istorinis memorandumas juos tiesiog įtraukia į autonominę Lietuvą, remdamasis architektūros faktoriumi ir rasiniu bei kultūrinu pagrindu; jie laikomi suslavėjusiais „lietuviais“, išaugusiais iš bendro su Lietuva istorinio kamie-

⁸⁶ M.Römer, „Listy litewskie“, *Prawda*, 1907 03 09, nr. 10.

⁸⁷ M.Römer, *Litwa*, p. 397.

⁸⁸ M.Römer, „Listy litewskie“, *Prawda*, 1907 03 09, nr. 10.

⁸⁹ M.Römer, *Litwa*, p. 397.

no, todėl atsižvelgiant į istoriją turinti būti atkurta senoji bendrija; tuo tarpu suvažiavimo rezoliucijose, remiantis to meto teise, baltarusių prijungimas prie Lietuvos motyvuojamas jų giminiškumu ir jų valia (plebiscitu), bet tai neprieštarauja istorijai, kadangi toje valioje glūdi ne tik pavienis istorijos fragmentas, bet visa istorijos tėkmė, nulėmusi ir šiandieninę evoliucijos būklę⁹⁰.

1905 metų balandžio ir gegužės mėnesį įvykusiuose dviejuose „autonomininkų“ suvažiavimuose, kuriuose dalyvavo Lietuvos ir Baltarusijos žemių didžiausių tautinių grupių atstovai: baltarusiai, lenkai, lietuviai ir žydai, pagrindinis klausimas buvo nustatyti Lietuvos autonomijos ribas Rusijos valstybėje. Prie vienos nuomonės neprieita, nes lietuviai, bijodami, kad Lietuva paskęs milžiniškoje istorinės Lietuvos teritorijoje, pasisakė už „mažesnės“ Lietuvos autonomiją: etninės Lietuvos žemes „su kraščiais“. Lenkai ir žydai, išsisklaidę visoje Lietuvoje ir Baltarusijoje, stojo už teritorijos vientisumą, nes tikėjo, kad jie bus stipresni istorinės Lietuvos ribose. Panašių autonomijos ribų norėjo ir negausūs baltarusių inteligentijos atstovai, manę, kad tik tai galėtų apsaugoti Baltarusiją nuo Rusijos įtakos. Suprasdami savo atgimimo judėjimo silpnumą, jie „troško, kad atgimusios autonominės Lietuvos jėgos ir energija būtų panaudotos ir jų idealams įgyvendinti“⁹¹.

Skirtingai negu kitiems Vilniaus lenkų demokratams, M.Römeriui buvo artimesnė lietuvių reiškiamą Lietuvos autonomijos etninėse ribose idėja. Etninei Lietuvai susijungus su visa Baltarusija, jo nuomone, išeitų keistas mišinys „be jokių bendrų jungiančių gijų“⁹². Manė, kad kelti Baltarusijos autonomijos klausimą dar per anksti, nes baltarusių atgimimo judėjimas, iškeltas 1905 metų revoliucijos bangos, per jaunas, o baltarusių pradai, skirtingai negu lietuvių, nespėjo virsti tauta. Neabejojo, kad tai įvyks, „bet kada tai įvyks ir kokį plotą užims šis kraštas, yra ateities klausimai, kurių autonomija šiandien neišspręstų“⁹³, – teigė 1907 metais.

Tuo tarpu 1914 metų savo *Dienoraštyje* baltarusius apibūdino taip: „Tai liaudis, nesuvokianti tėvynės, nes Rusija jiems yra tik valstybė, o valstybė – tai kažkas svetima; Baltarusijos sąvokos nesupranta; tik vienas žo-

⁹⁰ Ten pat, p. 431.

⁹¹ Ten pat, p. 351.

⁹² Ten pat.

⁹³ M.Römer, „Zagadnienia narodowe białoruskie“, *Prawda*, 1907 08 24, nr. 34.

dis nusako labai primityvų jų krašto arba tėvynės suvokimą – „čionykštis“ arba „čionykštiškumas“⁹⁴.

Tokią padėtį M.Römeris pirmiausia aiškino ypatinga šios teritorijos geografinė padėtimi. Jo nuomone, tai buvo klasikinis „dviejų kultūrų jungties pavyzdys, kraštas-kolonija, Lenkijos ir Rusijos teritorinių ginčų objektas. Daugelį amžių svetimos įtakos veikė šią milžinišką teritoriją, nuo Sebežo ir Pskovo ribų šiaurėje iki Pinsko pelkių ir Pripetės pietuose ir nuo Smolensko pro Vilnių už Gardino iki Lomžos ribų vakaruose“⁹⁵. Pagal išorinių įtakų poveikį Baltarusija suskilo į tris pagrindines dalis: Rytų, Vidurio ir Vakarų Baltarusiją⁹⁶.

Rytų Baltarusiją, kuriai priklausė Mogiliovo gubernija, dalis Vitebsko gubernijos ir Minsko gubernijos pietrytinė dalis, veikė Rusijos įtaka. Vidurio Baltarusijoje, kuriai M.Römeris priskyrė Minsko guberniją ir Vilniaus gubernijos Vileikos ir Dysnos apskritis, gyveno daugiausia stačiatikiai, bet Rusijos įtaką čia silpnino lenkų kultūros įtaka. Ši Baltarusijos dalis, tiesiogiai nesiribojanti nei su Rusija, nei su Lenkija, išsaugojo daugiau savitos liaudies kultūros, todėl buvo laikoma baltarusiškumo centru. Vakarų Baltarusija, M.Römerio dar vadinta lietuviška Rusia, apėmė dalį Vilniaus ir Gardino gubernijų ir Minsko gubernijos Naugarduko apskritį. Šioje srityje gyveno daugiausia katalikai, tik kai kur stačiatikiai, bet ji buvo labai paveikta lenkų ir lietuvių įtakos, suteikusios viskam specifinį „lenkišką–baltarusišką–lietuvišką“ atspalvį, kuris išskyrė šią sritį iš visos etninės baltarusių teritorijos⁹⁷.

Lenkų kultūros įtaką, nulemtą bendros tradicijos ir silpninančią Rusijos įtaką, M.Römeris laikė labai reikšminga, išsaugant krašto savitumą. Pastebėjo tos įtakos požymių ir Rytų Baltarusijos smulkiųjų bajorų kaimuose bei vienkiemiuose. Jis rašė: „Ši smulkiųjų bajorų aplinka atstovauja savitam, mišriam baltarusių ir lenkų kultūriniam ir etnografiniam tipui; nors paveikta katalikybės ir senų lenkų kultūros tradicijų, ji kartu buvo sunkte persunkta baltarusių papročių, tikėjimų ir perėmusi baltarusių kalbą. Šis ypač konservatyvus smulkiųjų bajorų kolonijų sluoks-

⁹⁴ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 243.

⁹⁵ M.Römer, „Zagadnienia narodowe białoruskie“, *Prawda*, 1907 08 10, nr. 32.

⁹⁶ M.Römer, *Litwa*, p. 349–350. Kitoje vietoje M.Römeris skiria stačiatikių ir katalikų Baltarusiją, M.Römer, „Ludy Litwy. Białorusini“, *Widnokrąg*, 1916 09 30, nr. 12.

⁹⁷ M.Römer, *Litwa*, p. 350.

nis, puoselėjantis senąsias tradicijas, luominį susiskirstymą su jam būdingu mąstymu ir etika, dabar Rytų Baltarusijoje, vykstant valstiečių rusifikacijos procesui, yra baltarusių tradicijų ir etnografinių vertybių tvirtovė ir prieglobstis“⁹⁸.

Baltarusių, panašiai kaip ir lietuvių, tautinio atgimimo pradžią M.Römeris matė pavienių bajorų kilmės žmonių veikloje prieš 1863 metų sukilimą. Būtent tada Francišakas Boguševičius ir Vincentas Duninas-Marcinkevičius dėjo pagrindus baltarusių liaudies literatūrai.

Žlugus 1863 metų sukilimui, caro valdžia ėmė naikinti lenkų įtaką Baltarusijos žemėse. M.Römeris rašė: „Baltarusijoje valdžia norėjo skaudžiausiai smogti Lenkijai, užgniauždama jos kultūros spinduliavimą į išorę, jos poveikį ir reikšmę ribodama tik etnografiniais dalykais. Todėl Baltarusijoje buvo ypač persekiota viskas, kas lenkiška arba kur buvo jaučiama Lenkijos įtaka. Prievartinis unitų vertimas stačiatikiais, draudimas lenkų kilmės žmonėms įsigyti žemės, aršus lenkų kalbos ir mokymo ujjimas, pagaliau Bažnyčios politika ir katalikų tikėjimo persekiojimas Baltarusijoje – tai pagrindiniai antilenkiškos Rusijos vyriausybės politikos šiame krašte etapai“⁹⁹.

Baltarusiai, panašiai kaip ir lietuviai, M.Römerio nuomone, nieko nelaimėjo amžiname Lenkijos ir Rusijos ginče. Po 1863 metų sukilimo persekiojimai taip pat palietė ir gležnus baltarusių tautinio judėjimo daigus. Baltarusiškų leidinių draudimas, baltarusių kalbos nepripažinimas, nepakanta bet kokioms kultūrinėms baltarusių draugijoms iš vienos pusės, o iš kitos – švietimo ir Bažnyčios rusinimas turėjo sulieti Baltarusijos žemes su Rusijos valstybe¹⁰⁰.

Knygos *Litwa* autoriaus nuomone, baltarusių padėtis buvo blogesnė už lenkų ir net už lietuvių. Baltarusiai, priešingai negu lenkai, neturėjo senų tradicijų nei, kaip lietuviai, – savo „Pjemonto“ už Rusijos valstybės sienų. „Be to, baltarusiams trūko kultūringoms arba atgimstančioms tautoms būdingos vidinės jėgos ir stiprybės, kad galėtų kurti kokią nors nelegalią literatūrą“¹⁰¹.

⁹⁸ M.Römer, „Zagadnienia narodowe białoruskie“, *Prawda*, 1907 08 10, nr. 32.

⁹⁹ Ten pat, 1907 08 24, nr. 34.

¹⁰⁰ Ten pat.

¹⁰¹ M.Römer, „Zagadnienia narodowe białoruskie“, *Prawda*, 1907 09 07, nr. 36.

Tik prasidėjus 1905 metų revoliucijai, atsirado galimybių, nors ir ribotų, viešai veikti pavieniams baltarusių inteligentijos veikėjams. Buvo sukurta politinė grupuotė, pavadinta „Hromada“, kuri, M.Römerio nuomone, skelbė Baltarusijos tautinio atgimimo idėjas. Po truputį ėmė plėtotis leidybinė veikla, atsirado spaudos baltarusių kalba, pradėtos kurti baltarusių mokyklos¹⁰². Būtina atgimimo proceso raidos Baltarusijoje sąlyga M.Römeris laikė kokybinį ir kiekybinį liaudies inteligentijos augimą. Jis rašė: „Be abejonės, tai, kad plinta ir darosi prieinamas liaudies ir bendrasis švietimas, ypač reformuotas ir išsivadavęs nuo rusifikacijos bei stačiatikybės liūno, pakels bendrą kultūros lygį ir turės įtakos liaudies inteligentijos gausėjimui, o ateityje pagyvins baltarusių tautinio atgimimo procesą tose srityse, kurių gyventojus dar galima laikyti baltarusiais“¹⁰³.

Visoje Lietuvos ir Baltarusijos teritorijoje išsisklaidžiusi lenkų visuomenė turėjo didelį kultūros ir ekonomikos potencialą, tačiau matydama 1905 metų revoliucijos įvykius bei stiprėjantį lietuvių ir baltarusių atgimimo judėjimą ji pajuto grėsmę. Izoliacijos baimė privertė kurti naują, laiko dvasią atitinkančią politinę koncepciją. Ši nauja koncepcija, beveik tuo pat metu sukurta dvarininkų aplinkoje ir pažangiųjų Vilniaus inteligentų tarpe, buvo vadinamoji krašto koncepcija, teigianti lietuvių ir baltarusių tautų lygiateisiškumą ir poreikį, kad jos, kaimyniškai sugyvendamos su Lietuvos lenkais, kartu dirbtų krašto gerovei. Kraštu vadintos buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės. Šį regioną „krajovcai“ laikė integraliu teritoriniu ir ekonominiu vienetu, kartu pabrėždami jo istorines tradicijas, kultūros savitumą, savotišką ir sudėtingą jos gyventojų tautinę struktūrą¹⁰⁴. „Krajovcų“ pavadinimas, kaip pagrįstai pastebėjo Juliuszas Bardachas, neturėjo nieko bendro su Peterburge Erazmo Piltzo leisto laikraščio *Kraj* pavadinimu¹⁰⁵. Tikrai tiesiogiai jis nebuvo susijęs ir su Rusijos valstybės oficialiojoje terminologijoje vartotu Lietuvos ir Baltaru-

¹⁰² Ten pat.

¹⁰³ M.Römer, „Zagadnienia narodowe białoruskie“, *Prawda*, 1907 08 31, nr. 35.

¹⁰⁴ Apie „krajovcus“, be kitų autorių, rašė čia cituotuose darbuose Janas Jurkiewiczzius ir Juliuszas Bardachas. Žr. taip pat „Krajowcy, federaliści, inkorporacjoniści“, in J.Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 260–279. Z.Jundziłlas apibūdino pagrindinės tarpukario „krajovcų“ grupės veikėjus, Z.Jundziłl, „Z dziejów polskiej myśli politycznej na Litwie historycznej“, p. 40–85.

¹⁰⁵ J.Bardach, „Krajowcy, federaliści, inkorporacjoniści“, p. 265.

sijos žemių pavadinimu „Šiaurės vakarų kraštas“, o greičiau reiškė tą patį, ką ir žodis „tėvynė“, kuris po padalijimų istorinės Abiejų Tautų Respublikos žemėse tapo nepaprastai populiarius. Prie to daug prisidėjo romantizmo epochos poetai, ypač Adomas Mickevičius (Adam Mickiewicz). Jis savo kūryboje šešis kartus pavartojo ir žodį „krajowiec“ („kraštietis“) autochtono reikšme¹⁰⁶. XX amžiaus pradžios Vilniaus „krajovcai“, ugdyti didžiųjų romantikų literatūros, tikrai žinojo vieną iš *Gražinos* pratarmių: „lietuvių gentį sudarė dvi nuo seno kartu gyvenančios, bet visada truputį skirtingos padermės: kraštiečiai (krajowcy), t.y. autochtonai, ir ateiviai“¹⁰⁷.

Krašto koncepcija gimė po 1905 metų, bet jos šaknys siekia gilią praeitį. Tikrai didelę įtaką formuojantis šiai koncepcijai turėjo senas, žinomas, suvokiamas ne lokaline prasme, lietuvių separatizmas, „kuris visada atgimdavo po nepavykusių sukilimų: pralaimėjus Napoleonui, žlugus 1831 metų sukilimui, o dabar kilo po 1863 metų sukilimo numalšinimo“¹⁰⁸. Lietuvos lenkų visuomenė kaltino Lenkijos karalystės veikėjus, kad per anksti pradėjo 1863 metų sukilimą, kurį pralaimėjus Lietuvą prislėgė Muravjovo teroras. Socialistų ir tautinių demokratų srovių, jau prieš kurį laiką ėmusių skverbtis į Lietuvą iš Lenkijos karalystės, negalėjo priimti dvarininkų sluoksniai. Kita vertus, kaip rašė Ludwikas Abramowiczius, po 1905 metų dvarininkai krašto pažiūrų iškabą pradėjo naudoti kaip „širmą, pridengiančią visišką senosios tradicinės lojalistinės pozicijos [...] atsisakymą“¹⁰⁹.

Dar vienas ne mažiau svarbus impulsas buvo Lenkijos veikėjų iškeltas Lenkijos karalystės autonomijos reikalavimas. Baimė, kad energingiausiai Lietuvos lenkai išvyks į autonomišką Lenkiją, skatino siekti, kad Lietuvos ir Baltarusijos žemės įgytų didesnę savarankiškumą. Taigi prieš Pirmąjį pasaulinį karą krašto idėja išreiškė istorinės Lietuvos žemių gyventojų autonomijos siekius. Ludwikas Abramowiczius rašė: „Ne a priori, bet iš gyvenimo kilo poreikis kurti politinę koncepciją, kuri išreikštų vietos gyventojų išcentrinius siekius, pritaikytus realioms egzistencijos sąly-

¹⁰⁶ *Słownik języka Adama Mickiewicza*, pod red. K.Górskiego, t. 3, Wrocław, 1968, p. 494.

¹⁰⁷ A.Mickiewicz, *Dziela*, t. 2, Kraków, 1949, p. 63. Svarbu tai, kad lietuvių nacionalistai Lietuvos lenkus laikė būtent „ateiviais“.

¹⁰⁸ W.Niedziałkowska-Dobaczewska, *Wilno i Wileńszczyzna w latach 1886–1914. Dzieje ruchów społecznych i politycznych*, Wilno, 1938, p. 33.

¹⁰⁹ L.A. (L.Abramowicz), „Stanowisko krajowe“, *PW*, 1913 04 06/19, nr. 13–14.

goms“¹¹⁰. Pagal šią idėją autonomijos pagrindais sudarytame krašte lenkai būtų savarankiškas raidos veiksnys ir kartu jungtis tarp bendrapiliečių lietuvių ir baltarusių¹¹¹. Krašto koncepcija iš esmės prieštaravo lietuvių tautinio judėjimo keliamai etninės Lietuvos autonomijos programai, kuri siekė padalyti buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes.

Krašto nusistatymas pirmą kartą buvo suformuluotas pirmajame laikraščio *Gazeta Wileńska* numeryje: „apibrėždami savo nusistatymą, – rašoma jame, – turime vadovautis krašto poreikiais ir juose ieškoti visokių politinių, visuomeninių ir kultūrinių akcijų atramos taško. Būtent dėl šios priežasties nepritariame vadinamajam „pakraščiu“ nusistatymui, mūsų kraštus – Lietuvą ir Baltarusiją – traktuojančiam kaip kažkieno satelitus, kurių raida turinti būti apibrėžta traukos į koki nors išorės centrą dėsnium; mes, tikri ir teisėti Lietuvos ir Baltarusijos piliečiai, privalome užkirsti kelią bet kokioms tendencijoms dirbtinai pajungti mūsų kraštų raidą gretimų kraštų raidos poreikiams [...]. Mes, Lietuvos ir Baltarusijos piliečiai, jaučiantys pilietinę pareigą tarnauti kraštui, negalime tapti Lenkijos kolonistais. Šia, t.y. politine, visuomenine ir ekonomine, krašto pilietybės prasme mūsų gimtieji kraštai yra Lietuva ir Baltarusija. Bet kultūrine ir tautine prasme esame lenkų tautos sūnūs ir šio tapatumo negalime ir nenorime atsisakyti“¹¹². Taigi krašto programoje atsispindėjo „dvi-laipsnė“ tautinė savimonė. Programoje nebuvo nieko iš esmės naujo, nes ji tiesiogiai rėmėsi pilietine pozicija, būdinga ikidemokratinės epochos bajorų luomui. XIX amžiuje dvarininkų krašto nusistatymas, M.Römerio nuomone, buvo visuotinis reiškiny. Jie save laikė „ne atskira ir svetima mažuma, ne kitos, kraštui nepriklausios, tautos atšaka, apsigyvenusia krašte, o būtent krašto visuomenės viršūne, to krašto, kurio istoriją, ypač per sukilimus, kūrė šių dvarininkų protėviai ir tėvai – tikrų tikriausi šio krašto piliečiai“¹¹³.

Naujovė čia buvo požiūris į Lietuvos ir Baltarusijos tautinį klausimą. Buvo rašoma: „mums svarbu nustatyti kultūriškai skirtingų tautinių elementų abiejuose kraštuose sugyvenimą. [...] Būtent šitoks sugyvenimas,

¹¹⁰ Ten pat.

¹¹¹ J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 59.

¹¹² *Gazeta Wileńska*, 1906 02 15/28, proginis nr. Programinio straipsnio autorius buvo M.Römeris, žr. VUB F1–359, p. 3.

¹¹³ M.Römer, *Autożyciorys*, p. 24–25.

o ne vienos kurios nors tautos visų kultūrinių ir tautinių elementų agresyvus pasisavinimas yra svarbiausias bendrai kultūrai“¹¹⁴.

Pirmosios „krajovců“ deklaracijos autorius buvo M.Römeris, vėliau pagrįstai save laikęs šios naujos politinės krypties pradininku¹¹⁵. Krašto programos elementų jis išvelgė ir „autonomininkų klubo“, Konstitucinių katalikų partijos, Lietuvos ir Baltarusijos krašto partijos, Baltarusijos lenkų demokratų sąjungos, Lenkų krašto darbo sąjungos veikloje ir „bendroje Lietuvos Tautinės demokratijos pozicijoje“. Konservatyviają krašto pažiūrų atmainą propagavo laikraštis *Kurier Litewski*¹¹⁶ ir 1907 metais Czesławo Jankowskio redaguotas laikraštis *Głos Polski*, kuriame pirmą kartą išspausdinta „tiksliai suformuluota“ konservatyvioji krašto programa¹¹⁷. Demokratinei atmainai 1906 metais atstovavo laikraštis *Gazeta Wileńska*, o vėliau – laikraščiai *Przegląd Wileński* ir *Kurier Krajowy*. „Krajovců“ nuostatos suartindavo ir palengvindavo tokių skirtingų politinių krypčių kaip konservatoriai ir demokratai bendradarbiavimą. Tam tikrą laiką Ludwikas Abramowiczius bendradarbiavo laikraštyje *Kurier Litewski*, o M.Römeris jame išspausdino kelis straipsnius. Demokratų ir konservatorių požiūris visuomeniniais ir politiniais klausimais skyrėsi. Demokratai kaltino konservatorių sluoksnius, kad šie „krajovců“ šūkais pridengia klasinius dvarininkų interesus ir iš jų kylančią lojalistinę politiką carizmo atžvilgiu¹¹⁸.

Lietuvos Tautinės demokratijos (endekų) veikloje, ypač pirmuoju laikotarpiu, irgi galime pastebėti krašto nusistatymo elementų. Per revoliuciją tautininkai, panašiai kaip ir demokratai, pasisakė už Lietuvos ir Baltarusijos žemių autonomiją. Bet greitai, centro Varšuvoje paveikti, ne tik nustojo skelbti šį šūkį, bet ir pradėjo prieš jį kovoti, svarbiausiu savo uždaviniu laikydami lenkų tautos interesų gynimą¹¹⁹. Pakitusią Lietuvos Tautinės demokratijos poziciją M.Römeris, panašiai kaip ir kiti demok-

¹¹⁴ L.A. (L.Abramowicz), „Bez drogowskazu“, *PW*, 1911 11 12/25, proginis nr.

¹¹⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 5, p. 46.

¹¹⁶ 1908 02 27/03 11 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F79-45(2).

¹¹⁷ „Stronnictwo krajowe Litwy i Białejrusi. Program podstawowy“, *Głos Polski*, 1907 06 23/07 06, nr. 4. Žr. taip pat Zet, „Credo polityczne Czesława Jankowskiego“, *Słowo*, 1926 10 02, nr. 230.

¹¹⁸ R.Jurkowski, „Gazeta Wileńska“, p. 79–81.

¹¹⁹ J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 47–48.

ratai, laikė prieštaraujancia pilietybės principui. Tai, jo nuomone, tik davė lietuviams tautininkams pretekstą pulti lenkiškumą ir lenkus Lietuvoje. „Nuolatinis endekų tyčiojimas iš lietuvių atgimimo, priekabės ir tendencingi apibendrinimai arba tiesiog faktų išskraipymas, pagaliau išdidus Lietuvos laikymas provincija, kurios santykis su Lenkija tegali būti apibūdinamas traukos dėsnium“, – tokios, jo nuomone, buvo pagrindinės tautinių demokratų klaidos Lietuvoje. Tai tik didino lietuvių ir lenkų tarpusavio nepasitikėjimą, sėjo neapykantos sėklas ir taip sunkino susitarimą¹²⁰. Nepaisant to, M.Römeris vertino tautinių demokratų švietėjišką veiklą Lietuvos ir Baltarusijos žemėse po 1905 metų¹²¹.

Pačioje demokratų stovykloje irgi buvo esminių nesutarimų, dėl kurių minėtu laikotarpiu nepavyko parengti detalios visuomeninės ir politinės programos, o „krajovcai“ demokratai nesusijungė į vieningą organizaciją. Negausi ir nepakankamai visuomeniškai aktyvi Lenkų demokratų sąjunga buvo tik politinės partijos pakaitalas ir netapo krašto idėjos skelbimo centru. Šį vaidmenį iš dalies atliko demokratiniai laikraščiai, pirmiausia *Gazeta Wileńska*, vėliau *Przegląd Wileński* ir *Kurier Krajowy*. Tai, kad pastarieji du buvo įkurti vienu metu, tik įrodė pažangiosios Vilniaus lenkų inteligentijos susiskaldymą.

Skyrėsi ir paties termino „krašto nusistatymas“ (krajowość) aiškinimas, ir krašto (kraj) ribų suvokimas. Ginčijamasi buvo ir dėl krašto tautų. Iš esmės „krajovcai“ demokratai, kaip ir „krajovcai“ konservatoriai, krašto tautoms priskyrė lenkus, lietuvius ir baltarusius. Kitas tautines grupes, tarp jų žydus ir rusus, laikė „etnografinio Lietuvos ir Baltarusijos organizmo svetimkūniais, kolonijomis“, kurios nedarė didesnės įtakos krašto etniniam savitumui¹²². Bet vėliau M.Römeris pakeitė nuomonę ir šias grupes įtraukė į krašto tautų bendriją. Be kita ko, laikraštyje *Przegląd Wileński* išspausdintame straipsnyje sakė, kad tuos rusų ir baltarusių pradus, kurių ryšys su kraštu yra silpniausias, reikia „įpiliētinti“¹²³.

¹²⁰ M.Römer, „Listy litewskie“, *Prawda*, 1907 01 26, nr. 4.

¹²¹ M.Reimer, „Poliaki“, in *Formy nacionalnogo dviženija v sovremennykh gosudarstvach. Austro-Vengrija, Rossija, Germanija*, red. A.J.Kastelianskij, Petersburg, 1910, p. 379–382.

¹²² M.Römer, *Litwa*, p. 27. Žr. taip pat „Wpływy postronne“, *PW*, 1913 06 08/21, nr. 22–23.

¹²³ M.R. (M.Römer), „Zarzuty i wyjaśnienia“, *PW*, 1913 09 19/10 01, nr. 41–42.

Iš tikrųjų čia buvo kalbama ne tiek apie rusus ir surusėjusius baltarusius, kiek apie žydus, kurių, skirtingai negu etninės Lenkijos žemių žydų, nepaveikė asimiliacijos procesas¹²⁴. Todėl žydų klausimui Vilniaus demokratai ilgainiui skyrė vis daugiau dėmesio. Iš pradžių laikraštis *Gazeta Wileńska* žydų klausimą laikė šalutiniu, bet laikui bėgant ėmė išsamiau jį nagrinėti, o žydus pripažinti lygiateise krašto tauta¹²⁵. M.Römeris rašė: „Žydų klausimas Lietuvoje yra tautinis; tai, dėl ko žydų nacionalistai kovoja Lenkijos karalystėje ir kas tapo dideliu to krašto rūpesčiu, ko Galicijoje beveik nėra, tik formuojasi, įvyko būtent Lietuvoje. Čia žydai yra atskira tauta, ir niekas praktiškai neabejoja jų skirtingumu. Čia nėra nei sulenkėjusių žydų, nei sulietuvėjusių žydų, nei subaltarusėjusių žydų, kokie yra sulenkėję Lenkijos žydai“. Visiška žydų bendruomenės izoliacija, svetima jų kultūra, religija ir ryšių su kitomis krašto tautomis nebuvimas pagreitino žydų tautinės formacijos kūrimąsi. Jie ir nesurusėjo, nors dalis jų, ypač inteligentija, kalbėjo rusiškai. M.Römerio manymu, taip atsitiko dėl to, kad nebuvo „tikrai glaudžių ryšių su rusų visuomene, kuri galų gale irgi buvo svetima kolonija, neturinti atramos krašto santykiuose“¹²⁶.

Nesiasimiliuodami Lietuvos ir Baltarusijos žemių žydai prarado ryšio su kraštu jausmą. M.Römerio nuomone, Lietuvos žydams visai nerūpėjo „krašto reikalai ir uždaviniai, jie nesiekė jokių valstybinių tikslų ir nekėlė Lietuvos valstybingumo klausimo“. Lenkijoje buvo kitaip, nes ten „asimiliacijos procesas, krašto kalbos paplitimas tarp žydų, pagaliau stiprios Lenkijos valstybingumo tradicijos iš dalies priartino žydų mases prie kraš-

¹²⁴ Šiuo klausimu M.Römeris kelis kartus rašė laikraščio *Gazeta Wileńska* puslapiuose. Per rinkimus kritikavo žydų nacionalizmą, M.Römer, „Kandydatura nacionalisty żydowskiego w Wilnie“, *GW*, 1906 03 31/04 13, nr. 37; M.Römer, „Wybory w Wilnie“, *GW*, 1906 04 09/22, nr. 43. Taip pat smerkė 1906 m. birželio mėn. vykusius žydų pogromus, M.Römer, „Stało się“, *GW*, 1906 06 03/16, nr. 62; M.Römer, „Usiłowania prowokacyjne w Wilnie“, *GW*, 1906 06 04/17, nr. 63; [M.Römer], „Urzędowe zakończenie dramatu“, *GW*, 1906 06 07/20, nr. 65. O laikraštyje *Przegląd Wileński* aptarė žydų vaidmenį pagyvinant prekybą, M.Römer, „Handel i Żydzi“, *PW*, 1912 02 18/03 02, nr. 8. Labai palankiai atsiliepė apie žydų operetę Vilniuje, apgailestavo, kad krikščionys nepažįsta žydų kultūros, Spectator [M.Römer], „Listy do Redakcji“, *PW*, 1912 03 31/04 13, nr. 14.

¹²⁵ Dar žr. „Wywiad z mecenasem Krzyżanowskim“, *Głos Wileński*, 1912 09 25/10 08, nr. 2.

¹²⁶ „Memoriał Michała Römera“, p. 117–118.

to, [...] susilpnino jų klajoklišką psichologiją¹²⁷. Vienas iš galimų žydų klausimo sprendimų istorinės Lietuvos žemėse, M.Römerio nuomone, būtų propaguoti asimiliacijos koncepciją, kurią laikė „labai humanistine“¹²⁸. Vis dėlto kuo toliau, tuo labiau manė, kad žydai, panašiai kaip ir kitos Lietuvos tautos, krašto koncepcijos vardan turėtų „sukraštėti“, dėl to neišsižadėdami tautinio savitumo. Pats daug kartų rašė žydų spaudoje, stengėsi paaiškinti žydų klausimą lenkų skaitytojams. Buvo nesutaikomas antisemitizmo priešininkas. Vis dėlto manė, kad antisemitizmas yra neišvengiamas tuometinėje jaunų šios Europos dalies tautų raidos stadijoje. Veikalo *Litwa* autoriaus nuomone, kova prieš žydus buvo ekonominė, siekiant išsilaisvinti iš tarpininkų išnaudojimo ir miestuose bei miesteliuose sukurti savo tautinį vidurinį sluoksnį. Antisemitizmas, išryškėjęs lietuvių atgimimo judėjimo pradžioje, pasak M.Römerio, nebuvo „savitikslis“. Tokios tendencijos pasireiškė tik klerikalinėje plotmėje¹²⁹. Pirminis lietuvių antisemitizmas buvo ne tiek tautinės neapykantos, kiek kovos prieš žemdirbių priklausomybę išraiška¹³⁰.

Kiti Vilniaus demokratai irgi nedviprasmiškai stoji prieš antisemitizmą. Bet ne visi norėjo žydus pripažinti lygiateise krašto tauta šalia lietuvių, lenkų ir baltarusių¹³¹.

Bet ne dėl pažiūros į žydus evoliucionavo „krajovcų“ demokratų tautinis nusistatymas buvusiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse. Svarbiausia buvo apibrėžti lenkiškumo ribas šioje teritorijoje. 1906 metais laikraštyje *Gazeta Wileńska* šia tema buvo rašyta: „mes sudarome mažiau negu dešimtadalį gyventojų ir, išskyrus Vilnių bei jo apylinkes, neturime stiprios atramos liaudyje“¹³². Pirmuosiuose M.Römerio veikaluose tautinių santykių tema, panašiai kaip ir knygoje *Litwa*, neužsimenama, kad Lietuvos ir Baltarusijos žemėse būtų lenkų tautybės valstiečių.

„Mišrią“ juostą Lietuvos ir Baltarusijos pasienyje, apimančią dalį Lydos, Ašmenos, Vilniaus ir Švenčionių apskrčių, M.Römeris apibūdino

¹²⁷ Ten pat, p. 118.

¹²⁸ M.Römer, *Litwa*, p. 181.

¹²⁹ Ten pat, p. 109.

¹³⁰ Ten pat, p. 179.

¹³¹ L.Abramowicz, „Maskarada“, *PW*, 1913 10 19/11 01, nr. 41–42. Žr taip pat M.Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 297.

¹³² J.Bukowski, „Polskość na Litwie“, *GW*, 1906 03 14/28, nr. 24.

taip: „aukščiau paminėtas Vilniaus gubernijos apskričių dalis lietuviai paliko. Iš tiesų nelengva apibrėžti šio pusiasalio, įsiterpusio į etnografinę Lietuvą, etnografinį pobūdį. Aišku, sunku jo gyventojus pavadinti baltarusiais. Jeigu iš visų etnografinių bruožų išskirtume tik kalbą, kuri yra ryškiausia ir lengviausiai apibrėžiama, negalėtume padaryti galutinių išvadų, nes tenykščiai gyventojai kalba savotiška šnekta, kurią sudaro chaotiškas lenkiškų, baltarusiškų ir lietuviškų žodžių mišinys; pagaliau ne tik žodžiai, bet ir sakinių sandara neparemta nė vienos iš šių kalbų žodžių jungimo taisyklėmis. Be to, kiekvienoje apylinkėje ir parapijoje, net kiekviename kaime kalbama kita šnekta, kuri kartais panaši į baltarusių, kartais į lenkų kalbą, o kartais tai keistai suslavinta lietuvių kalba. Bet jeigu etnografinę priklausomybę suvoksime ne tik kaip kalbą, bet ir kaip papročius, tikėjimus ir apskritai visą liaudies kultūrą, tai pastebėsime, kad šie gyventojai artimesni lietuviams, o ne baltarusiams“¹³³.

Apie bendrumo su lenkų valstiečiais jausmo stoka, būdingą Vilniaus „pažangiesiems“ ir gerokai stabdžiusią lenkų demokratų akciją Lietuvos ir Baltarusijos žemėse, Ludwikas Abramowiczus straipsnyje, skambiai pavadintame „Być czy nie być?“ („Būti ar nebūti?“) rašė: „mūsų visuomenės šerdį palaužė abejojimas savo jėgomis. Iš čia kyla visuotinai paplitusi mūsų apatija, būdingiausias Lietuvos ir Baltarusijos žemių lenkų inteligentų bruožas. Jie jaučiasi atplėšti nuo kamieno, tarsi pakibę ore, tvirtai neįsijaučiantys žemės po kojomis“¹³⁴.

Atrodo, kad esminis lūžis šiuo požiūriu įvyko XX amžiaus pirmojo dešimtmečio pabaigoje. Jau straipsnyje rusų leidinyje *Formy nacionalnogo dviženija v sovreemennyh gosudarstvach* M.Römeris kitaip negu ankstesniuose veikaluose apibūdino šią „mišrią“ juostą. Autoriaus nuomone, tai buvo teritorija, kurios „gyventojų dauguma, išskyrus kai kuriuos ruožus, buvo lenkų valstiečiai, taip pat kaip ir Gardino gubernijos pietvakarių dalyje“¹³⁵. Po kelerių metų panašiai šia tema rašė Ludwikas Abramowiczus: „Neskaitant negausios profesinės inteligentijos, tikri lenkai pirmiausia bu-

¹³³ M.Römer, „Zagadnienie narodowe białoruskie“, *Prawda*, 1907 08 17, nr. 33.

¹³⁴ L.Abramowicz, „Być czy nie być?“, *PW*, 1911 12 30/1912 01 12, nr. 1.

¹³⁵ M.Remer, „Poliaki“, p. 363. Šioje teritorijoje tautinės permainos vyko ypač intensyviai. Be kita ko, 1909 m. valstybinis gyventojų surašymas parodė, kad, palyginti su tokiu pat 1897 m. surašymu, nors jie abu buvo tendencingi, gerokai padaugėjo lenkų tautybės gyventojų, Z.Kurzowa, op. cit., p. 38.

vo Vilniaus ir kitų Lietuvos ir Baltarusijos miestų bei miestelių gyventojai krikščionys, paskui kaimo liaudis, kompaktiškai gyvenusi didesnėje Vilniaus gubernijos dalyje ir vakarinėse Gardino gubernijos apskrityse, bei visame krašte išsibarsčiusios didesnės ar mažesnės lenkų kolonijos. Kiekybiškai šis elementas pakankamai gausus. Jiems reikia priskirti dar smulkiuosius bajorus ir kitus gyventojus, turinčius nedaug nuosavybės¹³⁶. Toks lenkų išsidėstymo Lietuvoje apibrėžimas iš esmės skyrėsi nuo laikraštyje *Gazeta Wileńska* suformuluoto teiginio, kad lenkiškas esąs tik Vilnius ir jo apylinkės.

Šitaip pakankamai aiškiai nustačius lenkakalbių gyventojų teritoriją, pradėta bandyti atskirti lenkų įtakos ribas nuo lietuvių, o vėliau – ir baltarusių. Vis labiau Vilniaus lenkų demokratų sluoksniuose ryškėjanti skirstymo tendencija svarbiausiam „krajowcu“ ideologui M.Römeriui turėjo kelti nerimą. Buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių skaidymosi koncepcijos užuomazgas jis išvelgė jau pirmajame laikraščio *Przegląd Wileński* numeryje. *Dienoraštyje* M.Römeris rašė: „Laikraštis remiasi atskira krašto lenkų visuomene, o lietuvius, baltarusius, žydus laiko kaimynais, siekia santarvės su jais, bet sau veiklos uždavinius kelia krašto lenkų visuomenės ribose. Taigi krašto visuomenę suskaldo į kelias tautines visuomenes, gyvenančias šalia, bet nesudaranti visumos [...]. Toks požiūris į kraštą yra tik nacionalizmas, pasireiškiantis apribotoje teritorijoje, taigi tai yra tik „čionykštiškas“ požiūris be jokios idėjos, o ne nuosekli krašto pilietinė pozicija, reikalaujanti visuomeniniame ir politiniame darbe remtis vienalyte krašto visuomene; krašto demokratija yra ta pati ir lietuviams, ir lenkams, ir baltarusiams, ir žydams. Krašto nusistatymas – tai bendro visuomenės rūmo, o ne daugybės tautinių trobų statyba“¹³⁷. To paties *Przegląd* puslapiuose rašė: „Krašto tautinių kultūrų individualizavimas anaip tol nenaikina vienos tvirtos krašto visuomenės [...]. Tautybių buvimas anaip tol nesuardė pačios krašto visuomenės, o krašto demokratija neišnyko dėl lenkų, lietuvių ir t.t. demokratijų“. M.Römeris buvo įsitikinęs, kad dar ir dėl to „reikia ne tik daugiau ar mažiau palankiai vertinti bendrapiliečių lietuvių ar baltarusių tautinės kultūros pažangą, bet, remiantis pilietiniu ir demokratiniu nusistatymu, šią pažangą laikyti ne svetimu, bet savo pačių reikalu“¹³⁸.

¹³⁶ L.Abramowicz, „Być czy nie być?“

¹³⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 2, p. 89.

¹³⁸ M.Römer, „Demokracja i rozwój narodowościowy“, *PW*, 1912 04 28/05 11, nr. 18.

Jam prieštaravo L.Abramowiczius. Jis rašė: „Anksčiau ar vėliau teks aiškiau atskirti įtakų sferas, kas teigiamai paveiks bendrą krašto santykių formavimąsi“¹³⁹. Vilniaus demokratai, susitelkę prie laikraščio *Przegląd Wileński*, vis labiau pritarė Lietuvos „trializmo“ idėjai, t.y. istorinės Lietuvos žemių padalijimui į tris dalis: etninę Lietuvą, katalikišką „lenkų“ Baltarusiją su Vilniumi ir tikrąją Baltarusiją. Ta idėja kilo ieškant pagrindo lenkų demokratinei akcijai šioje teritorijoje. Priešingai, konservatyvaus krašto nusistatymo reiškėjai neižvelgė lenkiškumo atramos liaudyje ir laikėsi Lietuvos ir Baltarusijos žemių vientisumo principo. Padalijimo koncepcija buvo taip pat atsakas į lietuvių etninės Lietuvos su vadinamaisiais „pakraščiais“ autonomijos reikalavimą ir todėl, žinoma, pirmiausia kėlė nerimą lietuvių politikams, kurie, panašiai kaip ir baltarusių veikėjai, neigė, kad krašte esama lenkų valstiečių. Sumerinę buvo ir „nuoseklieji krajovcai“, nors ir pripažinę, kad egzistuoja lenkų valstiečiai, bet nemanę, kad būtų naudinga atsisakyti vientisų senosios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių idėjos.

Kiek vėliau „nuosekliųjų krajovcų“ centru tapo dienraštis *Kurier Krajowy*, kurio istorijoje svarbus M.Römerio vaidmuo. Laikui bėgant šis laikraštis ėmė skelbti, kad Lietuvos lenkų veikla turinti apsiriboti pagalba lietuvių ir baltarusių išsilaisvinimui. M.Römeris tokias tendencijas laikė neatitinkančiomis krašto nusistatymo, todėl kenksmingomis. Manė, kad svarbiausias demokratų šūkis turėtų būti: „išaukštinti liaudies pradą, išlaisvinti jį nuo bajorų spaudimo ir leisti jam savarankiškai sąmoningai bendrai veikti, kad Lietuvoje lenkų, kaip ir lietuvių, o pamažu ir baltarusių valstiečiai taptų kūrybingais piliečiais, kuriančiais savo tėvynės Lietuvos ateities istoriją“¹⁴⁰.

Padalijimo koncepcija istorinės Lietuvos žemių tautinį klausimą papildė dar vienu elementu. Anksčiau lenkų ir lietuvių ginče svarbiausia buvo įvertinti praeitį, o nuo 1905 metų svarbiausia tapo pasidalyti įtakas. 1913 metais M.Römeris *Dienoraštyje* rašė: „Kova už neapibrėžtos „čionykščių“ masės sielas ir tautybę dabar yra svarbiausias vadinamojo lenkų ir lietuvių bei lenkų ir baltarusių klausimo elementas“¹⁴¹.

¹³⁹ L.Abramowicz, „Nieporozumienie“, *PW*, 1912 05 05/18, nr. 19.

¹⁴⁰ m.r. [M.Römer], „Stanowisko obywatelskie“, *Kurier Krajowy* (toliau – *KK*), 1913 04 02/15, nr. 77.

¹⁴¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 323.

Ši kova atsispindėjo ir Bažnyčios santykiuose. Kaip teigė Piotras Łossowski, tai nebuvo atsitiktinumai, nes Bažnyčia buvo „liaudies, ypač kaimiečių, dvasinio gyvenimo židyns. Dėl žemo plačiųjų masių tautinės savimonės lygio, dėl nestabilių etnografinių santykių ji, priklausomai nuo to, kokią kalbą priėmė, galėjo tapti arba aktyviu polonizacijos centru, arba besikuriančio ir stiprėjančio lietuviškumo atrama“¹⁴².

Nors lenkų demokratai ir neigiamai vertino bet koki nacionalizmą, jie iš esmės pritarė lietuvių kovai dėl gimtosios kalbos Katalikų bažnyčioje. M.Römeris kovą dėl lietuvių kalbos teisių Bažnyčioje laikė teigiamu lietuvių klerikalų veiklos bruožu ir pabrėžė jų vaidmenį žadinant lietuvių liaudies tautinę sąmonę. Nagrinėdamas tautinius santykius Vilniaus gubernijoje, jis rašė: „Lietuvių tautinio judėjimo pasireiškimai čia neturėjo liaudies judėjimo bruožų. Jie buvo organizuoti iš viršaus, ir jiems nuosekliai ir kryptingai vadovavo daugiausia kunigai“. Kartu M.Römeris apgalvestavo, kad lenkų ir lietuvių konfliktas dėl kalbos vartojimo Bažnyčioje toks brutalus. Tiesa, manė, jog visa tai praeis, bet nesitikėjo, kad greitai. Ir lietuvių nacionalistų veiklą, ir Tautinės demokratijos švietimo akciją Lietuvos ir Baltarusijos žemėse laikė jėgomis, skaldančiomis, jo manymu, anachronistinę „čionykščių“ visuomenės formą¹⁴³.

Vertas dėmesio faktas, kad M.Römeris jau 1913 metų pradžioje istorinės Lietuvos teritoriją dalijo į tris tautines ir kultūrinis juostas. Apie „vidurio“ juostą jis rašė: „Tai nėra nei tikra Lenkija, nei Lietuva, nei Baltarusija, bet yra visko po truputį, ir visa tai kartu vietos kalboje buvo pavadinta „čionykštiskumu“ (tutejszość). Nors vietos gyventojai kalbėjo skirtingomis kalbomis, jis juos laikė „etnografiškai vientisa visuma“. Jis rašė: „Tai yra tikri broliai, vienos motinos vaikai, išaugę iš to paties kultūrinio pagrindo“. Dar nurodė, kad „čionykščiai“ gyventojai, kalbantys lietuviškai, daugeliu atžvilgių artimesni tokiems pat lenkiškai kalbantiems gyventojams negu tikriems lietuviams iš Žemaitijos“¹⁴⁴.

Ankstesniuose savo veikaluose apie lietuvių tautinį atgimimą M.Römeris prognozavo, kad vadinamieji etninės Lietuvos rytų pakraščiai (Zarasų, Švenčionių, Vilniaus, Lydos, Ašmenos apskritys) „atlietuvis“. Manė, kad lietuvių atgimimas ne tik sulaikė etninės Lietuvos ir Bal-

¹⁴² P.Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 54.

¹⁴³ M.Römer, „Dobre w złem“, *PW*, 1912 09 29/10 12, nr. 39–40.

¹⁴⁴ m. [M.Römer], „O kraju naszym“, *KK*, 1913 03 01/14, nr. 51.

tarusijos sienos traukimaši į šiaurę ir vakarus, bet ir kad dėl baltarusių idėjinio silpnumo vyks atvirksčias procesas¹⁴⁵. 1914 metais, vis dar laikydamasis nuomonės, kad turi būti Lietuvos autonomija Rusijos valstybės sudėtyje ir svarstydamas, kokia turėtų būti šios autonomijos forma, numatė tokius tautinius procesus vadinamose Lietuvos „traukiamose“ vietovėse: „Lietuviai tikrai stengsis šiose apylinkėse forsuoti lituanizaciją, bet kilus reakcijai į lietuvių pastangas rezultatas tikrai bus polonizacijos sustiprėjimas“¹⁴⁶.

Tai leido M.Römeriui optimistiškai žiūrėti į lenkiškumo ateitį Lietuvos ir Baltarusijos žemėse. Jis rašė: „galimas „pakraščių“ prijungimas prie etnografinės Lietuvos gali sukelti tai, kad net specialiai nekovoiant prieš baltarusius, o savaime, ar veikiau kovojant prieš lituanizacijos sroves, šių apylinkių žmonės gali polonizuotis ir giliai perimti lenkišką savimone, kas šiame krašte suteiks lenkiškumui anksčiau neturėtą stiprumą – ataramą liaudyje, kuri yra neginčijamas tautiškumo ir visuomeniškumo pamatas“¹⁴⁷.

M.Römeris susilaukė ir ryžtingai nepasisakė už lietuviškąją Lietuvos autonomijos variantą, nes bijojo, kad tada Rytų Baltarusija „būtų visiškai palikta surusinimui ir jau tikrai būtų prarasta amžinai“. Jis manė, kad tada žlugtų „puiki, ilgus amžius daugelio kartų kurta ir net po Lenkijos žlugimo iki šiol gyva Respublikos idėja“. Manė, kad baltarusiai yra būtina federacinės Respublikos idėjos grandis. M.Römeris buvo įsitikinęs, kad „Baltarusijos nuosmukis, nugalėjus lenkų ir lietuvių tautinėms koncepcijoms, Respublikos idėją paverstų griuvėsiais“¹⁴⁸.

¹⁴⁵ M.Römer, *Litwa*, p. 269; M.Römer, „Zagadnienie narodowe białoruskie“, *Prawda*, 1907 08 17, nr. 33.

¹⁴⁶ M.Römer, *Dziennik*, t.4, p. 300. M.Römerio nuomone, „čionykščių“ skaidymosi procesas prasidėjo 1905 metais: „tam įtaką darė ne tik pati agitacija tarp lenkiškai kalbančiųjų, ne tik pati lenkų švietimo akcija ir ne pats laipsniškas kultūrinis liaudies sąmonėjimas. Šį lenkėjimo procesą paspartino lietuvių pozicija, kai jie po 1905 m. savo tautinę akciją visuomeniniame krašto gyvenime aiškiai išplėtė į rytų pakraščius, būtent ten, kur dar gyveno „čionykščiai“, kalbėję lenkų ir lietuvių kalbų mišiniu. Lietuvių pastangos iš dalies buvo sėkmingos, bet iš kitos pusės sukėlė pasipriešinimą, kuris paskatino lenkų tautybės formavimąsi. Versdami „čionykščius“ sulietuvėti, lietuviai kažkuria prasme patys tapo lenkintojais, nes dalis gyventojų, tautiškai priešindamiesi lietuviams, tapo lenkais. Iš „čionykštiškumo“ griuvėsių susiformavo ne tik lietuvių, bet ir lenkų tautybė“, ten pat, t. 19, p. 39.

¹⁴⁷ Ten pat, t. 4, p. 300.

¹⁴⁸ Ten pat.

Šie teiginiai pranašavo naują istorinių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių lenkų politinės minties etapą. Šalia tradicinės federacijos idėjos vis labiau ryškėjo nauja koncepcija, kuri „po kelerių metų apibrėš Lenkijos politiką kaimynės Lietuvos atžvilgiu“¹⁴⁹.

4. Lietuva karo meto Mykolo Römerio koncepcijose

Prasidėjus Pasauliniam karui, padaugėjo skirtingų požiūrių į istorinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių ateitį. M.Römerio idealas išliko savarankiška Lietuva, bet jis negalėjo aiškiai nurodyti, kaip tą tikslą pasiekti. Pradžioje buvo linkęs tikėti demokratinėmis permainomis naujojoje pokario Rusijoje, todėl aktyviai dalyvavo akcijoje už Lietuvos autonomiją Rusijos sudėtyje. Bet, bendraudamas su Rusijos demokratais, pradėjo manyti, kad nėra vilties demokratizuoti Rusijos valstybę, kurioje, kaip manė, anksčiau ar vėliau susiformuos „aiškiai imperialistinė tautinė buržuazinė santvarka“. Kita vertus, plito įsitikinimas, kad naujojoje Europoje Rusija nebeturės lemiamos įtakos¹⁵⁰. 1914 metų rugpjūčio mėnesį M.Römeris *Dienoraštyje* pažymėjo: „Po karo, netgi Vokietijai pralaimėjus, arbitras bus Europa, bet tikrai ne Rusija, nes ne ji nugalės. Taip susiklosčius santykiams Europoje, labai galimas daiktas, kad, duok Dieve, Lenkija iškovos nepriklausomybę“¹⁵¹. Taigi savaime kilo poreikis platesnėje politinėje arenoje paskelbti Lietuvos siekimą atsiskirti nuo Rusijos. M. Römeris manė, kad naudingiausia būtų Lietuvos reikalą susieti su Lenkijos reikalu ir iškelti „senos–naujos“ Respublikos atkūrimo šūkį. Šis šūkis, jo manymu, būtų Rytų Europos tautų išsivadavimo taranas“¹⁵².

Nepriklausomos Lietuvos ir Lenkijos federacinės valstybės idėją pirmą kartą paskelbė Witoldo Abramowicziaus vadovaujama lenkų demokratų grupė¹⁵³. Su šiuo šūkiu jie kreipėsi į lietuvių kairiuosius, bet nesu-

¹⁴⁹ P.Łossowski, „Litewski ruch narodowy“, p. 157.

¹⁵⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 171, 183.

¹⁵¹ Ten pat, p. 190.

¹⁵² Ten pat, p. 315, 399.

¹⁵³ M.Römeris skeptiškai vertino galimybę įgyvendinti šį šūkį. Jis rašė: „ši nepriklausomybė turbūt nebus Lietuvos nepriklausomybė, nes jeigu ir yra tikimybė laimėti, tai yra pirmiausia tikimybė susikurti Lenkijai, o ne federacinei valstybei“, ten pat, p. 365.

laukė jų pritarimo¹⁵⁴. Tuo tarpu ryškėjant perspektyvai, kad Lenkija atgaus nepriklausomybę, ir laukiant naujų politinių sprendimų senosiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse, suartėjo Vilniaus demokratų, tautinių socialistų ir dalies buvusių tautinių demokratų (endekų) pozicijos, siekiant Lenkijos ir Lietuvos nepriklausomybės „federacinėje Rytų Europos Respublikoje“¹⁵⁵. Ši formuluotė, žinoma, buvo trijų politinių kryptių kompromiso rezultatas. Juliuszas Bardachas teisingai pastebi, kad pozicijų suartėjimas nereiškė konsolidacijos¹⁵⁶, nes išliko šių kryptių skirtumai. M.Römeris rašė: „Labai galimas daiktas, kad ir idėjinės bendro šūkio prielaidos, ir konkretūs jo motyvai labai skyrėsi“¹⁵⁷. Tuo labiau, kad federacijos šūkis buvo dažnai sutapatinamas su unijos idėja, į kurią linko įvairios Lietuvos ir Baltarusijos politinės grupuotės, tarp jų, kaip rašo Janas Jurkiewiczzius, ir tie politiniai sluoksniai, kurie reiškė inkorporavimo tendencijas¹⁵⁸.

M.Römeris, būdamas visiškos Lietuvos nepriklausomybės šalininkas, nematė Lietuvoje jėgų, kurios galėtų tai įgyvendinti¹⁵⁹. Todėl manė, kad realiausias būdas „pasiekti šį idealą arba prie jo priartėti būtų senosios Lenkijos ir Lietuvos valstybės nuo jūros iki jūros [...] arba bent iki Karpatų atkūrimas“. Manė, kad ši valstybė būtų kaip nauja Austrija¹⁶⁰. Analizuodamas jėgų santykį šios valstybės viduje, padarė išvadą, kad „joje turėtų išryškėti „federalizmo tendencijos, kurios anksčiau ar vėliau suskaldytų bendrą valstybę į nepriklausomas tautines valstybes: Lenkiją, Lietuvą, Ukrainą, Baltarusiją ir galbūt Latviją. Taigi Respublika arba bent Lenkija nuo jūros iki jūros būtų Lenkijos, Lietuvos ir Rusios tautų išsi-

¹⁵⁴ Ten pat, p. 251.

¹⁵⁵ Ten pat, p. 333.

¹⁵⁶ J.Bardach, „Krajowcy, federaliści, inkorporacjoniści“, p. 270.

¹⁵⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 334.

¹⁵⁸ J.Jurkiewicz, „Polsko-litewska ‘wojna nie wojna’“, p. 161, 20 išnaša.

¹⁵⁹ Dienoraštyje rašė: „Mes, demokratai, reiškiantys vadinamąjį krašto nusistatymą, vertiname federacinės Respublikos nuo jūros iki jūros šūkį kaip būdą įkūnyti Lietuvos didybę laisvai susijungiant su broliškomis tautomis, kurias irgi pavergė Rusija. Mums, lenkams, Lenkijos laisvė ir nepriklausomybė savaime brangi, mes, lenkų tautos sūnūs, dėl Lenkijos nepriklausomybės turime padaryti viską, bet, būdami Lietuvos piliečiai, negalime siekti, kad ji būtų prijungta prie Lenkijos“, M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 334.

¹⁶⁰ Ten pat, p. 332. Prieškario Austrijos daugiatautės valstybės modelį laikė artimiausiu „Vidurio ir Rytų Europos tautų kultūros idealams“, ten pat, p. 144.

vadavimo įrankis, laisvės indas ir taranas, kuris galėtų suskaldyti baisų Maskvos įkūnytą Rytų godumą [...]. Nėra jokios abejonės, – teigė optimistiškai, – jog vos atsiradus realių galimybių Lietuvos ir Rusios žemėms atsiskirti nuo Rusijos ir sukurti naują bendrą valstybę – senąją Respubliką nuo jūros iki jūros, – lietuviai, kaip ir ukrainiečiai ir baltarusiai, ir galbūt latviai tautininkai, ne tik išsiklausytų į šią idėją, bet ir aktyviai ją paremtų“¹⁶¹. M.Römeris manė, kad ne mažiau svarbu įtikinti politikus prie Vyslos pritarti Respublikos idėjai. Jau savo 1915 metų rugpjūčio mėnesio memoriale Vyriausiajam tautiniam komitetui apie perspektyvas sujungti Lenkijos reikalą su buvusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių likimu rašė: „atmetus nesidomėjimo Lietuva pozicija, lieka tokia nepriklausomos Lenkijos santykių su Lietuva alternatyva: arba atgaivinta Jogailaičių idėja kurti laisvos Lenkijos ir laisvos Lietuvos sąjungą, arba Lenkijos valstybinis imperializmas, inkorporuojant Lietuvą į Lenkijos valstybę. Kitos išeities nėra“. Svarstydamas šias dvi galimybes, labiau pritarė pirmajai: „Jogailaičių laisvos Lenkijos ir laisvos Lietuvos laisva sąjunga (federacija arba unija) geriausiai išreiškia istorinį teisingumą, turi tvirtą tradicijomis paremtą pagrindą, atitinka Lietuvoje susiformavusius kitokius santykius negu Lenkijoje, yra palankiausia Lietuvos tautų laisvei, – pagaliau būtent taip šią idėją suformulavo legionų simpatikai pačiame Vilniuje“¹⁶². Truputį vėlesniame 1915 metų rugsėjo 23 dienos Lietuvos ir Baltarusijos lenkų demokratinio nepriklausomybės bloko kreipimesi irgi labiausiai akcentuotas valstybinės nepriklausomybės reikalavimas Lietuvos ir Baltarusijos žemėse. Buvo rašoma: „Tik laisvos Lietuva ir Baltarusija ir laisva Lenkija gali spręsti apie federaciją arba sąjungą“¹⁶³.

Kalbėdamas apie imperialistinį sprendimą, M.Römeris iškėlė du variantus: lenkų tautinį imperializmą ir Respublikos imperializmą. Nė prieš vieną kategoriškai nepasisakė. Respublikos imperializmu laikė tokią teisinę valstybės santvarką, kurioje „visos kartu gyvenančios tautos turės sąlygas laisvai plėtotis ir galės realizuoti ne tik savo civilines, asmens ir piliečio teises, bet ir oficialias tautos teises“¹⁶⁴. Vis dėlto numatė sunku-

¹⁶¹ Ten pat, p. 332.

¹⁶² „Memoriał Michała Römera“, p. 124.

¹⁶³ L.A. [L.Abramowicz], *Litwa podczas wojny*, p. 33.

¹⁶⁴ Memoriał Michała Römera, p. 124.

mus, su kuriais tektų susidurti, įgyvendinant šį sprendimą, nes „kartu gyvenančios tautos skiriasi dydžiu ir kultūra“. Išėjimi laikė suteikti etninei Lietuvai autonomiją Lenkijos tautinės valstybės ribose, panašią į kroatų autonomiją Vengrijoje¹⁶⁵. O Lenkijos valstybės tautinio imperializmo formą laikė „ne tokia teisinga ir ne taip gerai atitinkančią Lenkijos laisvės tradicijas“. Bet buvo įsitikinęs, kad „net toks valstybingumas Lietuvai ir net lietuviams būtų sąlygiškai geresnis ir saugesnis už priklausymą Rusijos (nors ir liberalios) arba Vokietijos valstybei, bet, – pabrėžė, – tik sąlygiškai“¹⁶⁶.

Federacinės Respublikos, kaip laisvos Lietuvos ir laisvos Lenkijos sąjungos, šūkį M.Römeris skelbė to meto lenkų nepriklausomybininkų spaudoje¹⁶⁷. Vis dėlto, nors apskritai teigė, kad ši sąjunga būtina, nebandė sukonkretinti tokios reikalingos valstybės santvarkos formos, nes manė, kad per anksti prognozuoti. Jis rašė: „Gali būti, kad ši forma labai skirsis nuo tradicinių istorinių pavyzdžių. Pagaliau per daug sudėtingi santykiai tų jėgų, kurios turės balsą pasibaigus didžiajai katastrofai, kad šiandien galėtume tiksliai įvertinti jų realius veiksmus ir kalbėti kaip apie kažką tikro ir konkretaus“¹⁶⁸.

Kai kuriuos buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tvarkymo principus M.Römeris suformulavo 1916 metais liepos mėnesį Centriniam tautiniam komitetui parengtame rezoliucijos projekte dėl Lietuvos¹⁶⁹. *Dienoraštyje* rašė: „Kurdamas šį rezoliucijos projektą, žengiau dar vieną žingsnį į kompromisą, kuris palengvintų, sukonkretintų, priartintų prie gyvenimo ir padarytų patrauklesnę lietuvių ir lenkų reikalo susiejimo idėją, kuriant dabarties valstybę. Dėl to nukrypau nuo savo ankstesnio federacinio nusistatymo, kad reikia kurti Respubliką, pa-

¹⁶⁵ Ten pat, p. 125.

¹⁶⁶ Ten pat, p. 124.

¹⁶⁷ M.Römer, „Blok ludów b. Rzeczypospolitej“; M.Römer, „Wojna a solidarność Polski z ludami północnego wschodu“, *Wiadomości Polskie*, 1916 04 02, nr. 70; M.Römer, „Oderwanie Litwy od Rosji“, *Widnokrąg*, 1916 07 20, nr. 1–2; M.R. [M.Römer], „W sprawie Litwy“, *Przegląd Polityczny*, t. 3, 1916; M.Römer, „Litwa wobec wojny“, *Wiadomości Polskie*, 1915 08 06, nr. 38–39; M.R. [M.Römer], „Wojna a Litwini“, *Wiadomości Polskie*, 1915 08 30, nr. 43.

¹⁶⁸ M.Römer, „Blok ludów b. Rzeczypospolitej“, p. 79.

¹⁶⁹ Rezoliucijos projekto nuorašas, žr. M.Römer, *Dziennik*, t. 16, p. 14, 15.

našią į naująją Austriją, – laisvą Lenkijos, istorinės Lietuvos ir Latvijos valstybių bloką, nusistatymo, kuris labiausiai atitinka mano istorijos koncepciją ir kuris, jeigu tik galėtų būti įgyvendintas, iš karto būtų tai, kas kada nors vis tiek įvyks. Iš vienos pusės, tai visiškai neprieštarautų kiekvienos krašto tautos, priklausančios šiam blokui, valstybinei nepriklausomybei, ko lietuvių, latvių ir baltarusių tautiniai dariniai sieks tol, kol pasieks, iš kitos – susilpnėjus vidaus trinčiai, būtų galima suvienyti jėgas, kurių reikia apsiginti nuo Rytų. Vis dėlto suprassdamas, kad šio idealo viešoji nuomonė, ypač lenkų, dar nelabai suvokė, [...] turėjau pasisakyti už siauresnę formą – Lenkijos valstybę, apimančią taip pat Lietuvą, Baltarusiją ir Latviją“¹⁷⁰.

Minimu laikotarpiu net vadinamieji kairieji nepriklausomybininkai atsisakė ankstesnių federacinių Lenkijos socialistų partijos planų. Lietuvos ir Baltarusijos žemių problema iki pat 1917 metų pradžios nebuvo aktuali, o Juzefas Pilsudskis savo aiškesnės pozicijos deklaravimą šiuo klausimu atidėjo iki karo pabaigos¹⁷¹. To meto lenkų ideologijoje vyravo nepapildytas Lietuvos ir Lenkijos karalystės „bendrumo“ Respublikoje arba Lenkijos valstybėje šūkis.

Pasisakydamas už Lenkijos valstybės idėją, M.Römeris įrodinėjo, kad „ją reikia išplėsti į buvusios Abiejų Tautų Respublikos teritorijos šiaurės rytų žemes [...], nes reikia jėgos ir tvirtumo, kad ši valstybė galėtų apsaugoti Europą Rytuose“. Tai šią programą siejo su Centro valstybių interesais ir Vidurio Europos politine koncepcija, be to, atitiko pačios Lenkijos ir Lietuvos tautų laisvės siekius. M.Römeris rašė: „Jeigu būtų svarbu tik iškelti idealą, neatsižvelgiant į vietos ir laiko sąlygas, nė akimirkos nesvyruodamas pasisakyčiau už visišką nepriklausomybę, kurią pasiekus būtų galima kurti kokias nors federacijas. Bet nemanau, kad šiandien tai galėtų įvykti. Užtat kaip dukart du aišku, kad Lietuvai gresia alternatyva likti Rusijoje arba būti Vokietijos aneksuotai“¹⁷².

¹⁷⁰ Ten pat, t. 16, p. 10.

¹⁷¹ K.Grünberg, op. cit., p. 234–237; J.Lewandowski, *Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej pilsudczyków 1921–1926*, Warszawa, 1967, p. 43; M.Römer, *Dziennik*, t. 14, p. 26.

¹⁷² M.Römer, *Dziennik*, t. 16, p. 10.

Savo projekte M.Römeris atsisakė ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių nedalomumo koncepcijos. Taip norėjo ne tik išpopuliarinti šį klausimą Lenkijos viešojoje nuomonėje, bet ir manė, kad būtina atsižvelgti „į tam tikrus realius Lietuvos, iš lėto ardančios ir laužančios seną istorinės Lietuvos valstybės koncepciją, vidaus evoliucijos procesus“¹⁷³.

Projektas apėmė tik Vokietijos okupuotas žemes, kurias planuota padalyti į dvi dalis: „etnografinę Lietuvą su Latvija ir Vakarų Baltarusiją“¹⁷⁴. Tai buvo vienas pirmųjų siūlymų padalyti Lietuvos ir Baltarusijos žemes ir vien todėl yra vertas dėmesio, juo labiau kad jį iškėlė Vilniaus demokratai.

Atsižvelgiant į tai, sunku pritarti Wiktoro Sukiennickio prielaidai, kad žinutės „Polska a Litwa“ („Lenkija ir Lietuva“) autorius buvo M.Römeris¹⁷⁵, nes jis tikriausiai nebūtų atsisakęs „parengti veikalą, turintį pagrįsti kompetentingą Centro valstybių nuomonę, jog būtina plėsti Lenkiją rytų kryptimi už etnografinės Lenkijos ribų“¹⁷⁶. Minėtu laikotarpiu Lietuvos ir Baltarusijos žemių įtraukimą į Lenkijos valstybės sudėtį M.Römeris laikė Lietuvos išsivadavimo garantija ir manė, kad pateikti tarptautiniam forumui visos istorinės Lietuvos atsiskyrimo reikalavimą dar per anksti ir net žalinga. 1916 metų liepos 13 dieną per Lenkijos valstybingumo lygos posėdį pasakytoje kalboje teigė, kad „pasaulis apskritai nežino apie tarptautinę Lietuvos problemą. Atskiro Lietuvos tarptautinio klausimo, tokio kaip Lenkijos, nėra. Dėl to Lietuva galėtų tiesiog būti palikta Rusijoje, o tai jai ir jos tautų laisvei būtų didžiausias smūgis, arba ją galėtų aneksuoti Vokietija, kas Lietuvai būtų, man atrodo, mažesnė blygybė, bet vis tiek pavojinga. Taigi, mano nuomone, Lietuvai nelieka

¹⁷³ Ten pat, p. 11. Ši evoliucija, M.Römerio nuomone, rėmėsi aiškiu lenkų tautybės išskyrimu toje teritorijoje, žr. M.Römer. „Ludy Litwy. Polacy“, *Widnokrąg*, 1916 08 25, nr. 7. Bet, kaip rašė *Dienoraštyje*, „pripažinimas, kad Lietuva yra trijų tautų valstybė, lietuvių, lenkų ir baltarusių šalis, nepaneigia „krajovcų“ nusistatymo Lietuvos atžvilgiu vidaus ir užsienio politikoje“, M.Römer, *Dziennik*, t. 19, p. 30. J.Šaulys tokią M.Römerio poziciją laikė „nusikaltimu krašto koncepcijai“, ten pat.

¹⁷⁴ M.Römer, *Dziennik*, t. 16, p. 12. Tai buvo koncepcija, kurią tam tikrą laiką propagavo Waclawas Studnickis, žr. J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 135–136.

¹⁷⁵ „Memoriał Michała Römera“, p. 126–127, 34 išnaša.

¹⁷⁶ Ten pat, p. 126, 34 išnaša.

kitos išeities, tik pasaulio akivaizdoje sujungti savo reikalą su Lenkijos reikalu, kad ji su Lenkijos vėliava, pasinaudodama jos koziriu, išsigelbėtų nuo Rusijos ir Vokietijos¹⁷⁷.

Visai kitokius žodžius: „yra tik viena išeitis – pripažinti ir viešai paskelbti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinę valstybinę formaciją“¹⁷⁸ – greičiausiai reikia priskirti L.Abramowiczui, kuris, kaip M.Römeris 1916 metų liepos 9 dieną rašė savo *Dienoraštyje*, „visiškai netikėtai tapo nedalomos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės nepriklausomybės šalininku“¹⁷⁹. Impulsas šiai koncepcijai atsirasti buvo 1916 metų balandžio 5 dienos Vokietijos kanclerio Theobaldo Bethmann-Hollwego kalba. L.Abramowicziaus nuomone, lenkų pusė negalėjo pasipriešinti vis labiau ryškėjančioms Vokietijos užmačioms aneksuoti Lietuvą, tai gi reikėjo ieškoti naujų sprendimų. L.Abramowiczius kėlė mintį, kad tuo atveju, jeigu etninė Lietuva būtų prijungta prie reicho, lenkai turėtų atsisakyti planų prijungti prie Lenkijos Vilnių ir katalikišką Baltarusiją. Nedalomų Lietuvos ir Baltarusijos žemių išlaikymas reichui atitekusioje Lietuvoje, jo nuomone, būtų naudingas Lietuvos lenkams. L.Abramowiczius tikėjo Lietuvos lenkų kuriamąja galia ateities valstybėje arba autonominiame Lietuvos krašte ir darė prielaidą, kad jie geriausiai galės kūrybiškai reikšti ir vystytis būtent pačioje Lietuvoje. M.Römeris rašė: „Liudvikas taip toli nuėjo, kad yra linkęs teigti, jog tikroji lenkų kultūra, verta šio vardo istorine prasme, egzistuoja ne pačioje Lenkijoje, o tik Lietuvoje“¹⁸⁰.

Tai „krajovcų“ požiūriui suteikė truputį kitą atspalvį. Absoliuti Vilniaus „krajovcų“ dauguma savarankiškos Lietuvos idealą matė jos vienokioje ar kitokioje sąjungoje su Lenkija, tuo tarpu neseniai buvusio „krajovcų“ laikraščio *Przegląd Wileński* redaktoriaus L.Abramowicziaus in-

¹⁷⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 15, p. 60. Ši kalba tikriausiai padarė tam tikrą įtaką, Lenkijos valstybingumo lygai pakeičiant poziciją lietuvių klausimu, žr. J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 155–156.

¹⁷⁸ „Memoriał Michała Römera“, p. 126, 34 išnaša.

¹⁷⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 15, p. 53. 1916 m. balandžio 21 d. laiške M.Römeriui L.Abramowiczius, be kita ko, siūlo „blokuoti“ Vokietijos pastangas aneksuoti, iškeliant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, kaip atskiros vieneto, pavaldaus Hohenzollernams, projektą, ten pat, t. 14, p. 14.

¹⁸⁰ Ten pat, t. 15, p. 53.

terpretacijoje krašto nusistatymas įgavo aiškių lietuviško separatizmo bruožų, o tai dar labiau suskaldė šią stovyklą¹⁸¹.

M.Römeris darė prielaidą, kad L.Abramowicziaus koncepcijai pritarusių pirmiausia lietuviai, saujelė baltarusių, nedaugelis „nuosekliųjų“ lenkų „krajovcų“, kaip Aleksandras Zasztowtas, ir dalis dvarininkų. Jo manymu, šiai programai prieštarautų Wacławas Studnickis ir Witoldo Abramowicziaus grupė, t.y. Vilniaus nepriklausomybininkai¹⁸².

Bet ir M.Römerio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių dalumo koncepcija, išreikšta Centrinio tautinio komiteto rezoliucijos projekte, 1916 metų pabaigoje buvo atmesta šios aplinkos daugumos (demokratų, socialistų), pasisakančios „už Lietuvos sąjungą su Lenkija, kurioje Lietuva išlaikytų teisinį valstybinį savarankiškumą“¹⁸³. M.Römeris rašė: „Šis prieštaravimas mane labai pradžiugino, nes supratau, kad ir tarp Lietuvos lenkų gyva krašto mintis“. M.Römerio koncepcijai pritarė W.Studnickis ir Zygmuntas Nagrodzki, palaikantys programą „minimum“, t.y. kad prie Lenkijos būtų prijungta bent dalis Lietuvos ir Baltarusijos žemių. M.Römerio nuomone, jie būtų leidę „likusią etnografinės Lietuvos dalį nors ir vėjais paleisti“. Pagrindinis „krajovcų“ ideologas tai laikė atsitraukimo ženklu. Jis rašė: „Ne, atleiskite! Nebūsiu tokių Lietuvoje vykdomų spekuliacijų įrankiu ir padalijimo programų ne teiksiu“¹⁸⁴.

M.Römerio koncepcijai nepritarė ir lietuvių politikai. Savo *Dienoraštyje* jis pažymėjo: „Lietuviai anaip tol negrižo prie aiškios etnografinės Lietuvos sąvokos. Jie kaip ir karo pradžioje pasisako už vientisą Lietuvą, o ypač tą jos dalį, kuri faktiškai yra atskirta nuo Rusijos ir tikrai sudaro tam tikrą logišką vienetą, net logiškesnį už Didžiąją Kunigaikštystę [...]. Lietuviai pritaria šios valstybės vidiniam administraciniam padalijimui į tikrąją Lietuvą (visa etnografinė Lietuva ir Vilniaus gubernija) ir baltarusių Lietuvą, [...] bet tik išlaikant visiškai nedalomą valstybę“. M.Röme-

¹⁸¹ Po keliolikos metų šis publicistas ir politikas teigė, kad „krajovcų“ ideologai pavyzdžiu laiko ne Jogailaičių politiką, o Vytauto Didžiojo darbus ir sumanymus“, „Od redakcij“, *PW*, 1934 03 05, nr. 5.

¹⁸² M.Römer, *Dziennik*, t. 14, p. 14.

¹⁸³ J.Jurkiewicz, „Polsko-litewska ‘wojna nie wojna’“, p. 162–163.

¹⁸⁴ M.Römer, *Dziennik*, t. 19, p. 6. Žr. taip pat J.Jurkiewicz, „Polsko-litewska ‘wojna nie wojna’“, p. 162.

rio nuomone, lietuvių politikai neatsisakė „tam tikros sąjungos su Lenkija idėjos“¹⁸⁵.

Bet lenkams ir lietuviams sunkiai sekėsi susitarti, net sunkiau negu prieš karą. M.Römeris kelyje į susitarimą matė dvi kliūtis: iš vienos pusės „tam tikras populiarus Vilniaus lenkų inteligentų tarpe aneksines tendencijas“, o iš kitos – „tam tikrą lietuvių realizmo ir gebėjimo prisitaikyti stoką“. Svarbesne laikė pirmąją. Jis rašė: „krašte labiausiai trukdo susitarti Lietuvos lenkai ir pernelyg aiškus jų polinkis priklausyti Lenkijai“¹⁸⁶. Jis nepastebėjo, greičiau nenorėjo pastebėti, kad ši „polinkį“ lėmė Lietuvos veikėjų politika padaryti lenkus tautine mažuma, su kuo šie nenorėjo taikytis¹⁸⁷.

M.Römeris apgailestavo, kad Lietuvoje nėra savo valstybės koncepcijos, kuri „neutralizuotų tas galimas aneksijos tendencijas, [...] Lenkijoje tikrai iškilsiančias dėl susidariusių aplinkybių, istorinio būtinumo ir objektyvių Lenkijos valstybės kūrimosi sąlygų“. Jis manė, kad Lietuva turi skubiai paskelbti savo valstybingumą, geriausiai susijungus su Lenkija, šūki¹⁸⁸. Vis dar tikėjo, kad įmanoma bendra Lenkijos ir Lietuvos akcija tarptautinėje arenoje, kadangi nebuvo informuotas apie slapto lietuvių veikėjų pasitarimo, įvykusio Lozanoje 1916 metų birželio pabaigoje – liepos pradžioje, rezultatus¹⁸⁹.

Tuo tikėjo ir kiti Vilniaus demokratai. 1917 metų balandžio mėnesį jų paveiktas Vilniaus lenkų komitetas savo „pastabose“, adresuotose Lietuvos reikalų komisijai prie Lenkijos laikinosios valstybės tarybos, atsisakė anksčiau neapibrėžtos Lietuvos ir Lenkijos „valstybinės vienybės“ formuluotės¹⁹⁰. Kaip rašė M.Römeris, „abstrakti bendrumo sąvoka buvo pakeista

¹⁸⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 19, p. 5. Iš tikrųjų kai kurie Lietuvos politikai neatmetė tokios galimybės, bet dauguma siekė susijungti su Vokietija, J.Ochmański, *Historia Litwy*, p. 265–266.

¹⁸⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 19, p. 22.

¹⁸⁷ 1916 08 31 savo *Dienoraštyje* pažymėjo: „Ludwikas Abramowiczus pasakojo, kad slaptuose Wilhelmo Feldmano raportuose iš Berlyno Vyriausiajam tautiniam komitetui informuojama, jog vyksta kažkokios slaptos lietuvių ir vokiečių derybos Lietuvos klausimu. Lietuvos vardu į Berlyną atvyko ir, atrodo, turi ten gyventi Jurgis Šaulys [...]. Feldmanas bendrauja su Šauliu ir iš jo žino, kad lietuviai sutinka pripažinti neteritorinę Lietuvos lenkų tautinę ir kultūrinę autonomiją“, ten pat, t. 16, p. 46.

¹⁸⁸ Ten pat, t. 19, p. 8.

¹⁸⁹ J.Ochmański, *Historia Litwy*, p. 265.

¹⁹⁰ J.Jurkiewicz, „Polsko-litewska 'wojna nie wojna'“, p. 163.

konkretesne. Vietoj tradicinio Lietuvos unijos su Lenkija teiginio, kuris po tarpusavio diskusijų buvo atmestas, iškeltas sąjunginės valstybės ar valstybių sąjungos, apimančios ir Lenkijos, ir Lietuvos žemes, reikalavimas [...]. Skelbdami federacinės sąjunginės valstybės arba valstybių sąjungos principą, iniciatoriai turėjo galvoje panašią į Vokietijos reicho arba Jungtinių Valstijų santvarką¹⁹¹.

Bet Lietuvos reikalų komisijos prie Lenkijos laikinosios valstybės tarybos 1917 metų balandžio mėnesio programoje, nusakant Lenkijos politiką Lietuvos atžvilgiu, nebuvo atsižvelgta į Vilniaus lenkų komiteto „pastabas“ ir laikytasi seno šūkio atkurti Lenkijos ir Lietuvos uniją. Svarbu tai, kad programoje Lietuvos vientisumas numatomas tik tuo atveju, jeigu ji sudarys uniją. Tai turėjo reikšti, nors tiesiai programoje apie tai nekalbama, kad, jeigu Lietuva taptų nepriklausoma, Vilnija būtų prijungta prie Lenkijos. Vilniaus demokratai negalėjo sutikti su tokiu sprendimu. Lietuvos ir Baltarusijos žemių padalijimas, Lietuvai tapus nepriklausoma, būtų prieštaravęs „krajovcų“ pozicijoms, neigęs Lietuvos, kaip teisės subjekto, statusą ir galų gale „kompromitavęs programą lietuvių akyse ir sunkinęs bet koki bendradarbiavimą su jais“¹⁹².

Panašiai šiuos dalykus vertino ir M.Römeris. Jis rašė: „Lietuvos komisijos Varšuvoje rezoliucijos ir Vilniaus lenkų komiteto „pastabų“ skirtumai pirmą kartą parodė, kad Lietuvos lenkų pastangos suderinti savo tautinius siekius su lietuvių pusės reikalavimais kertasi su besikuriančios Lenkijos valstybininkų siekiu išplėsti savo valstybę Lietuvos sąskaita“¹⁹³. M.Römeris vis labiau įsitikino, kad Lenkija neatsisakys savo teritorinės ekspansijos į Lietuvą, o kartu teigė, jog „šiandien padėtis nėra tokia, kad Lietuva priklausytų nuo Lenkijos malonės, ir Lenkija tik pakenks pati sau,

¹⁹¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 20, p. 63. Žr. taip pat 1917 04 11 M.Römerio laišką L.Abramowiczui, LMAB F79-45(17). Išsaugoti nedalomą Lietuvą tikėtasi ir atgavus jai visišką nepriklausomybę. Lenkija galėtų prisijungti dalį Lietuvos ir Baltarusijos žemių su Vilniumi tik tuo atveju, jeigu Vokietija aneksuotų Lietuvą arba Rusija ją vėl užimtų. Taigi komiteto „pastabos“ tam tikra prasme patvirtino Lietuvos, kaip teisės subjekto, statusą, aiškiai pabrėžiamą 1915 m. rugsėjo 23 d. Lietuvos ir Baltarusijos lenkų demokratų nepriklausomybės bloko deklaracijoje. Žr. J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 140–141.

¹⁹² M.Römer, *Dziennik*, t. 20, p. 67.

¹⁹³ Ten pat, p. 68. Žr. taip pat J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 158.

jeigu dabartiniu istorijos momentu nepajėgs suprasti, jog jos likimą su Lietuvos likimu jungia bendras laisvės siekimas¹⁹⁴.

Šis teiginys gerokai skyrėsi nuo ankstesnių M.Römerio pareiškimų. Požiūrio pasikeitimui turėjo įtakos ne tik revoliucijos įvykiai Rusijoje, bet tikriausiai ir žinios, kad atsirado galimybė atkurti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę kaip Vokietijos protektoratą. M.Römeris rašė: „Jeigu tai įvyks, tai didelė dalis kaltės, kad nebuvo sudaryta Lietuvos ir Lenkijos sąjunga, teks Lenkijai, kuri nepajėgė savo plačioje išsivaduojamojoje programoje rasti vietos santykiams su Lietuva, nes Lietuvos atžvilgiu vadovavosi egoistišku ir pigiu godumu, atstumdama lietuvius ir kitus mūsų krašte gyvenančius nelenkus“¹⁹⁵. O laiške L.Abramowiczui teigė, kad mintis apie Lenkijos ir Lietuvos sąjungą „tarp lietuvių yra gyva ir stiprėja, bet tik kaip nepriklausomos Lietuvos reikmė, o ne kaip būdas dabar kurti Lietuvos valstybę“¹⁹⁶.

Klausimas, kas turėtų būti pirmiau: ar abiejų valstybių – Lenkijos ir Lietuvos – nepriklausomybė, ar unija, ne tik taps vienu pagrindinių lenkų ir lietuvių ginčo klausimų, bet ir lems tolesnę Lietuvos ir Baltarusijos žemių lenkų politinės minties diferenciaciją.

Už Lietuvos teisinio ir valstybinio savarankiškumo išsaugojimą pasisakyta rezoliucijoje, priimtoje „lenkų visuomenės demokratiškos atšakų“ mitinge Vilniuje 1917 metų kovo 12 dieną. Taip protestuota prieš inkorporacines lenkų tendencijas, kurios išryškėjo ne tik Lenkijoje, bet ir Lietuvoje. Bet, kita vertus, šis kreipimasis buvo griežtas protestas prieš lietuvių vadovų politiką būsimosios Lietuvos valstybės pamatus kurti „neatsižvelgiant į kitų tautų teises ir teisėtus reikalavimus“¹⁹⁷.

Rezoliucijoje pareikšta nuomonė neatspindėjo Vilniuje vyravusių nuotaikų, o greičiau atspindėjo kairiųjų Lenkijos nepriklausomybininkų

¹⁹⁴ M.Römer, *Dziennik*, t. 20, p. 61.

¹⁹⁵ Ten pat, p. 37.

¹⁹⁶ 1917 04 11 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui. Galima teigti, kad M.Römeris pernelyg optimistiškai vertino lietuvių politikų nuotaikas. Šiuo požiūriu būdingi 1917 m. Jurgio Šaulio pasakyti žodžiai: „Lietuva nepritaria unijai su Lenkija, nes 1) bijo prarasti ekonominę reikšmę, 2) jaučiasi nesaugi dėl krašte vykdomos polonizacijos ir kurstomos tautinės nesantaikos, 3) mano esant pavojinga kištis į Lenkijos konfliktus su kaimynais dėl jų tarpusavio ginčų“, citata iš P.Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 105.

¹⁹⁷ L.A. [L.Abramowicz], „Litwa podczas wojny“, p. 52.

sluoksniuose vykstančią pažiūrų lietuvių klausimu evoliuciją. Kaip teigia Karolis Grünbergas, „kairiųjų nepriklausomybininkų sluoksniuose atgijo federacijos planai ir buvo atsitraukiama nuo 1915–1916 metais skelbtų Lietuvos ir Baltarusijos žemių inkorporavimo ketinimų. Pagrindinė tokio pasikeitimo priežastis buvo 1917 metų įvykiai“¹⁹⁸. Šią permainą lėmė ne tik Vasario revoliucija Rusijoje, bet ir vis labiau ryškėjanti lietuvių veikėjų separatistinės tendencijos bei populiarėjantys tautinio apsisprendimo šūkiai. Galima teigti, kad lenkų nepriklausomybininkų sluoksniai kuo toliau, tuo labiau pritarė minčiai, jog federacinė valstybė, įkurta pažeidžiant tautų apsisprendimo teisę, „nebūtų savanoriška“. Kaip žinia, federacija – tai lygiateisių subjektų sąjunga. Federaciją galima įkurti tik suinteresuotoms tautoms visiškai laisvai išreiškus savo valią. M.Römeris tuo klausimu pasisakė taip: „Kelias į šią sąjungą veda ne per aneksiją, o per Lietuvos nepriklausomybę ir jos valstybingumą“¹⁹⁹.

1917 metais lenkų politinių grupuočių pareiškimai dėl Lietuvos buvo panašūs. Janas Jurkiewiczzius rašė: „Visos lenkų partijos, išskyrus kairiuosius: Lenkijos karalystės ir Lietuvos socialdemokratiją bei Lenkijos socialistų partiją – laikėsi nuomonės, kad reikia pripažinti Lietuvos teisę į nepriklausomybę“²⁰⁰.

Savaime aišku, tokioms pažiūroms negalėjo pritarti dauguma Lietuvos lenkų. Lietuvos lenkų visuomenė suprato Vokietijos tikslus padaryti sau priklausomas Lietuvos ir Baltarusijos žemes ir buvo įsitikinusi, kad Vokietijai padedant sukurta nepriklausoma Lietuva bus tautinė valstybė. Tokias nuotakas atspindėjo 1917 metų rugsėjo 4 dienos Jungtinių Lietuvos lenkų partijų deklaracija, kurioje buvo protestuojama prieš Lietuvos konferencijos sušaukimą ir lenkų dalyvavimą joje²⁰¹. M.Römeris taip komentavo šį naują lenkų ir lietuvių ginčo etapą: „Lenkai kelia triukšmą, kad lietuviai tokiu būdu ketvirčiuoja gyvą Lietuvos organizmą, atskirdami baltarusių ir lenkų gyventojus, kad aneksuoja Vilnių, prievarta nori sulietuvinti kraštą ir t.t., ir t.t.“. Vis dėlto M.Römeris manė, kad lenkai turi bendradarbiauti su lietuviais Tarybos pradėtame valstybės kūrimo darbe. Jis buvo įsitikinęs, kad tik „Lietuvai esant nepriklausomai, galima

¹⁹⁸ K.Grünberg, op. cit., p. 258; J.Lewandowski, op. cit., p. 46.

¹⁹⁹ 1917 10 02 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F79–45(24).

²⁰⁰ J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 158.

²⁰¹ L.A. [Ludwik Abramowicz], *Litwa podczas wojny*, p. 60–61.

įgyvendinti jos sąjungos su Lenkija programą²⁰². Pripažindamas, kad Lietuvos lenkai „tikrai iš dalies teisūs“, manė, jog „Lietuvos valstybingumo pamatų kūrimas pats savaime yra labai reikšmingas, labai svarbus krašto žmonėms ir krašto laisvei ir kad kada nors visi Lietuvos gyventojai, taip pat ir Lietuvos lenkai, turės laisvę ir teisę reikštis visose sferose, todėl net galimi laikini trūkumai“, kokiais laikė už Lietuvos ribų likusią Vakarų Baltarusijos dalį (Gardino gubernija) ir tai, „kad lietuviai gali persistengti lietuvindami Vilnių“, neturėtų, jo nuomone, trukdyti būsiamam bendradarbiavimui²⁰³.

M.Römeris manė, kad lenkų ir lietuvių ginčas yra laikinas „tam tikros krašto santykių kūrimo stadijos reiškinys, bet ne esmė“²⁰⁴. Vis dėlto abejojo, ar pats galėtų bendradarbiauti su Taryba²⁰⁵. Pagrindinis jai adresuotas priekaištas – Lietuvos valstybės kaip tautinio vieneto kūrimas, kalbų problemos nepaisymas. M.Römeris buvo įsitikinęs, kad „Lietuvoje, o ypač Vilniuje, lenkų kalbos teisės turi būti tokios pat kaip lietuvių“²⁰⁶. Ginčytinu Vilniaus valstybinės priklausomybės klausimu pasisakė už jo atitekimą Lietuvos valstybei. M.Römeris rašė: „Be Vilniaus Lietuva liktų amžinai luoša“. Bet pabrėžė, kad Vilnius turi būti prijungtas, išsaugant visų bendrapiliečių „visišką laisvę ir visas tautines teises“²⁰⁷.

Kai 1918 metų kovo mėnesį Vokietija pripažino Lietuvos nepriklausomybę, M.Römeris turėjo sutikti, kad jo 1916 metų pabaigoje Lietuvos politikams pareikšti kaltinimai dėl politinės nuovokos stokos buvo nepagrįsti. Jis rašė: „Esu geras visuomenės analitikas, bet daugiau mąstytojas negu politikas praktikas“²⁰⁸. Dar prisipažino, kad neįvertino nacionalizmo vaidmens ir pervertino Lenkijos įtaką buvusių Lenkijos ir Lietuvos

²⁰² M.Römer, *Dziennik*, t. 22, p. 55.

²⁰³ Ten pat, p. 72.

²⁰⁴ Ten pat, p. 79.

²⁰⁵ Ten pat, p. 72.

²⁰⁶ Ten pat, p. 52. Bet 1918 m. lapkričio mėn. pažymėjo: „Šis lietuvių užsispyrimas, stengiantis sulietuvinti pietų ir rytų Lietuvą, man atrodo, yra viena didžiausių kliūčių ir gal net pavojingiausias dalykas, siekiant atkurti šio krašto valstybingumą“, ten pat, t. 25, p. 170.

²⁰⁷ Ten pat, t. 22, p. 72.

²⁰⁸ Ten pat, t. 24, p. 103.

žemių išsivadavimo judėjimui²⁰⁹. Jis rašė: „Norėjau sukurti kažką dirbtinio, kas būtų nei lenkų, nei lietuvių, nei laisvė, nei nelaisvė“²¹⁰.

Naujomis sąlygomis nematė būdo lenkams ir lietuviams suartėti. Manė, kad Lenkijos ir Lietuvos sąjungos idėja tik tada įsitvirtintų abiejuose kraštuose, jeigu Lenkija, pripažinusi Lietuvos nepriklausomybę, nuosekliai pripažintų, kad Vilniaus klausimas, mišrių Lietuvos teritorijų tautinis klausimas ir lietuvių bei lenkų ginčų Lietuvos viduje sprendimas yra grynai Lietuvos reikalai, į kuriuos Lenkija neturėtų kištis ir daryti įtakos“²¹¹. Taigi M.Römeris skelbė, kad Lenkija turi besąlygiškai pripažinti nepriklausomą Lietuvos valstybę su sostine Vilniumi. Šis požiūris atitiko lietuvių reikalavimus, nes jie manė, kad Lietuvos ir Lenkijos sąjunga galima tik prieš tai pripažinus Lietuvos valstybingumą. Žinoma, su tuo negalėjo sutikti nei Lenkijos, nei Lietuvos lenkai. Pastarieji nenorėjo taikytis su Tarybos jiems primestu tautinės mažumos vaidmeniu, nes iš dalies pagrįstai bijojo lietuvių dominavimo tokioje Lietuvos valstybėje²¹². M.Römeris manė kitaip. Jis rašė: „Lietuvos lenkų kiekybinė, o ypač kultūrinė ir ūkinė persvara yra tokia ryški, kad jie ir be Lenkijos išikišimo, patys savo jėgomis, pasinaudodami savo krašto piliečių teisėmis, nepasiduotų lietuvių įtakai“²¹³.

Lenkijos ir Lietuvos federacijos šalininkas M.Römeris vis geriau suprato, kad sąjungos įteisinimas lenkų pusės siūlomomis sąlygomis būtų

²⁰⁹ Ten pat, p. 108. Vis labiau įsitikino, kad imperializmas visur tapo pagrindiniu valstybinės minties bruožu, ir Lenkija nebuvo išimtis. Jis rašė: „Ką kalbėti apie Lenkiją, kai mažytė Lietuva irgi daro tą patį, tik pagal dydį išlaiko proporcijas. Ji a priori skelbia, kad tam tikros teritorijos priklauso „etnografinėi“ Lietuvai, ir prijungia pakankamai didelius „rėžius“, kuriuose gyvena baltarusiai arba lenkai ir baltarusiai, bet nenori girdėti, kad šių teritorijų arba bent šių „rėžių“ gyventojai patys plebiscito metu turėtų nuspręsti, kuriai valstybei priklausys“, ten pat, t. 23, p. 38.

²¹⁰ Ten pat, t. 25, p. 36.

²¹¹ Ten pat, t. 24, p. 53.

²¹² J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 150. Tiesa, šiuo klausimu nesutarė net Vilniaus lenkų komiteto nariai. M.Römeris teigia, kad už bendradarbiavimą su Taryba pasisakė 13 narių, o prieš – 15, M.Römer, *Dziennik*, t. 24, p. 61.

²¹³ M.Römer, *Dziennik*, t. 24, p. 53. Taip pat manė, kad Lietuvos lenkai turėjo dalyvauti rinkimuose į 1918 m. sušauktą lietuvių konferenciją. Jis rašė: „Nieko negalėjo būti lengviau, kaip lenkams dalyvauti rinkimuose, laikytis juose savo linijos ir per konferenciją smogti Tarybai, nuversti ją ir kartu pačią tautinės valstybės sistemą, jos kurtą visoje Lietuvos teritorijoje“, ten pat, t. 25, p. 168.

tik Lietuvos pajungimas Lenkijai. Suprato, kad, siedamas Lietuvos klausimą su Lenkijos klausimu, padarė klaidą ir tam tikra prasme buvo Lietuvos pavergimo įrankis. „Tai neįvyko, nes buvau per silpnas, bet laikiau-si linijos, kuri nevedė niekur kitur, tik į pavergimą ir nelaisvę“²¹⁴.

1919 metų vasario–kovo mėnesį Lenkijos kariuomenei peržengus dar tik vienašališkai Lietuvos Tarybos nustatytas Lietuvos valstybės sienas, M.Römeris rašė, kad tokie veiksmai „tikrai negali prisidėti prie Lenkijos aureolės kūrimo bei sulaukti vietos gyventojų simpatijų ir anaip tol nėra naudingi kokios nors šių žemių savanoriškos sąjungos su Lenkijos valstybe idėjai“²¹⁵. Nepaisant to, sutiko dalyvauti įgyvendinant Juzefo Pilsudskio iškeltą programą. Sutiko, nes labai pasitikėjo Legionų vadu²¹⁶. Ir nors M.Römerio misija Kaune patyrė fiasko, o Vilnius buvo išlaisvintas nuo bolševikų tik ginkluota Lenkijos jėga, jis neprarado vilties, kad įmanoma realizuoti federacijos programos teiginius. 1919 metų balandžio 22 dieną Juzefo Pilsudskio kreipimasi į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojus laikė „nugalėtojo Pilsudskio humaniškos ir taurios pozicijos išlaisvintame Vilniuje“ viršūne²¹⁷. Tai, M.Römerio nuomone, buvo „papuošalas, teikiantis jam garbę, visiškai atitinkantis jo skelbiamą didžiąją istorijos koncepciją“²¹⁸. Juzefo Pilsudskio programa, kurios šalininku M.Römeris laikė ir save, „nutraukė lenkų, lietuvių ir baltarusių maksimalizmą ir stengėsi Lietuvos klausimą ir Lenkijos požiūrį į Lietuvą formuoti ne nacionalizmo, imperializmo, militarizmo ir t.t. pagrindu, o remiantis didingos laisvos tautų kooperacijos idėja, apimančia tautas nuo Lenkijos per Lietuvą ir Baltarusiją iki Šiaurės Baltijos šalių – Latvijos ir Estijos. Šios programos įgyvendinimas būtų pirmasis bandymas nauju būdu – sudarius tautų sąjungą – išspręsti vieną iš sunkių rytinio pasienio klausimų“. Bet kreipimesi M.Römeris įžvelgė tam tikrą klaidingą požiūrį į lietuvius, jų indėlio kuriant Lietuvos valstybingumo pamatus neigimą. Jis rašė: „Ši klaida padaryta nežinant padėties, ir aš pats turėjau šią nuodėmę, nes kol neatvykau į Kauną, nemačiau, kas vyksta. Aš pats tik Kaune daug ko išmokau ir, jeigu būčiau susitikęs su Pilsudskiu ne

²¹⁴ Ten pat, t. 25, p. 36.

²¹⁵ Ten pat, t. 26, p. 107.

²¹⁶ Ten pat, p. 309.

²¹⁷ Ten pat, p. 151.

²¹⁸ Ten pat, p. 193.

prieš išvykdamas į Kauną, o grįžęs iš jo, tai būčiau jam pataręs, kaip papildyti šį kreipimąsi²¹⁹.

Balandžio mėnesio kreipimasis sukėlė optimizmo bangą. Šį M.Römerio optimizmą, nors ir neilgai, palaikė gegužės 22 dienos Ignaco Paderewskio kalba Lenkijos seime²²⁰. Bet ta kalba neišreiškė lenkų visuomenės daugumos požiūrio į Lenkijos rytinių sienų problemą. Seime vyravo tendencija aneksuoti dalį Lietuvos ir Baltarusijos žemių. Tai atsispindėjo skubiuose kai kurių politinių grupuočių pasiūlymuose seimui atsiliepiant į balandžio kreipimąsi. Ir nors nuo veiksmų buvo susilaukiyta, toks priverstinis seimo sprendimas neatitiko tikrųjų daugumos troškimų²²¹.

Juzefo Pilsudskio vadovaujami federacijos šalininkai bandė išeiti iš akliavietės Lietuvos ir Lenkijos derybomis. Kai tai nepavyko, pradėjo veikti. Po Seinų sukilimo, pradėjusio atviras ir kruvinas lenkų ir lietuvių kovas, pabandyta Lietuvoje, padedant pagrindinei Lenkų karinei organizacijai (peoviakams), suformuoti federacijos idėją remiančią vyriausybę. 1919 metų rugpjūčio pabaigoje perversmo bandymas nepavyko. Kaip rašė Piotras Łossowski, „Kauno akcijos pralaimėjimas buvo skaudus smūgis Belvederyje sudarinėtiems federacijos planams. Galima teigti, kad tas pralaimėjimas šiuo atžvilgiu buvo lemtingas. Lietuva [...] turėjo užimti svarbiausią vietą būsimoje federacijos sistemoje. Jai palenkti nedvejojant išleistos didelės sumos iš neturtingo valstybės išdo, perversmui vykdyti sukurta ištisa didelė organizacija, kelis mėnesius vyko intensyvi propagandos akcija, stengtasi užverbuoti lietuvius, pritariančius susitarimui. Koks rezultatas? Visiškai priešingas, negu tikėtasi, – dar labiau išryškėjo jau ne tik vyriausybės, bet ir dalies lietuvių visuomenės priešiškas bet kokiam federacijai su Lenkija ir žymiai pablogėjo santykiai“²²².

M.Römeris suprato, kad lenkų intervencionizmas pražūtingas ne tik federacijos idėjai, bet ir Lietuvos lenkams. Tačiau, nors viskas rodė federacijos programos žlugimą, jis tebetikėjo Lenkijos valstybės vadovo

²¹⁹ Ten pat, 192. Buvo linkęs teigti, kad konfliktą dėl Vilniaus išspręs arba vienos pusės ginklo pergale, arba Vakarų valstybių intervencija. Jis rašė: „Abu šie metodai neišspręstų klausimo visam laikui, kaip jį galėjo išspręsti Pilsudskio kooperacinė solidarumo koncepcija, o tik įteisintų jį ad hoc kaip įvykusį faktą, kurio nepripažintų ta pusė, prieš kurią tai būtų nukreipta“, ten pat, p. 183.

²²⁰ Ten pat, p. 186.

²²¹ J.Lewandowski, op. cit., p. 171.

²²² P.Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 122–123.

nuojauta ir istorijos genijumi²²³ ir, nors pats asmeniškai pasitraukė iš aktyvios politikos, bet ir toliau karštai pritarė šiai programai. 1920 metų sausio mėnesio laiške kunigui Juozui Tumui-Vaižgantui teigė: „Lenkijos ir Lietuvos, ir net plačiau – visų tautų nuo jūros iki jūros (Ukrainos–Lenkijos–Baltarusijos–Lietuvos–Latvijos–Estijos), santykiuose išpažįstu idėją, kurią pavadinau „Jogailaičių“ pačia kilniausia šios sąvokos prasme. Tai reiškia, kad karštai trokštu matyti ir sulaukti šių tautų kooperacijos, jų sąjungos, bendradarbiavimo kokia nors forma. Tačiau kooperacija iš esmės paneigia bet kokias „pakraščių“ koncepcijas, bet kokią galimybę, kad tauta valdytų tautą, kraštas – kraštą, metropolija – koloniją“²²⁴. Buvo įsitikinęs, kad Lenkija turi stengtis įgyvendinti šią koncepciją ir solidarizuotis su rytų tautomis net „lenkų dvarininkų, taigi ir lenkų nuosavybės, sąskaita. Taip elgdamasi, – rašė jis, – Lenkija pelnytų šių jaunų tautų meilę ir ištikimybę, puikiai ten įtvirtintų savo autoritetą ir įtaką, – o tai gausiai atlygintų už prarastą nuosavybę, – pastatytų savo valstybingumo tvirtovę rytuose ir, susilpninusi vidaus reakcingų jėgų įtaką, kurią kursto ‘pakraščių’ dvarininkų ‘tautinis’ spaudimas, pagerintų santykius savo šalies viduje“²²⁵.

M.Römeris taip pat buvo įsitikinęs, kad, nesusitarusi su Lietuva, Lenkija pralaimės karą rytuose²²⁶. Labai vertino Lenkijos vaidmenį, nes ji „daugiausia savo krauju apsaugojo kaimynus“ nuo bolševikų antplūdžio, bet smerkė jos aneksionizmą²²⁷. Imperializmą laikė reiškiniu, būdingu visai to meto Europai. Jis rašė: „Lenkai nei geresni, nei blogesni už kitus. Tokiomis pačiomis sąlygomis tą patį, ir net žymiai brutaliau negu lenkai rytų pakraščiuose, daro vokiečiai, čekai, rumunai, latviai ir turbūt visi kiti – vardyti būtų galima be galo“²²⁸.

²²³ M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 309, t. 27, p. 128.

²²⁴ M.Römerio laiško kun. J.Tumui-Vaižgantui nuorašas, ten pat, t. 26, p. 418.

²²⁵ 1920 m. vasario mėn. M.Römerio laiško K.Gordziałkowskiui nuorašas, ten pat, p. 447. Viename iš laikraščio *Głos Litwy* redakcinių straipsnių rašė: „Susidaro ispūdis, kad lenkų tauta dar neatsikratė ir negreit atsikratys tų aiškiai luominės, net bajoriškosios kultūros elementų, kurie lenkų sąmonėje ir veiksmuose, taigi ir valstybės politikoje, tebevaidina didelį, net lemiamą vaidmenį ir tikrai yra svarbiausia kliūtis glaudžiam Lenkijos bendravimui, o ypač kooperavimuisi su Lietuva ir kitomis demokratinėmis valstybėmis“, M.Römer, [redakcinis straipsnis], *Głos Litwy*, 1920 10 24, nr. 9.

²²⁶ M.Römerio laiško kun. J.Tumui-Vaižgantui nuorašas M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 418.

²²⁷ Ten pat, t. 27, p. 93.

²²⁸ Ten pat, t. 26, p. 445.

Apgailestavo, kad Lietuva pažeidė neutralumą vykstant Lenkijos karui su bolševikais²²⁹ ir nerimavo dėl vis labiau ryškėjančio lietuvių ir bolševikų suartėjimo. Jis rašė: „Gaila, kad Lenkija negalėjo rasti taikios išeities ir išspręsti savo konflikto su Lietuva, o vietoj to pastūmėjo Lietuvą į Rusijos glėbį. Nes Lietuva, deja, į tą glėbį puola“²³⁰.

Trumpalaikis Lietuvos valdymas Vilniuje 1920 metų rugpjūčio–spalio mėn. nesukėlė čia gyvenančių lenkų simpatijų Lietuvos valstybingumui, bet, priešingai, sustiprino jų norą jungtis su Lenkija. Vienaame straipsnyje laikraštyje *Straż Litwy* M.Römeris rašė: „niekas labiau nepakenkė Lietuvos valstybingumui Rytų Lietuvoje už tuos lietuvių valdininkus, kurie, norėdami parodyti ypatingą patriotinį „uolumą“ ir nepalankumą lenkams bei lenkiškumui, įstaigose ir privačiai su nemokančiais lietuviškai gyventojais pabrėžtinai kalbėjo rusiškai“²³¹. O 1926 metais, svarstydamas, kodėl Lietuva neteko Gedimino miesto, *Dienoraštyje* rašė: „lietuvių kaltė ta, kad 1920 metais, per trumpą savo valdymo laikotarpį, jie nepaisė specifinių Vilniaus bruožų, kurių nežinojo ir nesuprato, neįtę šio miesto psichologijos, dėl ko Vilniaus turėję netekti“²³².

Rugsėjo pabaigoje–spalio pradžioje M.Römerio pradėta akcija Vilnijai „laimėti“ dėl lietuvių politiniuose sluoksniuose vyraujančių nacionalistinių tendencijų buvo nelabai sėkminga²³³. Nepaisant to, tęsė šią akciją ir vėliau. Provyriausybiniam laikraštyje *Litwa*, pasirašęs pseudonimu „Rys“, paskelbė nemažai straipsnių, kuriuose nurodė būdus, kaip suartėti Vilniui ir Kaunui.

Straipsnyje „W sprawie Wileńskiej“ („Vilniaus klausimu“) rašė: „neužtenka varžovams norėti Vilniaus arba remtis savo teisėmis. Būtina Vilnijos gyventojų valia. Jų pažiūrų fabrikavimas neduos naudos nei vienai, nei kitai pusei“. Nurodė kozirus, kuriais, jo manymu, Lietuva turėtų remtis, kad laimėtų šį reikalą: „visa, kas gali paspartinti Lietuvos valstybės ūkinę, teisinę, visuomeninę ir kultūrinę raidą, pagerinti jos tvarką, švietimą, padidinti gerovę, teisingumą, darbštumą, bus vienas geriausių Vilnijos palenkimo į savo pusę kozių, tikrai reikšmingesnis, negu kraštuti-

²²⁹ Ten pat, t. 27, p. 125.

²³⁰ Ten pat, t. 28, p. 11.

²³¹ Sz.J. [M.Römer], „Koooperacja – jako zasada“, *Straż Litwy*, 1921 02 16, nr. 22.

²³² M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 174.

²³³ J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 217.

nės manifestacijos ir radikaliausios reformos, kurios duotų tik priešingus rezultatus. Be to, rengiant įstatymus, visada būtina priimti tokias normas, kurios neleistų nieko primesti Vilnijai remiantis Lietuvos balsų dauguma, o, priešingai, tais klausimais, kurie valstybei nėra gyvybiškai svarbūs, garantuotų jai visišką savivaldą²³⁴.

Pabrėždamas Vilnijos savitumą, M.Römeris pasisakė už tai, kad būtina parengti jai tinkančią politiką, nes Rytų kraštas skiriasi nuo etninės Lietuvos žemių. Manė, kad bandymas mechaniškai perkelti valstybinės politikos elementus iš vakarinės Lietuvos dalies į rytinę valstybei būtų pražūtingas: „negalima vienos valstybės dalies santvarkos grįsti jos savivalda, o kitos dalies – gyventojų užvaldymu. Taip būtų kuriama ne vieninga valstybė, o metropolija su jai pavaldžia kolonija arba imperialistinė valstybė“²³⁵.

Panašiai Vilnijos klausimą ir galimą jos susijungimą su Lietuva vertino Vilniaus „krajovcai“. M.Römeris taip apibūdino to meto jų aplinką: „‘krajovcų’ stovykla yra neįtikėtina įvairi, turinti nesuskaičiuojamą daugybę skirtingų atspalvių, „koncepcijų“ ir sumanymų, kas, aišku, rodo jos silpnumą. [...] yra tik pakrikas būrys žmonių, grupių ir kryptių, kiekvienu momentu pasirengusių tarpusavyje kovoti, ginčytis ir net bartis dėl vienokio ar kitokio „krašto“ programos vykdymo būdo. Kai kurios „krajovcų“ atšakos labai artimos aneksionistams ir skelbia beveik tokią pačią aneksijos programą, kuri skiriasi tik tuo, kad aneksiją papildo tam tikromis savivaldos korektyvomis ir mano, kad ji turėtų apimti „nedalomą“ Lietuvos visumą. Dar kitos „krajovcų“ atšakos pripažįsta visišką nedalomos Lietuvos suverenumą ir beveik nesiskiria nuo nuosekliausių lietuvių valstybininkų, – tarp šių „krajovcų“ yra bent keli tokie, kurių reikalavimai garantuoti Vilniaus savivaldą Lietuvos viduje yra tokie kuklūs ir nuosaikūs, jog jiems tikrai galėtų pritarti lietuvių grupuotės. O tarp šių kraštutinių spalvų yra daugybė skirtingų tarpinių atspalvių ir jų kombinacijų“²³⁶.

²³⁴ Rys [M.Römer], „W sprawie wileńskiej“, *Litwa*, 1922 01 22, nr. 18.

²³⁵ Rys [M.Römer], „Problemata białoruski w polityce państwowej litewskiej“, *Litwa*, 1921 07 28, nr. 164; M.Römer, „Wilno–Kowno“, *Goniec Kowieński*, 1920 11 24, nr. 10.

²³⁶ Rys [M.Römer], „O ‘krajowcach’ wileńskich“, *Litwa*, 1921 02 15, nr. 36. O *Dienoraštyje* rašė: „Vartojant „krajovcų“ terminą, visada reikia atsiminti, kad šis terminas neapibūdina nei partijos, nei vienos programos. Beveik galima sakyti, kad yra tiek skirtingų programų, kiek ir „krajovcų“. „Krajovcai“ yra Ludwikas Abramowiczius, Witoldas Abramowiczius, Bronisławas Krzyżanowski, dr. Adolfas Narkiewiczzius, Marianas Świechowski, Marianas Kościakowski, Zygmuntas JundziŃas, Aleksandras Zasztowtas, turbūt Stanisławas

Nors šioje stovykloje buvo tokių esminių skirtumų, jos vaidmuo sprendžiant Vilniaus klausimą tada buvo ypač svarbus. Žlugus viltims susitarti su lietuviais derybomis, teko ieškoti naujų būdų lenkų ir lietuvių ginčui išspręsti. Bandant ginkluota akcija priversti lietuvius sutikti sudaryti federaciją, sukurta Vidurio Lietuva. Vidurio Lietuva, kaip šią kvazivalstybę, pasiremdami generolu Stanisławu Bułak-Bałachowicziumi, pavadino „krajovcai“²³⁷, „iš vienos pusės, turėjo reikšti Vilnijos atskirumą nuo Lenkijos, o iš kitos – turėjo tapti priemone ir išėities tašku vienijant Lietuvą, sujungiant Vilnių ir Kauną lygiateisiais pagrindais, kad Lietuvą sudarytų dvi krašto sritys“. Kaip rašė M.Römeris, „krajovcai“ rėmėsi prielaida, kad Tarybos pradėtam Lietuvos kūrimo būdui, kuris buvo paremtas Vilnijos pavaldumu Kauno Lietuvai, negali pritarti Lietuvos lenkai. „Taigi ėmėsi taisyti pradėtos kurti vieningos Lietuvos trūkumus, gydyti valstybės santvarką, vienybę puoselėti kitu būdu“²³⁸.

Bagiński ir daugelis kitų. Kiekvienas jų savo krašto nusistatymą suvokia visiškai kitaip, nori visai ko kito ir visai kitaip siekia šį nusistatymą įgyvendinti. Juos jungia turbūt tik tai, kad visi yra prieš paprastą Lietuvos dalies (bent Vilniaus) inkorporavimą į Lenkiją, ir tuo jie skiriasi nuo aneksionistų. Jie nori atskiro Lietuvos valstybingumo, bet tik tokio, kad Lietuva nebūtų tautinė valstybė ir koku nors būdu susijungtų su Lenkija. Bet vieni objektu laiko istorinę Lietuvą su 1772 metų ribomis arba bent teritoriją tarp Dauguvos ir Berezinos, apimančią ir stačiatikių Baltarusiją, kitiems artimesnė lietuvių katalikiškos Lietuvos koncepcija, maždaug atitinkanti Lietuvos ir bolševikų Liepos sutartimi patvirtintas Lietuvos sienas, rytuose ir pietuose jas truputį pakoregavus; vieni nori vienos valstybės su vienu bendru Steigiamuoju Seimu Vilniuje, kiti pasisako už valstybę, kurią sudarytų trys pagrindiniai kantonai. [...] vieni sąjungą su Lenkija supranta kaip uniją arba federaciją, kitiems užtektų bendrų Lietuvos ir Lenkijos konvencijų, pirmiausia karinės konvencijos [...], vieni to nori siekti derybomis su Kaunu, kiti – vadinamuoju intervencijos metodu, [...] o šių srovių viduje ir tarp jų dar yra įvairių smulkių skirtumų. Kiek žmonių, tiek nuomonių“, M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 231.

²³⁷ Literatūroje paplitusi nuomonė, kad šį pavadinimą pasiūlė W.Abramowiczius, „Projektų organizacijai kantonalnei Litwy oraz konfederacji polsko–litewskiej z 1921 roku“, in J.Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 281. Kaip rašo Stanisławas Mackiewiczus, padalyti Lietuvą į tris kantonus 1919 m. pasiūlė Marianas Świechowski, St.Mackiewicz (Cat), *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.*, Warszawa, 1990, p. 136–137.

²³⁸ Rys [M.Römer], „O ‘krajowcach’ wileńskich“. O laikraščio *Głos Litwy* vedamajame rašė: „Kas teigia, kad, vienai tautai paminant kitos tautos valią ir diktuojant jai savo sąlygas, galima ilgai bendradarbiauti, tas daro klaidą, įrodančią, kad jis nežino elementarių žmogaus psichologijos pagrindų. Gali vilioti forsavimo, pavergimo, nors ir naudojant fizinę prievartą, kelias, nes tarsi yra lengvesnis, ypač jei kažkam atrodo, kad turi pakankamai jėgos, bet taip nesielgia valstybininkai, norintys kurti stabilią ateities valstybę“, M.Römer, [redakcinis straipsnis], *Głos Litwy*, 1920 10 24, nr. 9. Žr. taip pat Rys [M.Römer], „Aneksjonści i federaliści“, *Litwa*, 1921 12 02, nr. 278.

Tačiau šiuo būdu ne tik nepavyko patraukti lietuvių, bet, priešingai, jis dar labiau įplieskė lenkų ir lietuvių ginčą ir, nepaisant generolo Lucjano Żeligowskio žygio į Vilnių iniciatorių pastangų, padalijo Lietuvą. „Krajovcai“ tapo inkorporacijos šalininkų politikos vykdytojais, dėl to M.Römeris jų veiklą laikė nelogiška ir ragino juos verifikuoti krašto programą²³⁹.

M.Römeris buvo įsitikinęs, kad Lietuvos valstybingumo negalima kurti „Lenkijos intervencijos ir imperinių interesų metodais“, „nes toks kūrimas iš esmės pažeidžia Lietuvos valstybės suverenumą ir paverčia ją ne laisvu kraštu, o tarnaitė“²⁴⁰. Jis manė, kad Lietuvos lenkų kuriamas Lietuvos valstybingumas, kovojant prieš lietuvius, „tuo labiau kariaujant su jais ir liejant jų kraują“ yra didesnė nesąmonė negu pačių lietuvių pastangos kurti Lietuvą kovojant prieš Lietuvos lenkus²⁴¹.

Buvo taip pat įsitikinęs, kad Lenkija už intervencijos būdu suteiktą pagalbą pareikalaus atitinkamo atlygio savo valstybės interesų naudai. Neabejojo, kad Lenkijos valstybei būtų nenaudinga, jeigu Vilnius ir Kaunas taikiai sugyventų. Kartu apgailestavo, kad Vilniaus klausimas sprendžiamas Kaune ir Varšuvoje, taigi Lietuvos kūrimas tapo nebe vidaus, o tarp-tautinės politikos problema²⁴².

Pasak M.Römerio, kuriamos Lietuvos sienos turi būti tokios, kokias nustatė 1920 metų liepos 12 dienos Lietuvos ir Sovietų Rusijos sutartis. *Dienoraštyje* jis rašė: „Istorinės Lietuvos atkūrimo programą laikau neturinčia realaus pagrindo, nes neįmanoma atgaivinti reiškinį, kilusių kažkada visai kitomis istorinėmis sąlygomis, ir manau, kad su tuo negalėtų sutikti lietuviai, kurie taptų mažuma ir negalėtų pasiekti savo tautinės nepriklausomybės. Istorinę Lietuvą galima atkurti tik vykdant Lenkijos imperinę programą, kaip Lenkijos viešpatavimo vaisių. Demokratijos sąlygomis tai neįmanoma“²⁴³.

²³⁹ M.Römer, „Jeszcze o logice“.

²⁴⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 229. O laikraštyje *Gazeta Krajowa* rašė: „negalima kurti valstybės nepriklausomybės, remiantis išorės jėgomis ir svetima pagalba, ypač jeigu šios jėgos ir pagalba naudojamos vienos piliečių dalies reikalavimams, prieštaraujantiems kitos dalies reikalavimams, paremti. Faktas, kad piliečiai, pasinaudojantys kitos valstybės intervencija, laiko ją sau artima, reikalo esmės nekeičia, nes vėlgį kitai daliai piliečių artima gali būti kita valstybė, kuria jie remsis kovoje prieš pirmąją“, M.Römer, „Jeszcze o logice“.

²⁴¹ M.Römer, „Wilno–Kowno“.

²⁴² Ten pat.

²⁴³ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 134. Žr. taip pat M.Römer, „Jeszcze o logice“.

M.Römeris manė, kad Lietuvos valstybingumas turi būti kuriamas susiejant abi – rytinę ir vakarinę – teritorijas, kartu nepritarė koncepcijai, kad Lietuvą reikia padalyti į du tautinius – lietuvių ir lenkų – regionus, arba kantonų koncepcijai, kuri, jo manymu, buvo paremta lokaliniu „užvaldymu“. Jis rašė: „Taigi reikia atsižvelgti į tautinius, visuomeninius ir regioninius veiksnius, bet iš anksto nekurti tautiniu ir regioniniu požiūriu išskirtinių darinių“. Taip pat atmetė vienos „krajovců“ atšakos propaguotą plebiscito idėją, nes „dviejų pusių tarpusavio neapykantos nuodai vykstant plebiscito kampanijai pagilins prarają tarp lietuvių ir lenkų Lietuvoje ir pablogins Lietuvos ir Lenkijos santykius“. Plebiscitas nulemtų prijungimą arba prie Lenkijos, arba prie Lietuvos. Prijungimas prie Lenkijos reikštų Lietuvos padalijimą, kurio „krajovcai“ siekė išvengti. Antruoju atveju, nors nepriklausomybė liktų išsaugota, tai vis tiek būtų prijungimas, o ne susitarimas, todėl „apie kūrinio ‘kokybę’ negalėtų būti kalbos“²⁴⁴.

Be to, M.Römerio nuomone, Lietuvos, apimančios Vilniją, vidaus santvarkos kūrimas yra antraeilis dalykas, kurį galutinai turėtų nuspręsti Lietuvos Steigiamasis Seimas, o ne išankstinė sutartis. Svarbiausiu ir sunkiausiu dalyku laikė Lietuvos valstybės santykių su Lenkija nustatymą. Teigė, kad kelti Lietuvos ir Lenkijos sąjungos tezę kaip sąlygą, kad Lenkija pripažintų Lietuvos nepriklausomybę, prieštarauja Lietuvos suverenitetui, taigi ir nepriklausomybei. Be to, sudarius tokią sąjungą, Lietuvai būtų primesta Lenkijos užsienio politika, o tai, pasak M.Römerio, būtų per anksti ir nerealu, nes, kaip rašė, negalima reikalauti, kad „nepriklausoma Lietuva taptų akiai priklausoma nuo Lenkijos būsimosios tarptautinės politikos. Nekyla abejonių, kad Lenkijos valstybė turės aiškų ne tik gynybinį, bet ir puolamąjį antivokišką frontą“²⁴⁵, – teigė jis.

M.Römerio nuomone, Lietuvos ir Lenkijos sąjungos poreikis „kilo tam tikra prasme savaiame, a posteriori ir būtent iš Lietuvos tautinės valstybės programos, sukurtos senos 1905 metų lietuvių formuluotės pagrindu, t.y. katalikiškos Lietuvos ribose“²⁴⁶.

²⁴⁴ Rys [M.Römer], „Krajowcy’ a plebiscyt“, *Litwa*, 1921 02 16, nr. 37. Savo pažiūras skelbė ir Varšuvos spaudoje, žr. M.Römer, „Sprawa litewska“, *Przemyrze*, 1921 02 27, nr. 8.

²⁴⁵ M.Römer, „Wilno–Kowno“.

²⁴⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 134.

Tam tikras susitarimo viltis M.Römeris siejo su Tautų Sąjunga, kurios iniciatyva 1921 metų balandžio 20 dieną prasidėjo Lenkijos ir Lietuvos derybos²⁴⁷. Jos nebuvo sėkmingos, nes nė viena pusė nesugebėjo eiti į kompromisą. Be to, lenkų pusė turėjo atsižvelgti į Vilnijos lenkų poziciją, o jie neigė Vilnijos prijungimo prie Lietuvos galimybę. Kita vertus, įtakos turėjo lietuvių baimė, kad, atgavus Vilnių sąjungos su Lenkija kaina, susilpnėtų Lietuvos valstybingumas, todėl lietuvių politikai negalėjo pritarti net antrajai, palankesnei lietuviams, Paulio Hymanso projekto versijai²⁴⁸. M.Römeris šiuo klausimu laikėsi kitokios nuomonės. Tiesa, sutiko, kad „sprendimas, paremtas Hymanso projekto principais, nepatenkina“, nes jis apribotų Lietuvos suverenumą „ir vietoj taikos ir susitarimo tikrai sukeltų nesantaikos ir karo židinių ilgiems metams“, bet kartu nemanė, kad šis sprendimas „Lietuvai būtų toks tragiškas, kaip baiminasi lietuviai“. M.Römerio nuomone, Paulio Hymanso pasiūlytas sprendimas – tai dviejų principų – „nepriklausomos Lietuvos principo ir Lenkijai arba gal Rusijai pavaldžios Lietuvos principo – kompromiso paieškos. Šių principų neįmanoma įgyvendinti kartu, taigi vis tiek vienas kuris nors nugalės“. M.Römeris buvo įsitikinęs, kad „nugalės lietuvių principas, nes jis yra tautinis, krašto istoriją grindžiantis jo raidos prielaidomis“. Bet orientacijos į Vakarus šalininkui M.Römeriui Lietuvos sąjunga su Lenkija buvo svarbi tuo, kad taip būtų išvengta jos pajungimo Rusijai²⁴⁹.

Nutrūkę pokalbiai Briuselyje reiškė bet kokių Lenkijos ir Lietuvos sąjungos planų žlugimą. Tai buvo ypač skaudus smūgis istorinės Lietuvos atkūrimo šalininkams ir federalistams. Pastarieji turėjo atsisakyti minties užmezgti Lenkijos ir Lietuvos federacinius ryšius ir ėmė remti Vilnijos prijungimą prie Lenkijos valstybės. Kartu iškėlė reikalavimą suteikti Vilniaus kraštui autonomiją Lenkijos valstybėje, tikėdamiesi, kad ateityje bus galima realizuoti federacijos idėją. Janas Jurkiewiczzius rašo: „Taip krašto koncepcija daugeliui jos šalininkų nuo nepriklausomos Lietuvos valstybės istorinėse ribose atkūrimo per sumanymus kur-

²⁴⁷ Apie Tautų Sąjungos tarpininko Paulio Hymanso pasiūlytų projektų turinį, Briuselio derybų eigą ir jų nesėkmės priežastis žr. „Projektų organizacijai kantonálnei Litwy“, in J.Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 280–292.

²⁴⁸ P.Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 192–194.

²⁴⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 314.

ti dviejų kantonų Lietuvos federaciją su Lenkija susiaurėjo iki Vilnijos autonomijos šūkio²⁵⁰.

Tik keli žmonės, susitelkę aplink laikraštį *Przeгляд Wileński*, kaip L. Abramowiczius ir T. Vrublevskis, ir toliau idealu laikė „krajovcų“ Lietuvą, apimančią visą senąją Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. M. Römeris juos vadino „paskutiniais istorinės Lietuvos mohikanais“.

Apibendrinant reikia pasakyti, kad M. Römerio pažiūrose galima pastebėti tam tikrą nuoseklumą keliant buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių suverenumo ir nepriklausomybės reikalavimą. Šis reikalavimas buvo tarsi Vilniaus „krajovcų“ demokratų programa maximum. Iš pradžių M. Römeris manė, kad tą idealą galima įgyvendinti suteikiant Lietuvos ir Baltarusijos žemėms autonomiją Rusijos valstybės sudėtyje. Kilus karui ir atsiradus Lenkijos nepriklausomybės perspektyvai, M. Römeris pasisakė už Lenkijos ir Lietuvos unijos atkūrimą ir net, netikėdamas, kad tuo metu Lietuvos valstybė galėtų tapti savarankiška, – už galimą Lietuvos ir Baltarusijos žemių prijungimą prie Lenkijos valstybės. Manė, kad blogiausia išeitis būtų, jeigu istorinės Lietuvos žemės vėl atitektų Rusijai arba būtų prijungtos prie Vokietijos. Taip pat manė, kad anksčiau ar vėliau Lietuva ir Baltarusija taps savarankiškos ir nebebus nei Lenkijos, nei Rusijos „pakraščiais“. Tokį M. Römerio įsitikinimą lėmė demokratinės jo pažiūros į tautines problemas. Savo nusistatymu jis buvo artimas liaudininkams, tikėjo valstietišku naujų tautų ateitimi.

Ypač svarbi M. Römerio politinės sistemos dalis buvo tautinio klausimo sprendimas Lietuvos ir Baltarusijos žemių viduje. Krašto koncepcija, teigianti visų krašto tautų lygiateisiškumą, artima Austrijos socialistų idėjai, M. Römerio nuomone, turėjo tapti ir istorinės Lietuvos žemių įteisinimo svertu, ir tautinės santaikos krašto viduje garantija. Stiprėjantys tautiniai ginčai buvo svarbiausia priežastis, kodėl šios koncepcijos beveik nepalaikė plačioji visuomenė. Nepaisant to, „krajovcų“ demokratų skelbiami krašto principai iš dalies švelnino tautinius vaidus.

Bendradarbiaudamas su federalistais, M. Römeris ypač pabrėžė federacijos „savanoriškumą“ ir tuo skyrėsi nuo Juzefo Pilsudskio ir kitų lenkų federalistų. Entuziastingai sveikino besikuriančią Lietuvos valstybę. Manė, kad tai yra svarbiausias dalykas, o šios valstybės vidaus

²⁵⁰ J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 237.

tvarkos klausimas – antraeilis. Pasisakydamas už Vilniaus priklausymą Lietuvos valstybei, buvo linkęs siūlyti atskirą Rytų krašto statusą. Dėl to išskėlė koncepciją, kad lietuvių pusė turėtų „palenkti į save“ Vilnių. Šios koncepcijos, kaip ir ankstesnės krašto koncepcijos, siautėjančio nacionalizmo epochoje nebuvo įmanoma įgyvendinti. Bet nesėkmė nemenkina M.Römerio idėjų vertės.

III

TAUTINĖS PROBLEMOS TARPUKARIO EUROPOJE IR LIETUVOS TAUTINĖJE VALSTYBĖJE

1. Tautinis klausimas Europoje po 1918 metų

Tiesioginis Pirmojo pasaulinio karo padarinys buvo neatpažįstamai pakitęs politinis Europos žemėlapis, ypač žemyno Vidurio Rytų dalyje. Sukūrė devynios naujos tautinės valstybės. Tam didelę įtaką turėjo, M.Römerio nuomone, tautinio klausimo internacionalizavimo XX amžiuje procesas, kuris ypač suaktyvėjo vykstant karui. Kovojančios pusės, norėdamos pateisinti savo veiksmus ir prieš pasaulį, ir prieš savo piliečius, pabandė suformuluoti svarbiausius tikslus – idealus, kurie turėjo būti įgyvendinti laimėjus karą. Taip buvo sukurta Didžiojo karo legenda. Ją sudarė dvi dalys: pacifizmas ir nacionalizmas. Legendos istoriją pradėjo Antantės valstybės. Vokiečių kariuomenei okupavus Belgiją, smuko Vokietijos moralinis autoritetas. Tada ir buvo pradėta kurti legenda apie teisingą karą, kuris apgintų silpnuosius, leistų mažosioms tautoms valstybiškai apsispręsti ir išsivaduoti iš valdančiosios tautos nelaisvės, užtikrintų tarptautinių santykių teisėtumą, o įkūrus tarptautinę organizaciją, ateityje panaikintų karo pavojų¹.

Šios legendos manifestu tapo 1918 metų sausio mėnesį paskelbta garsoji Jungtinių Valstijų prezidento Woodrowo Wilsono 14 punktų pasaulio pacifikavimo programa, kuri, be kita ko, deklaravo mažųjų tautų bei valstybių apsisprendimo teisę². Tačiau pasibaigus karui, šis apsisprendimo teisės principas retai buvo taikomas. Jis pirmiausia negaliojo daugeliui tautinių mažumų, gyvenusių neutraliose ir laimėjusiose valstybėse. O tokiose valstybėse kaip Vokietija, Austrija, Vengrija, Bulgarija, Turkija, Rusija jis dėl objektyvių priežasčių galėjo būti įgyvendintas tik iš dalies.

¹ M.Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*, d. 1: *Valstybė*, t. 2, Kaunas, 1935, p. 285–286.

² Ten pat, p. 288–289. Plačiau ta tema: J.Chlebowczyk, *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia*, p. 314–320.

Daugelyje teritorijų gyveno kelios skirtingos tautos, dėl to politinės sienos Vidurio Rytų Europoje negalėjo būti nustatytos pagal grynai etninius kriterijus. Dauguma naujai atsiradusių valstybių, save laikančių tautinėmis, turėjo didesnių ar mažesnių tautinių mažumų, kurios, negalėdamos pasinaudoti apsisprendimo teise, iš pasaulio visuomenės reikalavo savo teisių ir laisvių garantijos. Tokias garantijas Versalio sistemos taikos sutartys numatė tarptautiniuose tautinių mažumų apsaugos nuostatuose. Kuriant šiuos nuostatus, buvo remtasi, M.Römerio nuomone, jau XVI amžiuje taikytais religinių mažumų apsaugos nuostatais. Buvo pakeistas tik apsaugos įgyvendinimo mechanizmas, nes jį reikėjo suderinti su Tautų Sąjungos veikimo principais. Pirmą kartą šie nuostatai pritaikyti Lenkijos tautinėms mažumoms, o vėliau ir kitų Vidurio Europos šalių tautinėms mažumoms³.

Nors Vakarų Europos valstybės, likviduojančios karo padarinius ir kuriančios naujos tvarkos pagrindus, buvo aiškiai tautinės, vadinasi, irgi susidurdavo su tautinių mažumų problema, tačiau šių nuostatų nesilaikė ir nebuvo suinteresuotos iš esmės tą problemą išspręsti. Mažumų apsaugos sistemos nuostatai, M.Römerio nuomone, buvo priimti pernelyg greitai, be sistemos, be plano. „Gaunama išpūdžio, – rašė jis, – kad šiuo formalumu – pasižadėjimo paėmimu – norėta tiktai nusikratyti įkyriausiąja tautinių mažumų problema ir kaip nors likviduoti Didžiojo Karo Legendos obalsį“. Apsiribota vien bendromis frazėmis ir šabloniškais teiginiais, ir todėl mažumų apsaugos sistema virto, M.Römerio žodžiais, paprasčiausia „tandeta“⁴, t. y. antrarūšiu dalyku.

Detaliai aptardamas tautinės problemos sprendimo būdus, M.Römeris teigė, kad kuo labiau valstybė „nacionalizuota“ viešpataujančios tautos, tuo labiau išauga tautinių mažumų nacionalizmas. Tautinėje valstybėje tos mažumos tampa svetimos, o jų atstovai savo tėvynėje – svetimšaliai⁵. Tautinės mažumos siekia atplėšti tą tautinės valstybės teritorijos dalį, kurioje jos sudaro daugumą, ir arba kurti savo tautinę valstybę, arba prijungti šią teritoriją prie gretimos valstybės⁶. Ši idealą nepaprastai

³ M.Römeris, *Reprezentacija ir mandatas*, Kaunas, 1926, p. 276–279. Žr. taip pat J.Chlebowczyk, *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia*, p. 554–565.

⁴ M.Römeris, *Valstybė*, t. 2, p. 294.

⁵ Ten pat, p. 251.

⁶ Ten pat, p. 253.

sunku įgyvendinti – turi susidaryti tam tikros objektyvios sąlygos. Todėl tautinės mažumos gali sutelkti dėmesį į programos minimumą įgyvendinimą, t. y. siekti teritorinės autonomijos, kuri paprastai esti tik etapas kelyje į valstybingumą⁷. Teritorinė autonomija – tai, M.Römerio manymu, užmaskuotas valstybinis separatizmas, kuris vis dėlto negali išspręsti tautinės problemos⁸.

Radikaliausiu šios problemos sprendimo būdu M.Römeris laikė tautinių mažumų perkėlimą į jų etninę tėvynę. Pagal 1924 metų Turkijos ir Graikijos sutartį vyko tarpusavio apsikeitimas mažumomis: graikai išvyko iš Turkijos, turkai – iš Graikijos. M.Römeris tokį metodą laikė barbarišku ir pavojingu ne tik perkeltiesiems asmenims, bet ir valstybei, iš kurios jie turėjo išvykti. Toks tautinės problemos sprendimo būdas, pasak jo, „yra ‘curiosum’, rimtai jis netenka svarstyti“⁹.

Vertais dėmesio M.Römeris laikė prieškarinės Austrijos-Vengrijos valstybės bandymus išspręsti tautines problemas¹⁰. Kai dualistinė Habsburgų monarchijos santvarka buvo galutinai suformuota teisiškai, visuomeniškai ir politiškai, tapo akivaizdu, kad greičiausiai nebus pasiekta nuosekli federalizacija ir kad tautinis klausimas liks vienas opiausių valstybėje. Bet ir federalizacijos įgyvendinimas, M.Römerio nuomone, nebūtų reikšęs, kad Austrijoje-Vengrijoje tautinis klausimas išspręstas galutinai¹¹. Užtat nuo XIX amžiaus pabaigos austrų socialistų rengtas kultūrinės autonomijos projektas, jo nuomone, buvo rimčiausias bandymas taip teisiškai sureguliuoti tautinę problemą, kad vienos valstybės ribose galėtų taikiai sugyventi daugelis tautų¹². Vis dėlto ši koncepcija nugrimzdo atskirų Dunojaus baseino monarchijos tautų siekių chaosu.

Tuo tarpu Rusijoje ši koncepcija sulaukė daugiau dėmesio. Visų pirma ją susidomėjo ir ją išpopuliarino Bundo socialistai. Žydams, kurie niekur ir niekada neturėjo progos tapti valdančiąja tauta ir buvo klasikinis

⁷ Ten pat, p. 255.

⁸ Ten pat, p. 256.

⁹ Ten pat, p. 257–258.

¹⁰ Ten pat, p. 258–272.

¹¹ Ten pat, p. 271. Žr. taip pat J.Chlebowczyk, *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia*, p. 110–111.

¹² M.Römeris, *Valstybė*, t. 2, p. 258.

tautinės mažumos pavyzdys, ši idėja pasirodė ypač artima¹³. M.Römerio nuomone, austrų socialistų idėja nebuvo deramai suprasta ir buvo naudojama siauriems nacionalistiniams tautinių mažumų siekiams. Austrų socialistai, jo manymu, norėjo ne stiprinti valstybės tautiškumą, ne užkrauti valdžios aparatui tautines problemas, bet visiškai atskirti tautinį klausimą nuo valstybės, kai kurias funkcijas iš valstybės kompetencijos perleidžiant atskirų korporaciniu būdu suorganizuotų tautinių grupių kompetencijon¹⁴.

Sąlygos austrų socialistų koncepcijai įgyvendinti susidarė, M.Römerio nuomone, baigiantis Pirmajam pasauliniam karui, kai tautinis klausimas buvo internacionalizuotas. Svarbi to prielaida buvo naujųjų valstybių kūrėjų pastangos į savo valstybingumo kūrimą įtraukti įvairias tautines šalis grupes. Didžiulės, kitur netaikytos tautų teisės ir laisvės turėjo garantuoti tautinių mažumų paramą kuriamoms valstybėms¹⁵.

Kultūrinė autonomija kaip konstitucinės teisės institucija pirmą kartą buvo įvesta Ukrainoje. Iš kitų Vidurio Rytų Europos valstybių tik Estijos, Lietuvos ir Lenkijos konstitucijos deklaravo tautinių mažumų autonomiją. Bet ją įgyvendino vien Estija, o kitos dvi valstybės apsiribojo tik principo paskelbimu. Taip pat ir Čekoslovakijos konstitucijoje, nors joje ir nebuvo atitinkamo įrašo, M.Römeris matė personalinės kultūrinės tautinių mažumų autonomijos elementus¹⁶.

Naujai susikūrusios valstybės laikėsi principo, kad valdančioji tauta valstybėje sudaro daugumą ir šios daugumos gyvybiniai interesai yra svarbiausi. Todėl, M.Römerio manymu, jos nebuvo suinteresuotos pripažinti savo mažumų personalinės autonomijos, nors ši, pasak jo, skirtinai nuo teritorinės autonomijos, neprieštarauja valstybės unitarizmui, nesukuria nepageidaujamo „status in statu“ ir, panašiai kaip savivalda, telpa valstybinio suverenumo ribose. Ji reiškia, – rašė M.Römeris, – tik valdžios decentralizaciją ir, panašiai kaip atskiri teritoriniai savivaldos vienetai ar profesinė savivalda, netampa priešišku valstybei elementu¹⁷.

¹³ Ten pat, p. 265.

¹⁴ Ten pat, p. 312. Žr. taip pat M.Waldenberg, „Kilka uwag o Otto Bauera definicji narodu“, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Nauk Politycznych*, sąs. 28, 1991, p. 324.

¹⁵ M.Römeris, *Valstybė*, t. 2, p. 272.

¹⁶ Ten pat, p. 273. Estijoje tik vokiečių tautinė mažuma pasinaudojo autonomijos teise.

¹⁷ Ten pat, p. 284.

Nors po Versalio sutarties priimti tarptautiniai tautinių mažumų apsaugos nuostatai, M.Römerio nuomone, nepažeidė konkrečių valstybių suverenumo, tačiau tam tikra prasme jį ribojo ir rodė valstybės, kuriai buvo taikomi, silpnumą. Todėl M.Römeris manė, kad nuostatai tik erzina juos priėmusias valstybes ir dėl to yra naudingi ne tiek tautinėms mažumoms, kiek valstybių, sudarančių Tautų Sąjungą, politinėms spekuliacijoms. Pasak jo, kol tautinių mažumų klausimo sureguliuavimas priklausys nuo tautinės valstybės ar tautinių valstybių sąjungos valios arba nuo tautinių valstybių sudarytų konvencijų, ši problema nebus galutinai išspręsta¹⁸. „O kol tautinių mažumų problema nėra išspręsta, tol nacionalistinėje Europoje taikos nebus“¹⁹, – įsitikinęs tvirtino M.Römeris.

Iš trijų M.Römerio išvelgtų to meto Europos raidos galimybių – didesniųjų valstybių direktorato, vienos valstybės imperializmo, suverenių tautų sąjungos – jis aiškiai rinkosi trečiąją. Jis buvo federacinės Paneuropos, apimančios šalis į vakarus nuo Sovietų Sąjungos, idėjos šalininkas²⁰. Viename 1934 metų naujamečiame sveikinime, nusiųstame giminėms, gyvenantiems Latvijoje, tarp kitko rašė: „linkiu mums visiems laikytis kartu, kad pagaliau praregėtume ir užuot dalinęsi iki begalybės ir skaidęsi į kvaziautarkines valstybėles pasijustume europiečiais virš savo siaurų tėvynių ir pradėtume triūsti palaipsnio jungimosi į organizuotą Europos Sąjungą, iš kurios išaugtų valstybinė federacinė Europa, labui“²¹. Laikraščio *Przegląd Wileński* skiltyse jis krintosi, kad ši puiki Paneuropos idėja virto banalybe ir vien blykčioja fosforine šviesa, neuždegdama žmonių širdžių ir nekviessdama didiems žygdarbiams. Bet tikėjo, kad ir toje banalybėje „galima suderinti visas priešingas sroves ir jėgas, ir įcentrines, ir išcentrines“²².

Suvokdamas, su kokiais sunkumais teks susidurti realizuojant Paneuropos koncepciją, M.Römeris manė, kad geriausia būtų kurti regionines sąjungas, ypač tose žemyno dalyse, kur susiskaidymas didžiausias. Tokiais regionais jis pirmiausia laikė Baltijos jūros rytų pakrantę ir būtent ten ižiū-

¹⁸ Ten pat, p. 299. Žr. taip pat J.Chlebowczyk, *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia*, p. 558.

¹⁹ M.Römeris, „Nacionalizmas ir valstybė“, *Kultūra*, 1932, nr. 6–7, p. 325.

²⁰ M.Römeris, „Lietuvos–Baltijos padėtis tarptautinėje arenoje, *Vairas*, 1934, nr. 5, p. 21.

²¹ 1933 12 23 M.Römerio laiškas A.Römeriui, LMAB F138–1218, p. 13.

²² M.R. [M.Römer], „Skutki rozdrobnienia“, *PW*, 1933 03 12, nr. 5.

rėjo būsimosios Baltijos sąjungos užuomazga²³. Lietuvos ir Latvijos sąjungos idėja, kurią jau XIX amžiaus pabaigoje propagavo Bolesławas Limanowski²⁴, M.Römeriui buvo ypač artima. 1917 metais apmąstydamas Lietuvos perspektyvas, tarp kitko jis rašė: „Jos tikroji sfera yra Baltija ir jos pakraščiai, jos istorijos bendražygės, su kuriomis gali įgyvendinti savo laisvę, – tai lietuvių–suomių ir galbūt Baltijos skandinavų tautos, o ne žemyno giluma, t. y. ne Lenkija, ne Vokietija ir net ne Baltarusija, o juo labiau Rusija“. Jis tikėjo, kad gali susikurti Baltijos valstybė, apimanti Lietuvą, Latviją ir Estiją²⁵.

Jeigu susikurtų Baltijos Sąjunga, kuri per Estiją užmegztų glaudesni ryšį su Skandinavijos bloku, o per Lenkiją – su Dunojaus pakrantės šalimis ir Balkanų regionu, M.Römerio nuomone, ji galėtų užpildyti tuštumą, kuri po Pirmojo pasaulinio karo susidarė vadinamojoje Tarpjūrio teritorijoje. Šiai teritorijai visada kildavo alternatyva: ar būti barjeru ar jungtimi tarp Rytų ir Vakarų. Nuo pat savo istorijos ištakų Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė atliko barjero funkciją ir, M.Römerio nuomone, vykdė ją ilgai ir išmintingai. „Lietuvos valdovai ir politikai, – rašė jis, – [...] naudojo labai savitą taktiką, kurios tikras meistras buvo Vytautas Didysis. Priversti kovoti dviem frontais, jie jungėsi tai su Vakaraais prieš Rytus, tai vėl su Rytais prieš Vakarus [...]. Jų politika buvo lanksti, jų taktika buvo išmintinga, jie atskirdavo Rytus nuo Vakarų ir vieniems padėdavo laimėti prieš kitus. [...] Kol Lietuva savo imperijos metodais telkė jėgas Baltijai iki pat giliausio jos užnugario apsaugoti ir viena ar kartu su Lenkija skyrė Rytus nuo Vakarų atlikdama šią savitą Baltijos geopolitinę funkciją, tol ji buvo gyva ir galinga ir tol Baltijos problema nebuvo sprendžiama Vakarų ir Rytų ekspansijos metodais“²⁶.

Nuo XVIII amžiaus pabaigos iki pat 1914 metų ta teritorija atliko tilto funkciją, ir esant tokiai situacijai negalėjo būti kalbos apie Vidurio Rytų Europos tautų nepriklausomybę. Kilus karui, „šio tilto konstrukcija įski-

²³ M.Römeris, „Lietuvos–Baltijos padėtis...“, p. 22.

²⁴ „Inflanty, Litwa, Białoruś w twórczości Bolesława Limanowskiego. Studium z dziejów kwestii narodowej“, in J.Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 309–310.

²⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 23, p. 1.

²⁶ M.Römer, „Perspektywy narodów bałtyckich“, *PW*, 1935 08 30, nr. 17. Žr. taip pat M.Römer, „Wilno i Pomorze“. Čia reikėtų pastebėti, kad Vytautas vadovavosi dinastine politika, o ne „Baltijos apsaugos“ idėja.

lo, pradėjo irti nuo apačios, nuo Baltijos tautų pusės, veikiama naujos, o iš tikro tik atgimusios Baltijos barjero istorinės koncepcijos, kurios tikslas buvo ne agresija, o Baltijos šalių autonomijos, laisvės ir individualumo išsaugojimas, jų apgynimas nuo dviejų išorės ekspansijos bangų“. Kaip teisingai pastebėjo M.Römeris, barjero idėjos skelbėjas buvo Juzefas Pilsudskis. Tačiau, M.Römerio nuomone, Lenkijos valstybės vadovo taikytas Rytų imperializmo metodas buvo netinkamas ir gerokai pakenkė Baltijos valstybių politiniam kooperavimuisi. Bet pačią koncepciją M.Römeris laikė teisinga²⁷. „Baltijos apsaugos ir Baltijos valstybių kooperavimosi šiai apsaugai įgyvendinti idėja, – rašė jis, – yra gyva ir istoriškai bei geopolitiškai reikalinga, ir tai turi mus jungti. Tačiau svarbiausios Baltijos šalys tai gali įgyvendinti tik sukūrusios Baltijos konfederaciją, o gal net federacinę sąjungą, bet tik ne imperialistiniu metodu, o galbūt papildžius tą konstrukciją taip, kad šis vieningas Baltijos blokas susijungęs galėtų sudaryti konfederaciją ir su Lenkija, bet tik lygiateisę, o ne paremtą imperijos ir vasalo santykiais, jei Lenkija išlaikytų baltiškąją orientaciją, – tai Baltijos valstybėms galėtų būti tik naudinga ir pageidaujama“²⁸.

Visos padėties Europoje suregulavimo koncepcijos, tarp jų ir klasikinė Paneuropos koncepcija, siekė sumažinti karo pavojų, ypač sustiprėjusį ketvirtajame dešimtmetyje. Bet, kaip teisingai pastebėjo M.Römeris, jos nepajėgė visiškai išnaikinti nacionalizmo ir nuosekliai įgyvendinti tautų apsisprendimo principų. Nacionalizmas, M.Römerio manymu, ne tik iškreipė tarptautinius santykius, bet ėmė tiesiogiai kelti pavojų pačiai valstybei kaip tokiai. Tai, be kita ko, pasireiškė ir tautinių mažumų siekimu tapti tarptautinės teisės subjektais, dėl ko, jo manymu, galiausiai būtų žlugusi valstybė, o jos vietoje susikūrusios neteritorinės tautų sąjungos²⁹.

M.Römeris numatė, kad ateityje Europoje įvyks esminių pokyčių – žemynas persiformuos į vieną unitarinę valstybę, kuri susikurs susijungus neteritorinėms (personalinėms) korporaciškai suorganizuotoms tautinėms sąjungoms. Visas tautiškai neutralias teritorinei valstybei būdingas funkcijas perims teritoriškai vientisos Paneuropos valstybės valdžia, o kultūros problemas spręs konkrečios tautinės sąjungos³⁰.

²⁷ M.Römer, „Perspektywy narodów bałtyckich“

²⁸ Ten pat.

²⁹ M.Römeris, *Valstybė*, t. 2, p. 306.

³⁰ M.Römeris, „Nacionalizmas ir valstybė“, p. 327.

Siūlydamas modifikuoti klasikinę Paneuropos koncepciją, M.Römeris rėmėsi austrų socialistų argumentais. Sprendimą, kurį jie siūlė vienai valstybei, M.Römeris norėjo pritaikyti visam žemynui. Jo manymu, tik taip Europa išspręstų opią tautinių mažumų problemą ir pašalintų pagrindinių tautinių konfliktų šaltinį. Todėl vertas dėmesio M.Römerio vaidmuo populiarinant ir kūrybiškai vystant austrų socialistų idėją, juoba kad tik pastaruoju dešimtmečiu atsirado išsamesnių austrų socialdemokratų teorijos studijų³¹.

2. Tarpukario laikotarpio *Lietuvos Respublikos tautinės problemos*

Lietuvos valstybė, nors jai priklausė tik etninės lietuvių žemės, panašiai kaip ir kitos regiono šalys neišvengė tautinių problemų. Nors 1923 metų gyventojų surašymas parodė, kad tautinė Lietuvos struktūra labai vientisa³², vis dėlto, kaip tiksliai pastebėjo Marekas Waldenbergas, problema buvo „ne tik tai, ar daug žmonių priklausė tautinėms mažumoms, bet ir tai, kokios jos buvo“³³. Daugiausia narių turėjo lenkų ir žydų mažumos. Pirmieji nuo amžių sudarė aukščiausią, labiausiai išsilavinusią visuomenės sluoksnį, be to, kas ne mažiau svarbu, jie savo rankose buvo sutelkę didžiulį, nors per karą gerokai sumažėjusį, ekonominį potencialą.

Per 1919 metų Paryžiaus taikos konferenciją Lietuva, kaip ir kitos Vidurio Rytų Europos šalys, iškilmingai pasižadėjo nepažeisti tautinių mažumų teisių. 1920 metų sausio 10 dieną laikinoji Lietuvos vyriausybė išleido vadinamąjį „Laikiną įstatymą apie Žydų bendruomenių tarybų teises apkrauti mokesniais gyventojus žydus“. Šis įstatymas turėjo tapti būsimos žydų kultūrinės autonomijos pagrindu³⁴. 1920 metų vasario mėnesį Lietuvos ministras pirmininkas Ernestas Galvanauskas patvirtino, kad valdžia išsipareigoja įgyvendinti tautinę autonomiją, ir pareiškė, jog „mūsų šalis bus pavyzdys visoms valstybėms, kurių sudėtyje yra įvairių tau-

³¹ M.Waldenberg, op. cit., p. 319.

³² W.Wielhorski, *Litwa etnograficzna. Przyroda, jako podstawa gospodarcza. Rozwój stosunków narodowościowych*, Wilno, 1928, p. 201.

³³ M.Waldenberg, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa, 1992, p. 342.

³⁴ M.Römeris, *Valstybė*, t. 2, p. 279.

tų³⁵. Tačiau tai buvo konjunktūrinio pobūdžio deklaracijos. Jaunai Lietuvos valstybei rūpėjo ne tik palenkti savo pusėn tautines mažumas, bet ir suformuoti palankią tarptautinę nuomonę, kas buvo ypač svarbu tikintis sėkmingai išspręsti tiek Vilniaus, tiek Klaipėdos klausimą.

Lietuvai, kovojančiai dėl būsimų valstybės ribų, reikėjo visokeriopos paramos. Tokiu logišku ir vertingu paramos šaltiniu, Ezros Mendelsohno nuomone, tapo Lietuvos žydai. Jų vadovai manė, kad Lietuvos valstybė, į kurios sudėtį įeis Vilniaus ir Klaipėdos kraštai, taps ne tautine valstybe, o „tautų valstybe“ – bendrais baltarusių, lietuvių, Lietuvos lenkų ir žydų namais³⁶. Ir, nors netrukus paaiškėjo, kad nebus sukurta didžioji Lietuva, vis dėlto 1922 metų Lietuvos konstitucija skelbė tautinių mažumų teisę turėti valstybės remiamas tautines institucijas, kitaip tariant, Lietuvoje įvedė kultūrinės autonomijos instituciją. Pagrindinio įstatymo 73-as straipsnis skelbė: „Tautinės piliečių mažumos, kurios sudaro žymią piliečių dalį, turi teisės įstatymų ribose autonomingai tvarkyti savo tautinės kultūros reikalus – liaudies švietimą, labdarybę, savitarpinę pagalbą – ir šiems reikalams vesti įstatyme nurodyta tvarka renka atstovaujamus organus“³⁷. O 74-ame straipsnyje kalbėta apie kultūros reikalų, išvardytų ankstesniajame straipsnyje, finansavimą. Jis galėjo būti dvejopas: tautinių bendrijų narių apmokestinimas ir proporcinis biudžeto lėšų panaudojimas³⁸.

Tačiau, M.Römerio manymu, Lietuvos žydų kultūrinės autonomijos institucijos įvedimas buvo susijęs ne su minėtaisiais Konstitucijos straipsniais, o su vadinamąja Paryžiaus deklaracija ir atitinkamu įstatymu, priimtu 1920 metų sausio mėnesį³⁹. Teigiamai vertindamas pačią kultūrinę autonomiją, M.Römeris drauge griežtai kritikavo ministro žydų reikalams

³⁵ Cit. iš E.Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa, 1992, p. 299. Naujasis premjeras Kazys Grinius deklaracijoje, perskaitytoje Seimo posėdyje 1920 m. birželio 23 d., tarp kitko, teigė: „Greta svarbesnių valstybės klausimų stovi prieš Lietuvą klausimas patiekti tokias sąlygas valstybės gyvenimui, kuriomis Lietuvos tautinės mažumos, sujungtos bendros valstybės kūrybos ūpu, laisvai augindamos savo kultūrą, stipriai laikytusi visoms vienodai brangios pilietybės ryšiais“, Ministro pirmininko dr. K.Griniaus deklaracija, perskaityta Steigiamojo Seimo posėdyje birželio 23 d., *Steigiamojo Seimo darbai*, Kaunas, 1920, p. 149–150.

³⁶ E.Mendelsohn, op. cit., p. 295.

³⁷ Cit.: W.Wielhorski, *Litwa współczesna*, Warszawa, 1938, p. 99.

³⁸ *Vyriausybės žinios*, 1922 08 06, nr. 100.

³⁹ M.Römeris, *Valstybė*, t. 2, p. 279.

instituciją, nes manė, kad ji prieštarauja pačiai vyriausybės formavimo esmei⁴⁰. Toji institucija, nors ydinga, veikė iki 1925 metų. Jos likvidavimas, anot M.Römerio, nevisiškai teisėtas ir korektiškas, sukėlė Lietuvos žydų kultūrinės autonomijos nuosmukį.

Atkreipdamas dėmesį į šį faktą, Ezra Mendelsohnas, tarp kitko, rašė: „kai tik naujoji valstybė įsikūrė tarptautinio forumo pripažintose ribose, sumažėjo poreikis, kad žydai ją parentų tiek viduje, tiek išorėje. Šiaip ar taip, žydų parama nepadėjo grąžinti Lietuvai Vilniaus, taigi jos reikšmė aiškiai buvo pervertinta. Be to, netrukus paaiškėjo, kad naujojoje valstybėje gyveno kur kas mažiau žydų, nei manė valstybės vadai ir Lietuvos žydų vadovai“⁴¹. O M.Römeris štai kaip apibendrina tą trumpą, bet nepaprastai audringą žydų istorijos laikotarpį buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse: „Krašto tautos mielai pasinaudojo žydais savo išsivadavimo sąjūdžio reikmėms, bet išsivadavusios jau nebenori su jais dalytis nepriklausomybės vaisiais ir žydų humanistinius lygybės lūkesčius laiko arogantiškais ir jas išeidžiančiais, nes pačios nori būti vienintelės šeimininkės. Žydai, vargšai, yra kaip tas žvejas iš pasakos apie auksinę žuvelę. Šiandien jie niekuo nebetiki ir atsikrato naivaus optimizmo, juos apėmęs didžiulis nusivylimas“⁴².

Nors žydų kultūrinė autonomija žlugo, tiek 1928, tiek 1936 metų Lietuvos konstitucijos tebekartojo anksčiau suformuluotus įrašus apie tautinių mažumų teises. Pagrindinis įstatymas gan preciziškai, M.Römerio nuomone, apibrėžė autonomijos apimtį, tačiau tos formuluotės turėjo vieną esminį trūkumą, būtent – kad teisė jomis naudotis suteikiama tik tokiais mažumai, kuri sudaro „žymią piliečių dalį“. Klausimo, kokia dalis yra žymi, o kokia „nežymi“, Konstitucija nepatiksino, palikdama laisvas rankas paprastam įstatymų leidėjui, t.y. valdančiajai tautai, – dėl to šis įrašas buvo nepatvarus ir pažeidžiamas⁴³.

Visiškai aišku, kad formuluotės, apie kurias čia šnekama, pirmiausia buvo taikomos Lietuvos lenkams. 1923 metų gyventojų surašymas parodė, kad lenkų tautybės Lietuvos piliečių yra vos 3,2%, taigi tokią mažumą buvo galima priskirti veikia „nežymios mažumos“ kategorijai. Su-

⁴⁰ Ten pat, p. 280–281.

⁴¹ E.Mendelsohn, op. cit., p. 303.

⁴² M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 955.

⁴³ M.Römeris, *Valstybė*, t. 2, p. 278–279.

rašymo duomenimis, Kaune gyveno 3988 lenkai, arba 4,5% visų gyventojų⁴⁴. „Kas žino padėtį Kaune, – rašė savo *Dienoraštyje* M.Römeris, – tas tikrai atkreips dėmesį, kad lenkų procentas šioje statistikoje kur kas mažesnis nei iš tikrųjų“⁴⁵. Tie skaičiai, kaip rašo Henrykas Wisneris, „buvo suvokiami kaip statistikos stebuklas“, o abejoti surašymo rezultatų patikimumu vertė tais pačiais metais įvykusių rinkimų į Lietuvos Seimą rezultatai⁴⁶, nes už lenkų sąrašą balsavo 7,1% visų rinkėjų⁴⁷. Ir vis dėlto ne „aritmetiniai“ apskaičiavimai sutrukdė Lietuvoje įsteigti lenkų kultūrinės autonomijos instituciją, bet, kaip tiksliai pastebėjo M.Römeris, lenkų ir lietuvių tarpusavio santykiai⁴⁸.

Lenkų ir lietuvių ginčas, iš pradžių buvęs dviejų visuomenių ginču, baigiantis Pirmajam pasauliniam karui virto tarpvalstybiniu konfliktu. Ir karinio konflikto rezultatus, ir beveik dvidešimt metų trukusio Lenkijos ir Lietuvos „šaltojo karo“ padarinius labiausiai jautė tautinės mažumos – Lenkijos lietuviai ir Lietuvos lenkai.

Lietuvos lenkams, išauklėtiems Abiejų Tautų Respublikos tradicijų dvasia, šis konfliktas buvo ypač skaudus. Jie atsidūrė kryžkelėje. Didžioji Vilnijos lenkų visuomenės dalis linko Lenkijos pusėn, o etnografinės Lietuvos žemėse galima buvo pastebėti didesnę pažiūrų diferenciaciją. Štai kaip apibūdino tuometinę Kauno krašto lenkų visuomenės būseną vienas tenykštis veikėjas Bohdanas Paszkiewiczzius: „Būdama kiekybės ir, visų pirma, kokybės požiūriu svarbus krašto ūkio bei kultūros veiksnys organizaciniu požiūriu ji liko suskaidyta, išardyta. Per karą labai sumažėjusi, gerokai sugniuždyta ekonomiškai, slegiama priešiško atgimstančios Lietuvos valstybės požiūrio į lenkus, ji buvo apimta gilios psichinės depresijos“⁴⁹. Tik 1918 metų lapkričio mėnesį dvarininkų suvažiavime Vilniuje Kauno lenkai bandė apibrėžti savo politinę poziciją. Idealu, kaip savo *Monografijoje* rašo Eugeniuszas Romeris, buvo pripažintas reikalavimas atkurti Lietuvą istorinėse ribose, glaudžiai susietą su Lenkija. Kartu

⁴⁴ W.Wielhorski, *Byt ludności polskiej w państwie litewskim w świetle dochodzeń jej praw przed Ligą Narodów*, Wilno, 1925, p. 6.

⁴⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 30, p. 283.

⁴⁶ H.Wisner, op. cit., p. 180.

⁴⁷ W.Wielhorski, *Byt ludności polskiej*, p. 5.

⁴⁸ M.Römeris, *Valstybė*, t. 2, p. 279.

⁴⁹ B.Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 1, p. 112.

lenkams siūlyta būti lojaliems Lietuvos Respublikos valstybei ir bendradarbiauti krašto ūkio, kultūros ir administravimo srityse, kol tęsis konfliktas tarp lenkų ir lietuvių, susilaikyti nuo grynai politinės veiklos⁵⁰.

Tekstas, kuris buvo kompromisas tarp skirtingų politinių grupių, aišku, negalėjo visų patenkinti. Tačiau jis užkirto kelią kai kuriems dvarininkams glaudžiau bendradarbiauti su Lietuvos vyriausybe. Kita vertus, deklaracijai, skelbiančiai lojalumą Lietuvos valstybei, negalėjo pritarti dalis radikaliai nusiteikusių jaunimo, stojančio už besąlygišką Lietuvos prijungimą prie Lenkijos. Taip ši deklaracija dar labiau suskaldė etnografinės Lietuvos lenkų visuomenę, ir tai didele dalimi nulėmė, kad perversmas, kurį 1919 metų rugpjūčio mėnesį bandė sukelti Lenkų karinė organizacija (POW) Kaune, nepasisėkė⁵¹. Atskleidus sąmokslą, prasidėjo gausūs lenkų suėmimai ir Kaune, ir provincijoje. Sąmokslininkams taikomos represijos turėjo atgrasinti nuo tokios veiklos ateityje. Nors šia Kaune surengta Lenkų karinės organizacijos akcija, Wiktoro Budzyńskio nuomone, Lenkija vienintelį kartą įsikišo į jaunos respublikos vidaus reikalus, tai nepaprastai pablogino lenkų ir lietuvių santykius⁵². Bet dar svarbesnis buvo nuolat kurstomas Lenkijos ir Lietuvos konfliktas dėl Vilniaus.

Lietuvos ir Lenkijos santykių būklė skaudžiai ir tiesiogiai paveikė lenkų visuomenės Lietuvos Respublikoje padėtį. „Persekiojimai ir įvairiausi spaudimai iš valdžios ir dalies lietuvių visuomenės pusės, – Piotro Lossowskio manymu, – izoliavo Lietuvos lenkų mažumą nuo visuomenės, stūmė į priešišką Lietuvos valstybei poziciją, nors iš pradžių daugelio Lietuvos lenkų veikėjų tikslai buvo kitokie“⁵³.

Lietuvos valstybės atgimimą „nuoširdžiausiai“ sveikino vienintelis Lietuvoje leidžiamas dienraštis lenkų kalba *Głos Kowieński*. Laikraštis kartu reiškė įsitikinimą, kad „Lietuvos valstybei bus svetimas bet koks tautų

⁵⁰ E.Romer, *Monografia*, p. 269. Žr. taip pat E.Romer, *Dziennik*, t. 2, p. 229–250. Žr. taip pat J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 185.

⁵¹ Eugeniuszo Romerio nuomone, Lenkų karinė organizacija Lietuvoje veikė „gan chaotiškai, niekas iš vietinių gyventojų nežinojo jos plano ir tikslo“, E. Romer, *Monografia*, p. 269. Plačiau ta tema žr.: P.Lossowski, „Próba przewrotu w Kownie“, in *Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914–1939*, t. 8, Warszawa, 1964, p. 51–74..

⁵² W.Budzyński, *Ze wspomnień dwudziestolecia 1919–1939 w Republice Litewskiej*, d. 2, Varšuvos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius, 10638, p. 391; A.Grajewski, op. cit., p. 25.

⁵³ P.Lossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 241.

išskyrimas ir ji suteiks lenkams, kurie yra jos sudėtinė dalis, galimybę egzistuoti kaip tautai, – tik tokia valstybė pajėgs sėkmingai augti ir klestėti“. Laikraštis tikino, kad ir Lietuvos lenkai yra pasirengę kurti bendrą valstybę⁵⁴. Pirmoji Lietuvos Seimo Lenkų deputatų frakcijos 1920 metų gegužės mėnesio deklaracija išlaikė tradicinę bendros Lietuvos ir Lenkijos valstybės dvasią ir, nors pabrėžė Lietuvos lenkų tautinį skirtingumą, tačiau drauge skelbė lojalumą bendrai tėvynei ir bendrai valstybei: „Lenkų tautos dalis, gyvenanti Lietuvos valstybės sienose, [...] sveikina josios atgavintą krašto nepriklausomybės idėją, to krašto, kurs taip pat yra tėvynė nuo amžių čia gyvenantiems lenkams“⁵⁵.

Deklaracija nepagerino lenkų ir lietuvių santykių valstybės viduje, o dvarininkų neapsaugojo nuo radikalios žemės ūkio reformos, kuri to meto sąlygomis buvo, kaip rašė savo *Dienoraštyje* M.Römeris, „vien keršijimas dvarams“ bei bandymas juos sunaikinti⁵⁶.

Nors lenkai per 1920 metų Seimo rinkimus gavo nemažai balsų ir įrodė, kad sudaro „žymią“ Lietuvos piliečių dalį, kultūrinės autonomijos neįgijo, o 1921 metų pradžioje Tautų Sąjungai nusiųstas jų memorialas tik dar labiau pagilino konfliktą⁵⁷. „Lenkų frakcijos deputatų memorialas Tautų Sąjungai dėl lenkų persekiojimo Lietuvoje – labai nemalonus šalies vidaus santykių įvykis“⁵⁸, – rašė M.Römeris vyriausybę palaikančiame laikraštyje *Litwa*. Jis pripažino, kad šis išpuolis visų pirma kenkia patiems Lietuvos lenkams, nes „skiepija jiems tikėjimo svetima pagalba jausmą ir taip silpnina jų atsparumo instinktą, menkina pasitikėjimą savimi, savo vertės šalyje pojūtį. Kiekviena tauta, – rašė jis, – savo likimą visada laiko tik savo rankose ir šį likimą turi sukurti veikla, nuopelnais, reikšmingumu. Tai uola, kurios niekas nesuskaldys, o pagalbos ir protekcijos ieškojimas svetur išsigimsta į ištižusį parazitavimą“. Jis neneigė, kad gyventojai lenkai „dažnai pagrįstai gali skųstis dėl to, kaip šalyje traktuojama jų kalba, jų tautybė, o dažnai net ir jų teisės“. Ir dėl to kalti ne patys įstatymai, kurie, pasak M.Römerio, yra geri, bet jų vykdymo praktika. „Men-

⁵⁴ *Głos Kowieński*, 1919 02 16, nr. 4.

⁵⁵ *Steigiamojo Seimo darbai*, 1920 birželio 23.

⁵⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 73.

⁵⁷ Tarp kitko, Lenkų frakcijos nariai Seime buvo sumušti savo kolegų lietuvių, žr. ten pat, t. 28, p. 252.

⁵⁸ Polak litewski [M.Römer], „Cieżki bład“, *Litwa*, 1921 07 13, nr. 151.

kas džiaugsmas tautinėms mažumoms, – rašė M.Römeris, – o pirmiausia lenkams – nes tai daugiausia liečia juos, – pavyzdžiui, klausytis Seime ugningų kalbų apie Geležinkelio valdybos „užteršimą valdininkais“, kurių vienintelė kaltė ir nuodėmė yra tai, jog jie – nelietuvių kilmės“. Tačiau jis manė, kad net toje situacijoje Lietuvos lenkai turi laikytis pilietinės pozicijos. Net griežčiausias oponavimas vykdomai politikai, jei jis vyksta valstybės viduje, skirtingai nuo pagalbos iš svetur prašymų, M.Römerio nuomone, neprieštarauja pilietiškumo principui⁵⁹.

Be to, jis buvo įsitikinęs, kad viena esminių Lietuvos lenkų politinės akcijos nesėkmės tiek šalies viduje, tiek ir tarptautiniame forume priežasčių – nebendradarbiavimas su kitomis sąlygiškai laisvomis Lietuvos tautinėmis mažumomis. Jo manymu, reikia skubiai pradėti bendradarbiauti visų pirma su didžiausia ir įtakingiausia žydų mažuma, o tai, jo nuomone, būtų naudinga abiem tautinėms grupėms. Tą idėją jis populiarino ir žydų spaudos skiltyse. 1921 metais dienraštyje *Lite* išspausdintame straipsnyje M.Römeris apibūdino lenkų vietą bendroje Lietuvos gyventojų struktūroje ir nurodė, kad būtinai reikia sureguliuoti tautines problemas Lietuvos valstybėje⁶⁰. 1922 metais ta pačia tema jis rašė ir leidinyje *Nays*, kur kritiškai vertino žydų bendruomenės vadovų politinę taktiką, paremtą lobizmu. Jo manymu, reikia suvokti tautinių mažumų problemos visumą, o ne sporadiškai išskirti pavienius jos elementus⁶¹.

Bet skirtingas Lietuvos tautines mažumas bendradarbiauti skatino ne publicistiniai M.Römerio straipsniai, o 1922 metų spalio mėnesį po Seimo rinkimų susidariusi situacija, kai naujai interpretavus vieną rinkimų įstatymo straipsnį buvo gerokai apribotas tautinėms mažumoms atstovaujančių deputatų skaičius. Tai sulygino lenkų mažumą su iki tol proteguotomis mažumomis ir jas visas suartino⁶². Tačiau šis bendradarbiavimas buvo atsitiktinis ir apsiribojo vien veikla Seime. Nedaug pakito ir tautinių mažumų padėtis valstybėje, nes, kaip teigia Marekas Waldenbergas, „Vidurio Rytų Europos kraštuose tarpukario laikotarpiu ypač sustiprėjo

⁵⁹ Ten pat.

⁶⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 317.

⁶¹ Ten pat, t. 29, p. 130.

⁶² Plačiau šia tema rašo E.Romer, *Dziennik*, t. 2, p. 511–519.

įvairios tautinių mažumų diskriminavimo formos. Tai buvo susiję su beveik visų po Pirmojo pasaulinio karo atsiradusių valstybių santvarkos ir politikos evoliucija⁶³. Lietuva nebuvo išimtis.

Lietuvos valstybės valdžios požiūris į lenkų tautinę mažumą visą aptariamą laiką buvo priešiškas. Nepaisant to, Lietuvos lenkams per dvidešimt tarpukario metų pavyko pasiekti nemažų tautinio gyvenimo laimėjimų. 1919 metų vasario 9 dieną pasirodė pirmasis laikraščio *Głos Kowieński* numeris. Šis dienraštis įvairiais pavadinimais išliko iki 1940 metų. Populiariausias Lietuvos lenkų periodinis leidinys buvo savaitraštis *Chata Rodzinna*, kurio tiražas 1939 metais pasiekė 7000 egzempliorių⁶⁴. Pagrindine Lietuvos lenkų ekonomikos institucija tapo 1920 metais įsteigta Žemės ūkio gamintojų sąjunga „Prodroł“⁶⁵. Be jos, dar buvo daug lenkų kredito, kooperatinių bendrovių bei profesinių sąjungų. Sportinę veiklą koordinavo sporto sąjunga „Sparta“, o Lietuvos akademinio lenkų jaunimo sąjunga 1928 metais sujungė visas akademinės lenkų organizacijas: Lietuvos universiteto lenkų studentų susivienijimą ir korporacijas „Lauda“, „Znicz“ bei „Samogitia“⁶⁶. Visai Lietuvos lenkų kultūros ir švietimo veiklai vadovavo 1924 metais įkurta organizacija „Pochodnia“⁶⁷.

Savo veikloje „Pochodnia“ susidurdavo su įvairiomis kliūtimis, nes lenkų švietimas buvo ta sritis, su kuria Lietuvos valdžia kovojo ypač atkakliai. Lietuvoje buvo tik keturios lenkų gimnazijos: trys privačios – Kaune, Panevėžyje, Ukmergėje – ir viena valstybinė Kaune, kuriai vadovavo lietuvis direktorius ir kurią lenkų visuomenė boikotavo. 1922–1923 mokslo metais lenkų vidurinėse mokyklose mokėsi 1451 mokinys, o jau kitame dešimtmetyje – tik apie 500 mokinių⁶⁸.

Kokios priežastys tai lėmė? Svarbiausia priežastis buvo tai, kad Lietuvos Respublikos valdžia visada ribojo lenkų pradinį mokyklų skaičių ir dėl to vidurinėse mokyklose mažėjo mokinių. Koks didžiulis bu-

⁶³ M.Waldenberg, *Kwestie narodowe*, p. 345.

⁶⁴ E.Romer, *Monografia*, p. 271.

⁶⁵ B.Makowski, *Litwini w Polsce 1920–1939*, Warszawa, 1986, p. 159.

⁶⁶ Ten pat, p. 157, 158.

⁶⁷ Ten pat, p. 157. Wiktoras Budzyński pateikia tarpukario laikotarpiu Lietuvoje veikusią 67 lenkų organizacijų sąrašą, W.Budzyński, *Ze wspomnień*, d. 2, p. 326–330.

⁶⁸ B.Makowski, op. cit., p. 204–205.

vo lenkų mokyklų poreikis, liudija trumpas kairiųjų valdymo laikotarpis. Per keletą mėnesių lenkų pradinių mokyklų padaugėjo nuo 24 iki 98⁶⁹. Tuo pačiu metu buvo pradėta kurti lenkų mokytojų seminarija Panevėžyje.

Po 1926 metų gruodžio mėnesio valstybės perversmo padėtis visiškai pasikeitė. Lenkams mokytojams, neturintiems pažymėjimų, jog moka lietuvių kalbą, 1927 metų kovo 18 dieną išleistas švietimo ministro įsakymas išlaikyti šios kalbos egzaminą⁷⁰. Iš 94 laikusiuųjų neišlaikė 81, o kitiems 13 paskirtos pataisos⁷¹. Taip visiškai ar laikinai nepatvirtinus mokytojų, buvo uždarytos 45 mokyklos. Keletą kitų teko uždaryti, nes tėvų pasuose buvo klaidingai įrašyta lietuvių tautybė, ir 1927 metų rugpjūčio 6 dienos švietimo ministro potvarkiu jie turėjo atsiimti vaikus iš lenkų mokyklų⁷². Tuo pat metu buvo sustabdytas Panevėžio mokytojų seminarijos kūrimas⁷³. Šie veiksmai – tai tik vienas fragmentas barbariško, kaip apibūdino M.Römeris, „mokyklų karo“ tarp Lietuvos ir Lenkijos⁷⁴, kuris ypač sustiprėdavo po kiekvieno nesėkmingo valstybių bandymo suartėti. Abi vyriausybės tokiais atvejais imdavosi represijų prieš savo piliečius: Lietuvoje prieš lenkus, Lenkijoje – prieš lietuvius. Kaip rašo Bronius Makauskas (Bronisław Makowski), „visai mokymo sistemai būdavo smogiama netikėtai. Dažniausiai tai būdavo paskutinis spaudimo ar gynybos bandymas rimtesnėse politinėse derybose, iš vienos pusės siekiant suartėti, iš kitos – nutraukiant ryšius“⁷⁵. Atsakomųjų veiksmų politika dar labiau sutvirtino įsitikinimą, kad Lenkija ir lenkų tautybės Lietuvos piliečiai – tai viena pusė, o Lenkijos lietuviai ir Lietuva – kita. Tarp abiejų pusių – nepasitikėjimo siena ar veikiau barikada.

⁶⁹ Ten pat, p. 197.

⁷⁰ Ten pat.

⁷¹ K.Górski, *Divide et impera*, Białystok, 1995, p. 331. Žr. taip pat B.Makowski, op. cit., p. 198.

⁷² K.Górski, op. cit., p. 329. Žr. taip pat B.Makowski, op. cit., p. 198. Wiktoras Budzyński kalba apie 59 pradinių mokyklų uždarymą, W.Budzyński, *Ze wspomnień*, d. 2, p. 325.

⁷³ B.Makowski, op. cit., p. 199.

⁷⁴ M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 537.

⁷⁵ B.Makowski, op. cit., p. 197.

Vis dėlto, nepaisant apsiausties padėties, Lietuvos lenkų švietimo sistema sugebėjo išlikti. Ją išsaugojo tvirta dalies lenkų visuomenės pozicija ir jos vadovų pastangos.

Lietuvos lenkų mažumai vadovavo nedidelė grupė veikėjų, kurie 1920 metų kovo mėnesį įsteigė Lenkų rinkimų centro komitetą. Netrukus bandyta įteisinti nuolatinį Lietuvos lenkų mažumos atstovavimą, bet nesėkmingai⁷⁶. Tačiau neoficialiai veikiantis komitetas Lietuvos lenkų gyvenime suvaidino labai svarbų vaidmenį – jis buvo tarsi jų Tautos taryba⁷⁷. Iš jo narių, daugiausia dvarininkų, ypač reikėtų išskirti neabejotiną tarpukario Lietuvos lenkų lyderį Eugeniuszą Romerį, kurio pažiūros darė didžiausią įtaką visos Lietuvos lenkų visuomenės pilietinio nusistatymo formavimui. *Dienoraštyje* jis taip apibrėžė savo politinę poziciją: „Būdami lenkais, nors ir gyvendami Lietuvoje, turime išlaikyti savo tautybę, neišsižadėti lenkiškumo, nesileisti į jokių kompromisus, turime siekti, kad būtų pripažintos mūsų tautos ir jos kultūros plėtros teisės, turime kovoti už lenkų mokyklas ir pagarbą kalbai. Bet visa tai neatleidžia mūsų nuo pilietinių pareigų šiai šaliai, kurioje nuo amžių gyvename, kurioje ir kuriai ištisos mūsų senolių kartos dirbo įvairiose srityse, turime atlikti viską, kas privaloma šio krašto piliečiams, turime dirbti jo labui, kad ir kokia nepalanki mums būtų dabartinė valdžios sluoksnių, laikančių mus priešais, politika. Būtent todėl negalime leistis paverčiami kažkokiais svetimais kolonistais, kuriems rūpi vien jų pačių nauda, nes jei sutiktume tokiais tapti, prarastume būties prasmę ir pagrindą po kojomis, o siekimas išvartyti mus iš šio krašto būtų pateisinamas“⁷⁸.

Panašiai savo poziciją formulavo ir kiti komiteto nariai⁷⁹. Jie buvo „krajovcai“. Kaip nurodo Bohdanas Paszkiewiczus, krašto idėja buvo giliai įsišaknijusi visoje Lietuvos lenkų visuomenėje⁸⁰. Ją rėmė ir jai pritarė dalis Varšuvos politikų, ypač susitelkusių aplink Juzefą Pilsudskį, kuris, kaip rašo M.Römeris, ragino būti lojaliais Lietuvos valstybei ir aiškiai duodavo suprasti, kad Lietuvos lenkai „nesitikėtų Kauno gatvėse išvysti lenkų

⁷⁶ Ten pat, p. 267, 49 išnaša.

⁷⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 974.

⁷⁸ E.Romer, *Dziennik*, t. 2, p. 529.

⁷⁹ B.Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 3, p. 447.

⁸⁰ Ten pat, p. 446. Panašiai pasisakė A.Grajewskis, op. cit., p. 25.

ulonų ir išgirsti dainuojančių lenkų kareivių“⁸¹. Ir Aleksandras Prystoras per savo apsilankymą Kaune 1934 metais, kalbėdamasis su periodinių leidinių lenkų kalba Lietuvoje redaktorais, kaip praneša Bohdanas Paszkiewiczus, „kategoriškai reikalavo, kad Lietuvos lenkai nelauktų pasirodysiant lenkų ulonų iečių, o būtų besąlygiškai lojalūs Lietuvos valstybės piliečiai“⁸².

Krašto idėją vis dažniau griovė tautos idėja. Būdingą tautinės savimovės diegimo Lietuvos lenkų tarpe pavyzdį savo *Dienoraštyje* pateikia M.Römeris. 1932 metais Kalėdoms į Lietuvą buvo atsiųstos Lenkijos pirmo šventinės dovanos su palaiminimu, skirtos, kaip buvo pareikšta, „svetur“ gyvenantiems lenkams. Tokia kolonistų ideologijos „propaganda“ papiktino M.Römerį. Jis rašė: „Tokiu atveju Lietuvos lenkai tampa ne žmonėmis, gyvenančiais savo namuose, iš šio krašto kilusiais, kur jų dar netolimi protėviai kūrė krašto istoriją, bet kažkokia ‘svetur’ nuklydusia saujele. Ne, man tai nesuprantama. Neįsivaizduoju, kad mes Lietuvoje būtume ‘svetur’“⁸³.

Jis taip pat suvokė, kad Lietuvos lenkų visuomenė vis labiau pritaria minėtosioms formuluotėms. Dar ir todėl teigė, kad „tie, kurie čia mano gyveną svetur, patys atsisako istoriškai mums priklausančio piliečio statuso ir pasmerkia save likti šalies parijais. Jie nepažįsta šito krašto, nemyli jo, jiems jis svetimas ir patys yra jam svetimi. Čia yra logikos, tačiau ji pražūtinga Lietuvos lenkams, nors ir atitinka visur triumfuojančio nacionalizmo dvasią“⁸⁴.

Lietuvos valstybės „tautinimo“ procesas, M.Römerio nuomone, ypač išryškėjo po 1926 metų. Jis sielvartaudamas konstatavo, kad „plinta nacionaldemokratinė idėja, sutapatinti valstybės ir tautos sąvokas bei ‘svetimas’ tautines mažumas ‘savo’ tautinėje valstybėje laikanti svetimos tautinės valstybės kolonijomis“⁸⁵. Atsidūrę tokioje padėtyje, Lietuvos lenkai darėsi, kaip vaizdžiai nusakė M.Römeris, panašūs į džiūstančią krašto medžio šaką. Šis džiūvimas, kurį, jo manymu, „sukėlė lietuviai, yra labai skausmingas“⁸⁶.

⁸¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 974.

⁸² B.Pasziewicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 1, p. 104.

⁸³ M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 880. Posakis „svetur“, aišku, buvo panaudotas nesąmo-ningai, veikiausiai neapsižiūrėjus, nes panašus tekstas išplatintas visame pasaulyje.

⁸⁴ Ten pat.

⁸⁵ Ten pat, t. 31, p. 485.

Visa tai sutapo su tautiniais procesais to meto Europoje, kurie aptariamuoju laikotarpiu, kaip rašo Marekas Waldenbergas, įgijo neregėtą spartą, tautinei savimonei ėmus plisti liaudyje⁸⁷. O jei kalbėsime apie Lietuvą, tuometiniai lenkų veikėjai konstatavo didžiulį kokybinį lenkų tautinės savimonės augimą Kauno Lietuvoje ketvirtajame šio amžiaus dešimtmetyje. Eugeniuszas Romeris *Romerių giminės monografijoje* tarp kitko rašė: „nors pastarieji metai be seimo ir visuotinis privalomas pradinis mokymas lietuviškose mokyklose padarė nemažai žalos, tačiau ir šiandieną kokybiškai ir kiekybiškai lenkų yra tikrai daugiau nei prieš karą“⁸⁸.

Būtent pagal tautinius procesus Lietuvos lenkų tautinės mažumos viduje, o ne pagal Lietuvos valdžios požiūrį į ją (kuris, išskyrus kelis kairiųjų valdymo mėnesius 1926 metais, buvo akivaizdžiai priešiškas), šios tautinės mažumos veiklos dvidešimtmetį galima skirstyti į du laikotarpius. Dauguma tuometinių Lietuvos lenkų veikėjų linkę manyti, kad lūžis įvyko 1934 metais⁸⁹ Bohdano Paszkiewicziaus nuomone, antrasis laikotarpis prasidėjo 1935 metais, kai, ypač po Juzefo Pilsudskio mirties, „Lietuvos lenkų visuomenėje išryškėjo nacionalistinės tendencijos, skleidžiamos iš tam tikrų sanacijos politinių centrų Varšuvoje“⁹⁰. Atrodo, kad tuometiniai lenkų mažumos vadovai, pernelyg stipriai pabrėždami Varšuvos daromą įtaką, nepakankamai įvertino tai Europos daliai būdingas permainas, palietusias ir Lietuvos lenkų visuomenę. Jaunoji Lietuvos lenkų karta, išaugusi smarkaus lenkų ir lietuvių konflikto aplinkybėmis, skelbdama tautos susijungimo su Lenkija šūkį, kategoriškai atmetė ligotinių vadovų puoselėtą krašto idėją. Neišvengiamai atsirado konfrontacija tarp „jaunųjų“ ir „senųjų“, taigi Lietuvos lenkų visuomenė skilo į dvi dalis⁹¹.

1933 metų rugsėjo mėnesį Kaune leidžiamo lenkų akademinio jaunimo mėnraščio skiltyse pasirodė straipsnis, raginantis realizuoti krašto idėjos šūkį. „Mūsų visuomenė, – buvo rašoma, – prieš daugelį metų išstumta

⁸⁶ Ten pat, t. 35, p. 282.

⁸⁷ M.Waldenberg, *Kwestie narodowe*, p. 345.

⁸⁸ E.Romer, *Monografia*, p. 271.

⁸⁹ Ten pat, p. 270; W.Budzyński, *Ze wspomnień*, d. 2, p. 392; B.Korewo, *Przeszłość wiecz- nie żywa*, d. 3, ZNO 124/85/3, p. 28.

⁹⁰ B.Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 3, p. 369.

⁹¹ E.Romer, *Monografia*, p. 270.

iš politinio gyvenimo, dabar turi atlikti savo pareigą: prieš įgyvendintą tautinės valstybės idėją be baimės iškelti daugiatautės valstybės – Didžiosios Lietuvos – idėją⁹². Šis straipsnis ir jo sukelta diskusija atkreipė Lenkijos užsienio reikalų ministerijos dėmesį. Varšuva, stengdamasi normalizuoti lenkų ir lietuvių santykius, nutarė išnaudoti tautines mažumas abipus sienos, iš vienos pusės spausdama lietuvius Lenkijoje, o iš kitos – aktyvindama Lietuvos lenkų mažumą⁹³. Katalizatoriaus vaidmenį turėjo atlikti Kaune gyvenantis laikraščio *Gazeta Polska* korespondentas Tadeusz Katelbachas. Iš tikrųjų jis turėjo užduotį reorganizuoti visuomeninį ir politinį Lietuvos lenkų gyvenimą⁹⁴.

Politinę Lenkijos URM ir Tadeuszo Katelbacho programą sudarė, kaip rašo Bohdanas Paszkiewiczzius, trys punktai: „1. Visiškai nušalinti nuo valdžios bei vadovavimo dvarininkus ir sukurti naują, visuomeniniu požiūriu šiuolaikiškesnę vadovaujančią organizaciją, kuria pasitikėtų platūs visuomenės sluoksniai. 2. Ištrinti iš visuomenės sąmonės krašto sąvoką ir skiepyti tautinę lenkų dvasią bei lenkų patriotizmą. 3. Lenkų organizacinį gyvenimą padaryti visiškai ir tiesiogiai pavaldų centrinei valdžiai Varšuvoje, t.y. organizacijai „Światopol“ bei URM konsuliniam departamentui“⁹⁵.

Tomaszo SurwiŃlo vadovaujama jaunimo dalis pritarė šiam planui. Netrukus „jaunieji“ užvaldė organizacijos „Pochodnia“ Kauno skyrių, Vy-

⁹² „Refleksje“, *Iskry*, nr. 4, 1933 rugsėjis.

⁹³ Varšuva tikriausiai norėjo panaudoti Lietuvos lenkus ir savo vidaus politinėje kojoje, W.Budzyński, *Ze wspomnień*, d. 2, p. 401.

⁹⁴ B.Makowski, op. cit., p. 266–267. Žurnalo *Iskry* straipsnį Lenkijos URM įvertino kaip planinę „krajovcų“ akciją, nes jis išspausdintas vykstant audringai lenkų žurnalų spaudos kampanijai, kurią sukėlė M.Römerio pasisakymai, išreiškiantys abejones, ar dera Lietuvos lenkus laikyti „lenkų tautos atskala“.

⁹⁵ B.Paszkievicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 3, p. 403. O Tadeusz Katelbachas po kurio laiko rašė: „Dėl lenkų gyvenančių Lietuvoje, klausimo aiškinausi URM su Konsulinio departamento direktoriumi Tomiru Drymmeriu. Jis visada man padėdavo. Pritardavo mano pasiūlymams. Jam patiko mano projektai atnaujinti vadovaujančias lenkų mažumos grandis ir įtraukti į jas veikėjus, kilusius ne vien iš dvarininkų luomo“, T.Katelbach, *Wspomnienia*, p. 12. Piotro Łossowskio nuomone, „Katelbachas, be abejo, suvaidino didžiulį, tačiau nevienareikšmį vaidmenį lenkų ir lietuvių santykiuose 1933–1936 m.“, P.Łossowski, „Stosunki polsko-litewskie w latach 1921–1939“, in *Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi w latach 1918–1939*, Wrocław, 1977, p. 163. B.Paszkievicziaus nuomone, Lietuvos lenkų visuomenės gyvenime T.Katelbachas suvaidino „ypač šlykštų vaidmenį“, B.Paszkievicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 3, p. 397.

tauto Didžiojo universiteto lenkų studentų sąjungą bei akademinio leidinio *Iskry*, kuris greitai buvo performuotas į dvisavaitį žurnalą *Głos Młodych* redakciją. Žurnalas atsisakė krašto nusistatymo arba, kaip buvo sakoma, „kažkokio betaučio ‘čionykštiškumo’ idėjos“ ir pasisakė už grynai tautinę kryptį⁹⁶. Susidariusią padėtį M.Römeris komentavo taip: „Ligtolinę lenkų mažumos ir akademinų sluoksnių vadovybę Surwiłło ir jo šalininkai kaltina pataikavimu Lietuvai, savigarbos ir orumo neturėjimu, pakalikiškumu, silpnumu. Jie kovoja su senąja grupe atkakliai, peikia ją ir aklai smerkia, kelia sumaištį ir skaldo vietos lenkų akademinį jaunimą, skverbiasi tarp Kauno lenkų jaunųjų amatininkų, bando užvaldyti vadinamuosius klubus. Šie neramumai ir sąjūdis, be abejo, įdomūs, bet kenksmingi ir nukreipti prieš kraštą. Tie „survilovcai“ propaguoja atskirumą, lenkų iredentizmą Lietuvoje ir Lenkijos valstybės imperializmą, jie gali ryžtis neapgalvotiems renginiams, panašiams į 1919 metų Wąsowicziaus Lenkų karinės organizacijos akciją“⁹⁷.

Ar M.Römeris, būdamas griežtas nacionalistinės pakraipos priešininkas, o drauge nesutapatinantis savęs su Kauno „krajovcų“ pakraipa, savo pažiūromis neprisidėjo prie Lietuvos lenkų pasaulėžiūros formavimo? Ar jis savo principų, kaip teigė Bohdanas Paszkiewiczus, „nepropagavo, niekam neprimetė ir net niekam neatskleidė“⁹⁸? Anaipol. Būdamas publicistas, profesorius ir universiteto rektorius, daug kartų pareiškė, kokio nusistatymo, jo manymu, Lietuvos valstybėje turėtų laikytis lenkai. 1930 metais Vytauto Didžiojo universiteto lenkų studentų sąjungos penkmečio minėjime skaitytoje paskaitoje M.Römeris, be kita ko, jaunimui linkėjo, kad su istorijos tęstinumo pojūčiu jis gebėtų sujungti ne mažiau svarbų realybės pojūtį. „Taip pat jums linkiu, – sakė, – kad jūsų politika būtų ne defetistų, o apaštalu, kad sugebėtumėte pataisyti tai, ką mūsų karta abiejose pusėse sugadino, ir kad taptumėte [...] tiltu, kuris sujungs mus su Vilniumi ir padės atkurti Lietuvą“⁹⁹. O 1933 metų gegužės mėnesį sveikinimo telegramoje studentų korporacijos „Lauda“ penkmečio proga tarp kitko rašė: „iš visos širdies linkiu, kad greičiau sulauktume tų linksmesnių laikų, kai Vilnius, Lietuvos sostinė, taps atviras, o Lietuva susitaikys

⁹⁶ „Głos Młodych“, *Głos Młodych*, nr. 1, 1936 sausis.

⁹⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 652.

⁹⁸ B.Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 1, p. 12.

⁹⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 112.

su Lenkija ir veiks su ja išvien, bet liks nepriklausoma ir savo glėbyje pri-
 glaus visus susitaikiusius ir vieningus šios mūsų žemės sūnus!“¹⁰⁰ Ar tai
 reiškę, kad M.Römeris grįžo prie krašto koncepcijos kaip teritorinės, ap-
 imančios visą buvusią Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, prie idėjos, ku-
 rią tarpukario laikotarpį propagavo L.Abramowicziaus laikraštis *Przegląd*
Wileński? Veikiau ne. M.Römeris liko „mažesnės“, katalikiškos Lietuvos
 šalininkas, ir tuo jis skyrėsi nuo L.Abramowicziaus bei Kauno Lietuvos
 dvarininkijos. Nors jis pripažino, kad lietuvių pusė teisėtai nori prie Lie-
 tuvos prisijungti Vilnių drauge su „etniniais Rytų Lietuvos pakraščiais“,
 bet prieštaravo „Vilniaus pavertimui fetišu, kažkokiu aukščiausiu tikslu
 ir kažkokia pačios Lietuvos valstybės esme“¹⁰¹. „Nes, – kaip jis rašė lai-
 ške L.Abramowiczui, – jeigu Lietuva atgautų Vilnių, tai tikrai nesutvirtintų
 tautinės Lietuvos valstybės. Atvirkščiai, Vilnius – tai bomba, kuri susprog-
 dintų tautinę Lietuvos valstybę. Vilnius yra ne kažkoks paprastas mies-
 tas, o istorinė sostinė (būtent tokiu lietuvių laiko Vilnių ir dėl to jo rei-
 kalauja), tai – Trojos arklys Lietuvos valstybės viduje. Paskui sostinę Vil-
 nių patrauks visas didžiulis baltarusių hinterlandas, net už Dnepro ir
 Dauguvos. Vilnius – tai cementas, rišantis su Baltarusija, tai jungtis, kuri
 privers restauruoti istorinę Lietuvą. O istorinėje Lietuvoje, kaip kadaise,
 prieš daugelį amžių, vien dėl savo milžiniško kiekio vyraus slaviškasis
 elementas, tarp kurio lietuvių pradas, šiandieną tvirtas ir organizuotas
 savo tautinėje valstybėje, ims dusti ir skęsti, kol pagaliau, kaip ir prieš
 amžius, gelbėdamasis nuo potvynio, savaugos instinkto vedamas, kreip-
 sis... į ką? Žinoma, į tą pačią Lenkiją, į kurios glėbį įpuls gal su entu-
 ziazmu, o gal, kaip Liublino unijos laikais, verkdamas ir grieždamas dan-
 timis. O kas tada? O tada Lenkija žingsnis po žingsnio užbaigs nuo XVI
 amžiaus iki pat XIX amžiaus dirbtą darbą, o kai jis bus baigtas, nebebus
 nei tautinės, nei istorinės Lietuvos, vien tik Lenkija nuo Baltijos iki Kar-
 patų“¹⁰². Dar ir todėl tas „ištikimiausias krašto idėjos gynėjas“ pradėjo
 „svyruoti“ ir vis labiau nuo krašto idėjų trauktis. „Rimtai apmąstęs, – rašė
 jis, – pradedu daryti išvadą, kad Vilnius Lietuvos valstybingumui būtų
 ne išsigelbėjimas, o mirtinas smūgis, todėl esu linkęs revizuoti „Vilniaus

¹⁰⁰ Ten pat, p. 991.

¹⁰¹ Ten pat, t. 33, p. 289.

¹⁰² 1929 11 03 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F75-45(107)

susigražinimo“ tezę, kuri čia pas mus yra daug tvirtesnė dogma už nekaltojo prasidėjimo, neklystančio popiežiaus ir kitas Katalikų bažnyčios dogmas. Bet žinau, kad jei panorėčiau skelbti tas savo naujas pažiūras, niekas manęs neklausytų, nes tai būtų palaikyta erezija, o mane tikrai apkaltintų „lenkų intriga“. Bet ar žinai, kad esu pasirengęs kuo nuoširdžiausiai kreiptis į Lenkiją ir lenkus: „Pasilikite sau Vilnių ir džiaukitės juo, jeigu iki laimės jums tik šito trūksta! Ir būkim geri bičiuliai! Atiduokit mums tik etnografinius lietuviškus kaimus, tokius kaip Punkskas, Seinų ir Druskininkų apylinkės, Varėna ir Valkininkai prie Eišiškių, Švenčionys iki Tverėčiaus... Žodžiu, išlyginkim sieną, atiduokit mums vietas, kur dar išliko lietuvių kalba, o Vilnių pasilikit sau, kol pajėgiate jį išlaikyti! Argi neverta Lietuvai už Vilnių atiduoti kokį nors Punkską ir Švenčionis?“¹⁰³. Tačiau savo „erezijas“ M.Römeris galėjo patikėti tik L.Abramowiczui arba išlieti jas *Dienoraščio* puslapiuose, o viešai ir toliau skelbė krašto idėją. Straipsnis, propaguojantis „Didžiosios Lietuvos“ šūkį, išspausdintas 1933 metų rugsėjo mėnesį žurnale *Iskry*, tiksliai atspindėjo tas profesoriaus M.Römerio mintis, kurias jis skelbė viešai.

Panašaus nusistatymo, nepaisant vis stiprėjančios tautininkų kampanijos, laikėsi dauguma ligtolinių Lietuvos lenkų vadovų, tarp jų ir kai kurie jaunimo veikėjai. M.Römerio pasisakymai tikrai darė didelę įtaką krašto idėjos įtvirtinimui.

Nors organizacija „Pochodnia“ atsidūrė „jaunųjų“ rankose, „senieji“ išlaikė svarbią tribūną – žurnalą *Chata Rodzinna*. „Tai, kad „survilovcai“ prievarta užgrobė pirmąjį leidinį, o senasis komitetas irgi jėga išlaikė pastarąjį žurnalą, reiškė visuomenės lūžį bei pirmojo laikotarpio, trukusio beveik 16 metų, pabaigą“¹⁰⁴.

Vidaus kovos gerokai susilpnino Lietuvos lenkų mažumą. Lietuvių visuomenėje stiprėjant antilenkiškoms nuotaikoms, tai buvo ypač nepageidautina. Netrukus uždrausta Vytauto Didžiojo universiteto studentų sąjunga „Znicz“, o vėliau korporacija „Lauda“. 1938 metų sausio 1 dieną panašus likimas ištiko Lenkų akademinio jaunimo sąjungą, Lenkų darbo žmonių sąjungą, Kauno mokytojų sąjungą bei sporto sąjungą „Sparta“¹⁰⁵. Ir vis dėlto dalis Lietuvos lenkų visuomenės, o ypač dvarininkų sluoks-

¹⁰³ Ten pat.

¹⁰⁴ B.Paszkievicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 3, p. 501.

¹⁰⁵ B.Makowski, op. cit., p. 158.

niai, tikėjo, kad įmanoma atkurti daugiatautę Didžiosios Lietuvos valstybę. Leonas Mitkiewiczzius, prisimindamas susitikimą su lenkų dvarininkų elitu Montvilų dvare Troškūnuose, rašė: „Buvau apipiltas daugybe klausimų apie Vilniaus priklausomybę – jis toje aplinkoje laikytas teisėta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostine, ergo Lietuvos sostine“¹⁰⁶.

1938 metais užmezgus diplomatinius santykius tarp Lenkijos ir Lietuvos, prasidėjo naujas tarpvalstybinių santykių laikotarpis, bet Lietuvos lenkų mažumos padėtis iš esmės nepasikeitė. Kaip teisingai pastebi Piotras Łossowski, „mažumų reikalai – tai sritis, kurioje buvo veikiama ypač atsargiai. Nes neįmanoma buvo per trumpą laiką gražinti įsisenėjusių skolų“¹⁰⁷.

Lietuvos lenkų mažumos klausimas ir su juo glaudžiai susijęs Vilniaus klausimas nustūmė į antrą planą kitą, gal dar svarbesnę Lietuvos valstybingumui Klaipėdos, kitaip tariant, priėjimo prie jūros problemą. „Turėti tą pajūrį su puikiu Klaipėdos uostu – susigrąžinti tą lietuvių jūrą, – 1921 metais laikraščio *Litwa* skiltyse rašė M.Römeris, – turi būti Lietuvos valstybės programos pirmučiausias tikslas, visos krašto visuomenės, nepaisant klasės, partijos ir tautybės, valios ir siekių aksioma. Lietuvių jūra Lietuvai – tai būtinybė, tai teisėtas visų be išimties jos žmonių valios pareiškimas“¹⁰⁸.

Klaipėdos krašte, kurį nuo 1919 metų laikinai valdė didžiosios imperijos, nepaisant toli pažengusio germanizavimo proceso, lietuviai sudarė didelę gyventojų dalį. Lietuvos Steigiamasis Seimas 1921 metų lapkričio 11 dieną iškilmingai pareiškė, kad ši teritorija autonominės srities teisėmis turi būti prijungta prie Lietuvos. Bet, Lietuvai atmetus Hymanso projektą, numatantį sudaryti Lenkijos ir Lietuvos federaciją, didžiosios valstybės 1922 metais pradėjo svarstyti galimybę paversti Klaipėdą laisvuju miestu. Susidarius tokiai situacijai, Lietuva ryžosi drąsiam žingsniui – Klaipėdos krašte sukėlė ginkluotą sukilimą, ir 1923 metų sausio 15 dieną Klaipėda buvo užimta¹⁰⁹.

¹⁰⁶ L.Mitkiewicz, *Wspomnienia kowieńskie*, Warszawa, 1990, p. 113.

¹⁰⁷ P.Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 307; P.Łossowski, „Stosunki polsko-litewskie w latach 1921–1939“, p. 173.

¹⁰⁸ Rys [M.Römer], „Morze“. Žr. taip pat M.Römer, „Kłajpeda“.

¹⁰⁹ J.Ochmański, *Historia Litwy*, p. 301–302. Plačiau Klaipėdos klausimo tema žr. S.Mikulicz, *Kłajpeda w polityce europejskiej 1918–1939*, Warszawa, 1976. M.Römeris sukilimo organizavimą laikė pozityviu reiškiniu, M.Römer, *Dziennik*, t. 29, p. 392.

1924 metais įsigaliojus vadinamajai Klaipėdos konvencijai, Klaipėda buvo perduota Lietuvai autonomijos teisėmis kaip suvereni jos valstybės teritorijos dalis. Niekas iš pradžių nenujautė, kad paskubom pasirašyta konvencija greitai atsigręš prieš pačią Lietuvą. M.Römeris irgi nemanė, kad Klaipėdos autonomija bus ydinga ir pavojinga Lietuvai¹¹⁰. Autonomijos suteikimą Klaipėdai jis motyvavo tuo, kad „500 metų kraštas nepriklausė Lietuvos valstybei“ ir taip susiformavo „savitas tos lietuvių tautos dalies kultūros pobūdis“¹¹¹. M.Römerio nuomone, lietuvių tautinio atgimimo procesas, toje teritorijoje prasidėjęs gerokai vėliau nei vadinamoje Didžiojoje Lietuvoje ir net iki trečiojo XX amžiaus dešimtmečio palietęs tik pavienius žmones, labiau galėjo išsiplėtoti tik atplėšus Klaipėdą nuo Prūsijos. „Klaipėdiečiai, – 1932 metais rašė M.Römeris, – išgyvena anks-tyvojo atgimimo periodą; naujai atsivertusiųjų prozelitizmas kovoja už gėrį ir prieš renegatų atkaklumą, blaškydamas abejingųjų apatiją. Daugumą dar sudaro abejingieji, bet tautiškai sąmonėjančių daugėja“¹¹². Savo optimizmą dėl tautinio atgimimo spartos grindė Autonomijos (Klaipėdos krašto atstovų) seimelio rinkimų rezultatais. Vis dėlto balsų už lietuvius ir lietuvių mandatų prieaugis nekėlė optimizmo. 1925 metais lietuviai, pasisakantys už priklausymą Lietuvai, gavo 2 mandatus iš 29¹¹³, o 1932 metais – vos 5¹¹⁴, nors per tą laiką Klaipėdos krašte padaugėjo lietuvių naujakurių, ypač atvykusių iš Kauno. Kita vertus, klaipėdiečių neabejingumą rodė labai didelis vokiečių rinkėjų aktyvumas ir stiprėjanti vokiečių revanšistinių organizacijų veikla. Kaip tvirtina šio klausimo žinovas, „susedarė paradoksali situacija, kai Klaipėdos krašto lietuviai ėmė greičiau nutausti nei tada, kai šis kraštas nebuvo nepriklausomos Lietuvos dalis. Lietuviai šioje situacijoje jautėsi visiškai bejėgiai“¹¹⁵. Lietuva, apkaltinta Klaipėdos konvencijos sulaužymu, dėl grėsmingos hitlerinės Vokietijos laikysenos buvo priversta atsisakyti minties Klaipėdą glaudžiau sujungti su Didžiąja Lietuva.

¹¹⁰ P.K. [M.Römer], „Próba wyłomu“, *PW*, 1932 05 29, nr. 10.

¹¹¹ Ten pat.

¹¹² M.Römer, „Próba wyłomu“, *PW*, 1932 06 12, nr. 11.

¹¹³ S.Mikulicz, op. cit., p. 161.

¹¹⁴ Ten pat, p. 186. M.Römeris 1932 m. rinkimų rezultatus vertino kaip „labai bjaurų faktą“, M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 628.

¹¹⁵ S.Mikulicz, op. cit., p. 193.

Šios nesėkmės tikriausiai paskatino M.Römerį verifikuoti požiūrį į teritorinės autonomijos problemą. Jis buvo priverstas pripažinti, kad teritorinė autonomija – tiesiausias kelias į valstybinį separatizmą¹¹⁶. O kita vertus, Klaipėdos įvykių raida, ko gero, labiausiai pakeitė M.Römerio nusistatymą dėl Vilniaus. Turėjo pasidaryti aišku, kad dvidešimtojo amžiaus Vidurio Rytų Europoje neįmanoma kurti valstybingumo netautiniu pagrindu.

Po Pirmojo pasaulinio karo Vidurio Rytų Europos teritorijoje atsiradusios naujos valstybės neišsprendė tautinio klausimo toje žemyno dalyje. Per visą tarpukario dvidešimtmetį jis liko viena svarbiausių tiek atskirų valstybių vidaus, tiek tarptautinės politikos problemų, o galiausiai tapo viena pagrindinių antrojo pasaulinio ginkluoto konflikto priežastimi. M.Römeris, valstybės „tautinimo“ procese išvelgęs didžiausią pavojų Europos stabilumui, manė, kad norint sureguliuoti žemyno tarptautinius santykius reikia suteikti atskiroms tautinėms mažumoms kultūrinę autonomiją, o po to performuoti žemyną į vieną valstybę, drauge federalizuojant visas tautines sąjungas. Nors toji idėja, kilusi iš austrų socialistų koncepcijos, tarpukario laikotarpiu ir negalėjo būti įgyvendinta, būna, kai kuriami naujos Europos pamatai, yra verta dėmesio.

¹¹⁶ M.Römeris, *Valstybė*, t. 2, p. 256.

IV

NUO LIETUVIŲ IR LENKŲ TAUTINĖS SAVIMONĖS „DVLAIPSNIŠKUMO“ IKI „DVLYPUMO“. MYKOLO RÖMERIO TAUTINĖS SAVIMONĖS POKYČIAI

Buvusios Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje tautinių valstybių kūrimosi procesą lydėjo audringas savimonės kaitos procesas, palietęs visų pirma aukščiausius Lietuvos ir Baltarusijos žemių visuomenės sluoksnius. XVII amžiuje susiformavusi tautinė savimonė, išreikšta sąvoka „gente Lithuanus, natione Polonus“, XIX amžiuje gerokai išblėso, bet vis dėlto dvilaipsnis, kartais net trilaipsnis, nes apimdavo dar Žemaitiją arba Rusiją, tautybės pojūtis buvo visuotinai išgalėjęs iki pat Pirmojo pasaulinio karo. Tai liudija išlikę, nors ir negausūs, to meto šaltiniai, visų pirma atsiminimai ir dienoraščiai. Kai kurie jų, aprašantys XIX amžiaus vidurį, jau aptarti šiai temai skirtuose leidiniuose¹. Čia derėtų paminėti kitus, kiek vėlesnius, bet panašiai traktuojančius tautinės savimonės klausimą Lietuvos ir Baltarusijos žemėse. Įdomią detalę savo *Atsiminimuose* pateikia M.Römeris, rašydamas apie Rygos politechnikos instituto akademinį gyvenimą prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą. Lenkų jaunimas iš esmės būrėsi dviejose studentų korporacijose – „Arkonijoje“ ir „Valecijoje“: pirmajai daugiausia priklausė Lietuvos, o antrajai – Lenkijos Karalystės dvarininkų jaunimas². Tautinės savimonės pokyčius Lietuvoje atspindi vienas Sofijos Dembovskytės-Romerienės (Zofia z Dembowskich Romerowa) atsiminimų fragmentas. „1907 metų sausio mėnesį, – skaitome dailininkės dienoraštyje, – grįžome į Vilnių, ir ten dalyvavau savo pirmajame karnavale [...]. Bajorų klubo baliuje šokau kotiljoną su dviem šokėjais iš Žemaitijos: Landsbergiu ir Geniu [Eugeniuszu Romeriu – J.S.]. O kitą dieną lankiausi vadinamojoje Romerių Būdoje Bokšto gatvėje pas Helią Čarną

¹ J.Bardach, „O świadomości narodowej Polaków“, p. 204–206.

² M.Römer, *Wspomnienia*, p. 31.

[Helena Romer–Ochenkowska – J.S.], kuri mane pasveikino žodžiais: „Susukai galvą žemaičiams – sakyk, kurį renkiesi?“³ Kazimierzo Okulicziaus liudijimu XX amžiaus pradžios Lietuvos jaunieji bajorai dažnai diskutuodavo apie savo tautybę – ar jie lietuviai, ar Lietuvos lenkai⁴. Aišku, terminai „lietuvis“, „žemaitis“, „rusinas“ buvo vartojami, norint pabrėžti teritorinę ir istorinę, o ne etninę priklausomybę.

Lietuvos ir Baltarusijos žemėse tautinės savimonės formavimosi lūžis įvyko 1905-aisiais, kurie, M.Römerio nuomone, buvo kritinis metas, žlungant Lietuvos „politinei tautai“. „Krašte, viena vertus, nebuvo jokių valstybingumo ar bent savivaldos formų, o kita vertus, – vis labiau stiprėjo bendrumo su Lenkija jausmas, kurį kurstė nauja kovų dėl nepriklausomybės tradicija ir Rusijos valdžios vykdomas visko, kas Lietuvoje lenkiška, persekiojimas, – visa tai kartu su Europą apėmusiomis tautinėmis idėjomis atplėšė jaunąją bajorų kartą nuo vietinės lietuvių ir pastūmėjo lenkiškumo kryptimi“⁵. Įvyko didysis bajorų „atitrūkimas“ nuo lietuvių tautos, kaip tuos procesus traktuoja dabartinė lietuvių istoriografija⁶, arba veikia, „jų savimonės pasikeitimas nuo gente Lithuanus (Ruthenus), natione Polonus iki kraštutinių kategorijų – lenko kataliko ir lenko tautininko“⁷. Tarp tų dviejų kraštutinių kategorijų galima išžiūrėti visą tarpinių formų gamą, o tai reiškė lietuvių bajorų susiskirstymą pagal tautinę savimonę⁸.

Tuometinės tautinės savimonės raidą ryškiausiai atspindėjo dvarininkų Ivanauskų šeima iš Lydos apskrities Lebiodkos dvaro. Du broliai – Jerzis ir Stanisławas laikė save lenkais, Vaclavas tapo baltarusiu, o Tadas – lietuviu. M.Römeris, kurio tautinės savimonės raidą irgi reikia pripažinti netipiška, taip komentavo šios šeimos „skilimą į tris tautybes“: „Tikri broliai buvo trijų skirtingų tautybių; kiekvienas jų leidosi patrau-

³ A. i. A.Rosnerowie, „Pasma czynności ciągiem lat idące“, p. 126.

⁴ K.Okulicz, „Brzask, dzień i zmierzch na ziemiach Litwy historycznej“, in *Pamiętnik Wileński*, p. 12.

⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 19, p. 36.

⁶ A.Kulakauskas, „Lietuvos bajorija ir lietuvių tautinis bei valstybinis atbudimas“, p. 32.

⁷ R.Radzik, „Ewolucja narodowa społeczności Kresów Wschodnich“, *Kultura i Społeczeństwo*, 1991, nr. 2, p. 59.

⁸ J.Bardachas straipsnyje „Opcja litewska Oskara W.Miłosza“ savo knygoje *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 353–379, tarp kitko, nurodo išryškėjusį polinkį rinktis lietuvių tautybę.

kiamas į savo pusę vieno iš trijų tarp vietinių gyventojų konkuruojančių tautinimo procesų. Apie brolius Ivanauskus, kurie krašte labai išgarsėjo būtent dėl to fakto (nors tai nebuvo joks fenomenas), prieš karą buvo juokaujama, kad, norint išsemti visus įmanomus krašto tautinius-etninius variantus, ketvirtasis brolis turėtų pasiskelbti esąs žydas, ir tada būtų visa tautybių gama: lietuviai, baltarusiai, lenkai ir žydai. Bet būtent ta aplinkybė, kad vienos šeimos broliai galėjo vienas būti lietuvis, kitas – baltarusis, trečias ir ketvirtas – lenkai, bet nė vienas jų nebūtų galėjęs tapti žydu, ir ne tik žydu, bet nei prancūzu, nei vokiečiu, nei švedu, netgi ne rusu, akivaizdžiai, sakyčiau, rodo, kad šiame pakraščio plote lietuvių, baltarusių ir lenkų nebuvo galima priskirti objektyvioms griežtai apibrėžtomis atskirų rasių ar tautinių formacijų kategorijoms, kokios yra, pavyzdžiui, žydai, prancūzai, vokiečiai, švedai, rusai, o tik tam tikro subjektyvaus nusiteikimo, – pritarimo vienos ar kitos krypties traukai – kategorijoms. Toji trauka glūdėjo vientisame prigimtiname krašto gyventojų kamiene, o atskiri individai pasiduodavo vienai ar kitai srovei, pasivadindami tai lenkais, tai lietuviais ar baltarusiais, bet dėl to, žinoma, nepakeisdami nei savo psichikos, nei būdo ir netapdami tuo, kuo visai nebuvo, o ir toliau objektyviai priklausydami vienai bendrai senajai ikietninei krašto formacijai. Taip suvokta tautinė kategorija buvo ne pirminė etninė kategorija, o tik antrinė, kylanti iš asmens subjektyvaus nusiteikimo, susidariusio veikiant evoliucinėms srovėms, kurios gimė lokalinėje visuomenėje ir judėdamos įvairiomis kryptimis laipsniškai suskaidė ją į tris skirtingas formacijas⁹.

M.Römerio tautinės savimonės evoliucija, nors ir netipiška, jokių būdu nebuvo išskirtinė. Vaikystėje ypač didžiulę įtaką jo pažiūrų formavimuisi padarė motina. Tėvas buvo „kategoriškas lenkas ir visą prieš padalijimus Respublikai priklausiusią teritoriją laikė Lenkija“¹⁰, o motinos lenkiškumas siejosi su giliu vientisos Lietuvos pojūčiu. „Lietuviškumą ji suvokė kaip nepriklausantį „Karalystei“ ir apimantį visą istorinę Lietuvą, t.y. Lietuvą ir Baltarusiją su visais jos žmonėmis“¹¹. Tą jos dvlilipsnę tautinę savimonę dar išplėtė „rusinų elementas“. M.Römerio senelė Zuzanna Tukałło iš Bohdanowiczų giminės iki pat mirties 1909 metais pa-

⁹ M.Römer, *Wspomnienia*, p. 6, 45.

¹⁰ M.Römer, *Autożyciorys*, p. 18.

¹¹ Ten pat, p. 24.

brėždavo, kad ji, visa jos giminė ir net, ko gero, visi Baltosios Rusios bajorai – tai rusinai, o ne lenkai, taip tradiciškai siedama tautybę su kilme ir priklausomybe kraštui, o ne su kultūra ir kalba¹². Senelės argumentai giliai įsirežė į vaikaičio širdį. Po daugelio metų jis rašys: „Mano vaikiškoje sąmonėje nebuvo jokio prieštaravimo tarp to, kas lenkiška, ir to, kas lietuviška; tai susiliedavo į kažkokią vienovę, ir man atrodė, kad iš esmės tai lyg dvi to paties medalio pusės“¹³. „Nei baltarusių, nei lietuvių nelaikiau kažkuo sau svetimu – visi buvo krašto dalis: čia – lietuviai, istorinės Lietuvos rytuose – baltarusiai, dvaruose ir miestuose – lenkai – sudarė vieną, nors ir įvairiakalbę, krašto visumą“¹⁴.

Dėl šio gilaus Lietuvos ir Baltarusijos žemių bendrumo jausmo, savotiško „čionykštiškumo“ iš vienos pusės ir įaugimo į lenkų kultūrą – iš kitos pusės M.Römeris galėjo vadinti save tai lenku, tai lietuviu. „Mano vaikystės ir ankstyvosios jaunystės metais, – rašė jis *Dienoraštyje*, – nesuprasdavau tų dviejų sąvokų skirtumo. Jos manyje kažkaip susiliedavo, harmoningai susijungdavo ir viena kitai neprieštaravo. Savo bičiuliams „pravovedams“ buvau ir lietuvis, ir lenkas. Vadinau save ir tuo, ir tuo vardu, nepabrėždamas prasmės skirtumo, kurio dar ir pats nebuvo suvokęs“¹⁵.

Lietuviu save vadino jau 1907 metais, kai laiške Adomui Dambrauskui-Jakštui rašė: „Lietuvių tautinis atgimimas man, kaip lietuviui, ne mažiau brangus ir mylimas nei Gerbiamajam Ponui“¹⁶. Vis dėlto reikėtų pabrėžti, kad šie žodžiai rašyti Krokuvoje, t.y. emigracijoje. Sugrįžęs į Lie-

¹² M.Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 378. M.Römerio bobutė Bohdanowiczówna laikė save „rusine“, bet „tą tautybę ar tą savo rusinų (ne rusų) tautą senelė, turėdama galvoje pastarųjų amžių uniją ir tradicijas, politiniu požiūriu siejo su Lenkija ir Lietuva į vieną bendrą ir nedalomą visumą [...]. Ta rusinų tauta, kuriai senelė su pagarba ir pasididžiavimu priskyre save, jos suvokimu, buvo visai kas kita negu tautybė šiuolaikine prasme. Ta rusinų tauta – tai ne baltarusiai, ir senelė griežtai protestavo prieš etnografinio baltarusių elemento laikymą tauta ir jo tapatinimą su rusinų tauta, kuriai ji priskyre save ir savo giminę. Jos „rusinų tauta“ buvo istorinės formacijos kategorija, o ne tautybė šiuolaikine prasme“, ten pat.

¹³ M.Römer, *Autożyciorys*, p. 16.

¹⁴ M.Römer, *Wspomnienia*, p. 15.

¹⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 503, 505.

¹⁶ 1907 04 07/20 M.Römerio laiškas A.Dambrauskui, VUB F1–609, p. 63. Panašiai rašo 1906 11 30 laiške Bolesławui Wysłouchui, ZNO 7182/II, p. 313.

tuvą ir tiesiogiai susidūręs su tautiniu lenkų ir lietuvių konfliktu, M.Römeris buvo priverstas aiškiau apibrėžti savo tautinę priklausomybę¹⁷. Vėliau savo *Dienoraštyje* jis taip rašė apie to meto pasirinkimą: „Kad iš dviejų apibrėžimų – lenko ir lietuvio – pasirinkau (tiesą sakant, be jokios savo paties valios) pirmąjį (lenko), tai įvyko ne tik todėl, kad taip visada save vadino mano tėvai ir visa giminė ir kad aš pirma dalyvavau ne lietuvių, o lenkų sąjūdyje, bet ir todėl, kad [...] mano vaikystės ir ankstyvosios jaunystės metais dar nesuvokiau tų dviejų sąvokų skirtumo: man tada atrodė, kad lenkiškumas apima ir lietuviybę ir kad tai yra giminingi dalykai“¹⁸.

Tad lenkų tautybės pasirinkimas buvo visiškai natūralus ir kilo, kaip rašė M.Römeris, „iš pačios dalyko esmės, kaip kažkas savaime suprantama, kas tik patvirtino objektyvų faktą. Nes visada, nors pripažinau subjektyvaus tautinio apsisprendimo metodą, buvau linkęs objektyvizuoti individo tautinę prigimtį visuomenės tautybių įvairovėje“¹⁹.

Tokiam M.Römerio apsisprendimui tikriausiai turėjo įtakos karingas lietuvių nacionalizmas. Kai viename lietuviškos pakraipos laikraštyje prie Römerių pavardės buvo parašyta „istinnyje poliaki“²⁰, jis buvo priverstas į tai atsakyti laišku redakcijai, kur vienareikšmiškai patvirtino lenkišką savo giminės kilmę²¹.

Tačiau daugumos bajorų ir bajorų kilmės inteligentų, anksčiau save laikusių „gente Lithuanus, natione Polonus“, o vėliau ėmusių save priskirti „lenko kataliko“ ar „lenko tautininko“ kategorijoms, savimonėje „lietuviškumo ir lenkiškumo“ santykije lietuviškasis pradas išnykdavo, o M.Römerio, kaip ir kitų „krajovcų“ savimonėje, nors ir pakitęs, šis santykis išliko. „Gal plevena manyje, – rašė jis *Dienoraštyje*, – kažkokia protėvių dvasia, tų bajoriško kraujo senelių ir prosenelių, kurie ikidemokratiniais laikais, būdami lenkų tauta ir priklausydami lenkų kultūrai, vis

¹⁷ Władysławas Wielhorskis rašė šia tema: „Pilietinio priklausymo Lietuvai, sukūrusio lenko-lietuvio tipą ir įdiegusio jam atitinkamą krašto patriotizmą, nebeužtenka nuo tos akimirkos, kai akiratyje pasirodo naujas tipas: lietuviškai kalbantis lietuvis, atkuriantis ikikrikščioniškąją savo tautos tradiciją, beveik iš nebūties prikeliantis archajiškos kultūros pradus ir atsakantis laikyti „lietuvius“ kiekvieną bendrapilietį, kuris nereiškia šių naujų idėjų“, W.Wielhorski, *Litwa etnograficzna*, p. 159.

¹⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 505.

¹⁹ Ten pat, p. 501.

²⁰ Ks.K.Pr. [K.Prapuolenis], „Polska bezstronność“, *Litwa*, 1909 09 15/28, nr. 16.

²¹ 1909 10 12/25 M.Römerio laiškas laikraščio *Litwa* redaktoriui, LMAB F249–472.

dėlto turėjo pilietinę savimonę ir savo veiksmais išreikšdavo ne vienos krašto tautos, bet visumos, kolektyvo, viso krašto su visais jo gyventojais, tada pasyviais ir apatiškais, valią ir poreikius [...]. Esu gal vienas paskutinių tos didžiųjų epigonų epochos mohikanų, epochos, kuri Lietuvos lenkų tarpe suskambo puikia gulgės giesmė XIX amžiaus pirmojoje pusėje“²².

„Lietuviškasis“ pradas, dvilaispsnėje hierarchijoje sudarantis pirmąją, t.y. žemesniąją pakopą, pavaldžią aukštesniajai – „lenkiškajai“ pakopai, Lietuvos valstybingumo kūrimosi laikotarpiu M.Römerio savimonėje virto lygiaverčiu pradū, nes atsirado dvi lygiagrečios idėjos, kurios vėliau materializavosi kaip dvi atskiros tautinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės.

Susiformuoti tokiai savimonei aštraus lenkų ir lietuvių konflikto sąlygomis buvo nepaprastai sunku. Situacija reikalavo nedviprasmiškai palaikyti vieną iš kovojančių pusių. M.Römeris suvokė, jog būtina pasirinkti. „Gyvenimas ir jo logika, – rašė jis *Dienoraštyje* prieš išvykdamas iš Lenkijos, – rodo, kad istoriškai tikroji lietuvių vieta ir veiklos sritis yra Lietuva, kad lietuviais būti ar tapti turi tie, kurie nori likti šio krašto sūnumis, kad šiandien jau priklausymas kraštui vis kategoriškiau reikalauja, kad lietuviu būtų tas, kuris gali likti su juo susaistytas, o kuris toks nebus, tą pats gyvenimas pamažu išstums iš krašto įsčių. O, kaip aš ilgiuosiu to krašto! Kaip trokštu būti lietuviu, to krašto sūnumi“²³. Vis dėlto jis negalėjo įgyvendinti šito troškimo, nes, kaip rašė 1920 metų sausio mėnesio laiške kunigui Juozui Tumui-Vaižgantui, savo tautybės, kaip ir savo odos, neišstengė pakeisti²⁴.

Grįžo į Lietuvą būdamas ne lietuvis, o lenkas. „Myliu Lietuvą, – rašė *Dienoraštyje*, – ir nesigailiu, kad į ją grįžau. Myliu ją labiau už Lenkiją. Ir vis tiek sieloje išlieku dvilypis, visada esu lenkas-lietuvis ar lietuvis-lenkas, dviejų pradų – lietuviškojo ir lenkiškojo – sanklodos vaisius, ir niekada nepajėgsiu, kaip daugelis grynųjų lietuvių inteligentų tautininkų, nekęsti Lenkijos: ją myliu, nes tai antroji mano tėvynė. Visas mano gyvenimas švytuoja tarp Lietuvos ir Lenkijos, ir kartais būnu labiau lietuvis, o kartais – labiau lenkas“²⁵.

²² M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 375.

²³ Ten pat, t. 24, p. 37.

²⁴ M.Römerio laiško J.Tumui-Vaižgantui nuorašas, ten pat, t. 26, p. 418.

²⁵ Ten pat, t. 28, p. 240.

Panašiai jis rašė laiške diplomatinėje tarnyboje Romoje esančiam vienam artimiausių draugų lietuviui Jurgiui Šauliui: „Aš nesu nei tik lenkas, nei tik lietuvis, bet esu kartu ir lietuvis, ir lenkas. Taip yra. [...] Dėl to keisto savo tautinio dvilypumo darausi vienišas, o ta vienatvė man yra sunki našta [...]. Kas buvo Adomas Mickevičius – to nežino nei lenkai, nei lietuviai, o aš žinau, nes esu toks pat, nes pats savyje jaučiu tai, ką jautė jis, nes priklausau tam pačiam kaip ir jis psichologiniam tipui! Tai išmirštanti rasė, o išmirštantys yra bevaisiai“²⁶.

Dienoraščio lapuose galima rasti ir optimistiškesnių prognozių: „gal iš dabarties kovose pralieto kraujo ir iš ginčų sukkelto sopulio iškils vienybės idėja ir toji rasė atgims [...]. Gal, būdamas praeities epigonas, drauge esu ir ateities šauklys. Kartais bandau tuo įtikėti“²⁷, – rašė jis. Panašiai kaip Stanislovas Narutavičius, M.Römeris tikėjo, kad gali atsirasti nepriklausomos Lietuvos piliečių tipas, panašus į Šveicarijos ar Belgijos prancūzus, – jie būtų lojalūs bendrai valstybei, bet išlaikytų lenkų kultūrą ir tautybę²⁸. Kad tokios pažiūros buvo gan paplitusios tarp Lietuvos ir Baltarusijos žemių bajorų, ypač Kauno krašte, liudija 1921 metais pradėtas bandymas Kaune kurti „senalietuvių“ klubą. Potencialių jo narių sąrašė atsirado apie dešimt pavardžių, tarp jų, šalia M.Römerio, Stefanas Billewiczius, Wacławas Bielskis, generolas Silvestras Žukauskas (Sylwester Żukowski), Czesławas Miłwidz, Dominikas Dowgiałło, Jerzy Dowiattas, Oskaras Milašius (Oskar Miłosz) ir keletas kitų²⁹. Tai buvo dvarininkijos atstovai, kurie nenorėjo susitaikyti su susidariusia padėtimi, kai ligot pirmavęs lietuvių žemių visuomenės sluoksnius naujos tautinės Lietuvos buvo atstumtas ir nugrūstas į pašalį. J.Dowiattas save patį ir visą tą krašto gyventojų atskalą, veikiamą lenkų kultūros, nors išsaugojusią glaudžius materialinius ir visuomeninius ryšius su kraštu, vadino, M.Römerio liudijimu, „senalietuviais“. „Senalietuvius“ jis priešpriešino „jaunalietuviams“ arba „žemaičiams“, kurie ką tik iškilo iš liaudies, kalbėjo lietuviškai, neturėjo senųjų valstybingumo tradicijų ir kūrė nacionalizmu grindžiamą naująją tautinę Lietuvos valstybę. Projektuojamo klubo užduotis buvo „suburti ‘senalietuvius’, kad per tą organizaciją, užmez-

²⁶ Ten pat, p. 271.

²⁷ Ten pat, p. 258.

²⁸ J.Bardach, „O świadomości narodowej Polaków“, p. 226–227.

²⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 354, 355.

gę ryšius su 'jaunalietuviams', galėtų daryti įtaką valstybei ir deramai dalyvauti Lietuvos gyvenime“³⁰. Kadangi kai kurie numatyti klubo nariai (O.Milašius) išvyko iš Lietuvos, o kiti lengvabūdiškai pažiūrėjo į šią iniciatyvą, sumanymas nebuvo įgyvendintas, ir M.Römeris liko Kaune vienišas su savo dvilypumu³¹.

Tokių ir panašių atvejų, Piotro Łossowskio manymu, buvo daugiau. „Jų galėjo atsirasti tik tomis savotiškomis ano meto lenkų ir lietuvių sąlygomis, kai nepaisant įsiliepsnojančio konflikto, nepaisant vis ryškiau bręstančios lietuvių tautinės savimonės, dar daug ką lėmė bendra praeitis, kai kultūros artumas prasiskverbėdavo pro daugiasluoksni priešiškumą, o žmonės, gyvenantys tuose kraštuose, tuo pat metu galėjo turėti sąvyje ir kažką lenkiška, ir kažką lietuviška“³².

Priklausymo iškart dviem ar daugiau tautų pojūtį, kitaip tariant, dvi-tautiškumą ar daugiatautiškumą, mokslas jau gerai ištyrinėjo. Tarp kitko, 1926 metais jį aptarė Janas Baudouinas de Courtenay³³. Dabar tas reiškinys apibūdinamas kaip „simbiozinė“ tautybė³⁴.

Vis gilėjantį lenkų ir lietuvių konfliktą M.Römeris nepaprastai skausmingai išgyveno. „Mano padėtis, – rašė jis 1923 metais, – čia, Kaune, politiniu ir tautiniu požiūriu yra labai kebli ir išskirtinė“³⁵, nes, kaip konstatavo, nebuvo grupės ar sąjūdžio, kuris atitiktų jo valstybinį ir tautinį nusistatymą, kurį galima apibūdinti formule „pagal tautybę lenkas, pagal politines pažiūras lietuvis“³⁶.

Ir vis dėlto savo tautybės jis neslėpė. Per visą tarpukario dvidešimtmetį tarnybinių dokumentų rubrikoje „tautybė“ visada įrašydavo „lenkas“³⁷. Władysławas Bichniewiczzius nurodo, kad M.Römeris „kaip Lie-

³⁰ Ten pat, p. 354.

³¹ Ten pat, t. 28, p. 356.

³² P. Łossowski, „Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920“, p. 17.

³³ J.Baudouin de Courtenay, *W kwestii narodowościowej*, Warszawa, 1926, p. 17–20.

³⁴ Z.Komorowski, „Świadomość narodowa jako czynnik kulturotwórczy“, *Kultura i Społeczeństwo*, 1972, nr. 2, p. 241.

³⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 30, p. 102.

³⁶ Ten pat, p. 97.

³⁷ M.Römerio asmeninė byla, LCVA, f. R-856, ap. 2, b.734, p. 29, 66–67. Tik 1938 04 23 Rygos civilinės būklės žinybos išduotame sutuoktvių su Jadvyga Čepaite liudijime vadinama save lietuviu, ten pat, p. 146.

tuvos aukštosios mokyklos profesorius, niekada savo lenkų tautybės neslėpė³⁸. Apie savo tautybę profesorius paskelbė ir pirmosios paskaitos, perskaitytos 1922 metų rugsėjo 6 dieną Lietuvos universitete, įžangoje³⁹. Tai davė dingstį Adolfui Grajewskiui savo atsiminimuose M.Römerį pavadinti „didžiausiu lenkų agitatoriumi Lietuvoje“⁴⁰.

Tačiau daugumai žmonių M.Römerio tautybė, kaip teigė jis pats, liko paslaptis⁴¹. Wiktoras Budzyński pavadino jį „lenkų kultūros lietuvių valstybininku“⁴². Pasak Tadeuszo Katelbacho, M.Römeris buvo „nepibrėžtos tautybės žmogus“⁴³. O didžioji dalis Lenkijos visuomenės jį laikė tiesiog „renegatu“⁴⁴. M.Römerio nuomone, tai suprantama, nes jie nepažino „tos specifinės lietuviškos ir tarp inteligentų retos kaip paparčio žiedas Lietuvos lenko kategorijos, kuriai priklausė Mickevičius. Tai nei lenkas, nei lietuvis, bet ypatingas lenko ir lietuvio derinys“⁴⁵. Lietuvių žurnalo *Trimitas* korespondento klausinėjamas, M.Römeris prisipažino, kad mieliausiai save priskirtų Lietuvos lenkų tautai, jeigu tokia tauta egzistotų. O dėl to, kad ji nesusikūrė, kaltino Juzefą Pilsudskį ir lietuvių bajorus⁴⁶. Jis manė, kad savo laikysena ištiesino tėvo ir lietuvių dvarininkų iškreiptą elgesio liniją, „susiejo ją su krašto raida naujomis vi-

³⁸ W.Bichniewicz, *Moje wspomnienia z Litwy*, ZNO 13544, p. 90–91.

³⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 29, p. 318.

⁴⁰ A.Grajewski, op. cit., p. 10. Tai, kad M.Römeris viešai skelbė savo tautybę, darė, A.Grajewskio nuomone, didžiulę įtaką universitete studijuojančių lenkų nusistatymui: „Štai tas „juvenis polonus“ sulaikęs kvapą klauso ir girdi, kaip pats rektorius „ex cathedra“ nė kiek nesidrovėdamas apie save sako: „Aš esu lenkas“, tas pats rektorius, kuris laikomas paties nuolatos ugdomo ir uoliai skelbiamo teisėtumo pavyzdžiu. „Aš esu lenkas“ – studento ausyse dunksi žemas profesoriaus legalisto balsas, – ir bemat jo širdis atlėgsta, ypač kai girdi tarsi kažko išsiveidusių savo kolegų lietuvių šnabždesį. Jei šis garsus dėstytojas, pats universiteto rektorius, gali viešai iš katedros nesidrovėdamas visiems pasisiskelbti esąs lenkas, tai gal ir aš, – blaiviai samprotauja studentėlis, – galiu pasisakyti esąs lenkas“, ten pat., p. 11–12.

⁴¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 703.

⁴² W.Budzyński, *Ze wspomnień*, d. 2, p. 15.

⁴³ T.Katelbach, *Wspomnienia*, p. 22.

⁴⁴ „Renegat rektorem Uniwersytetu Litewskiego“, *Kurier Warszawski*, 1927 06 09, nr. 156.

⁴⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 703.

⁴⁶ V.Bičūnas, „Kelias į Vilnių“, *Trimitas*, 1933, nr. 27, p. 528.

suomeninėmis ir istorinėmis sąlygomis, – giminės tradiciją suderino su krašto evoliucija. Nesu ir nebuvo giminės renegatas, – rašė jis, – tik nuo-seklus giminės ir krašto vienytojas bei tradicijų sergėtojas⁴⁷.

Tardamas žodį metų metais trunkančioje lenkų ir lietuvių diskusijoje, M.Römeris kategoriškai prieštaravo Lietuvos lenkų vadinimui tiek „Lietuvoje gyvenančia lenkų tautos atskala“, tiek „lenkiškai kalbančiais lietuviais“⁴⁸. Buvo įsitikinęs, kad abu šie terminai yra „falšas ir politinė spekuliacija, siekiant naudos ir tam tikrų tikslų: pirmuoju atveju – lenkų nacionalizmo ir netgi lenkų valstybingumo, antruoju – lietuvių nacionalizmo ir grynai lietuvių tautinės valstybės“⁴⁹. M.Römerio nuomone, apibrėžimas „lenkų tautos atskala“ prieštarauja istorinei tiesai, nes dauguma Lietuvos lenkų susiformavo vykstant vietos gyventojų lenkėjimo procesams, vadinasi, jie yra „lenkiškoji autochtonų atskala, tokia pati kaip lietuvių ir baltarusių tautinės atskalos“⁵⁰. Apibrėžimas „lenkiškai kalbantys lietuviai“, anot M.Römerio, irgi paremtas vien tik kalbos faktu, neatskleidžia visos Lietuvos lenkų esmės, nes jų ryšys su lenkiškumu yra gilesnis ir tikresnis nei vien kalbėjimo lenkiškai technika⁵¹. „Lietuvos lenkų psichika, – teigė jis, – kyla iš bendro su lietuviomis tautinio pagrindo, ir tuo jie skiriasi nuo tikrų lenkų. Kartu dideli psichikos pokyčiai dėl keleto amžių kultūrinio lenkų poveikio sujungė juos glaudesniais saitais su lenkų tautos kultūra, su lenkų valstybingumu ir politika, o tai savo ruožtu sukėlė dar gilesnius Lietuvos lenkų psichikos pokyčius ir nutolino juos nuo lietuvių tautinio tipo. Dėl to Lietuvos lenkai sudaro savitą psichologinį tipą ir visuomeninį junginį, vieną iš krašto pamatinių junginių“⁵².

Vilniuje panašias pažiūras skelbė laikraščio *Przegląd Wileński* redaktorius ir leidėjas L.Abramowiczius. Kalboje, pasakytoje T.Vrublevskio mirties metinių proga, jis, be kita ko, pasakė: „Jeigu kas save laiko

⁴⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 33, p. 229. Žr. taip pat M.Römer, „Tendencyjne złośliwości i niejasności“, *PW*, 1934 12 17, nr. 21–22.

⁴⁸ M.Römer, „Dwie formuły“, *PW*, 1925 04 05, nr. 6.

⁴⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 29, p. 205.

⁵⁰ Ten pat, p. 204.

⁵¹ M.Römer, „Dwie teorie o Polakach litewskich“, *Zeszyty Historyczne*, sąs. 106, Paryž, 1993, p. 137.

⁵² M.Römer, „Dwie formuły“.

lenku, tas visada links į Lenkiją ir visų pirma jausis išipareigojęs lenkų tautai. Lenkas iš esmės negali būti tikras Lietuvos pilietis; visai kas kita – Lietuvos lenkas (Polak litewski). Būdvardis („litewski“), nesant tinkamo daiktavardžio, apibrėžiančio teritorinį atskirumą (kaip antai, šveicaras, belgas, austras ir pan.), šiuo atveju turi tą daiktavardį atstoti, – jis parodo tam tikrą tautybės suvokimo skirtumą, maždaug tokį, koks yra tarp prancūzo ir Šveicarijos arba Belgijos prancūzo. Todėl krašto ideologijos išpažinėjas, nors ir išauklėtas lenkų kultūros dvasia ir kalbantis tik lenkiškai, negali savęs laikyti apskritai lenku, o tik „Lietuvos lenku“⁵³.

Matyt, paveiktas to pasisakymo, M.Römeris dokumentuose 1927 metais įrašė save „Lietuvos lenku“⁵⁴. O laikraščio *Przegląd Wileński* skiltyse straipsnyje „Tendencyjne złośliwości i niejasności“ („Tendencingi piktumai ir neaiškumai“) karštai protestavo prieš tai, kad jis buvo pavadintas lenku. „Esu, – rašė jis,– kartu ir lenkas, ir lietuvis, o ne tik vienas ar kitas, bet pagal politines ir valstybines pažiūras aiškiai esu lietuvis“⁵⁵.

Toji diskusija, kaip rašė Kazimierz Okulicz, buvo nelengvas dalykas pirmiausia dėl visiškai supainiotų sąvokų, kurios tuo metu dar nebuvo galutinai apibrėžtos⁵⁶. Tokioje situacijoje tarp M.Römerio oponentų atsidūrė ir Juozapas Albinas Herbačiauskas – taip pat komplikuotos tautinės savimonės žmogus, „lenkų kultūros lietuvis“. „Dar neseniai, – rašė jis laikraščio *Kurier Wileński* skiltyse, – M.Römeris laikė save lenku⁵⁷ ir turėjo būti gyvas įrodymas, kad lietuvių nacionalistai gerbia lenkus. Dabar M.Römeris laikraštyje *Przegląd Wileński* skelbiasi laikąs save lenku-lietuviu ir pakiša nuodėmingą mintį, kad jo lenkiškumas kažkam būvęs nemalonus, jei jau ryžosi papildyti jį lietuviškumu!.. Drįstu manyti,

⁵³ „Żałobna rocznica“, L.Abramowicziaus kalba, *PW*, 1926 07 08, nr. 13.

⁵⁴ M.Römerio asmeninė byla, p. 45.

⁵⁵ M.Römer, „Tendencyjne złośliwości i niejasności“.

⁵⁶ Testis [K.Okulicz], „Polacy i Litwini na Litwie historycznej“, *Kurier Wileński*, 1933 07 21, nr. 191. Reikėtų pastebėti, jog tikroji kliūtis buvo ta, kad vilniečiai nemokėjo lietuviškai. Net L. Abramowiczius klaidingai interpretavo M.Römerio pasisakymus lietuvių spaudoje, žr. [L.Abramowicz], „Cztery kierunki“, *PW*, 1933 08 31, nr. 14.

⁵⁷ J.A.Herbaczewski, „Migawki litewskie“, *Słowo*, 1927 08 20, nr. 188, tarp kitko rašė: „M.Römeris – lenkas, paskutinis „krajowcu“ grupuotės mohikanas [...]. Tai vienintelis lenkas, kuriuo ne tik pasitiki Lietuvos valdžia, bet ir pripažįsta lietuvių tauta. Vientisas, stiprus, ryžtingas, aiškus ir be galo kilnus charakteris“.

kad 1935 metais M.Römeris pasiskelbs esąs grynakraujis lietuvis! Nemačiau priežasties, kuri sutrukdytų M.Römerio tautinei savimonei 'evoliucionuoti' ⁵⁸.

J.A.Herbačiausko, kurį M.Römeris vadino „lietuviškuoju Wernyhora“⁵⁹, pranašystėms nebuvo lemta išsipildyti nurodytu laiku. M.Römeris iki tarpukario laikotarpio pabaigos „jausmais ir prisirišimu prie krašto, jo žmonių, liko lenku-lietuviu, politiškai būdamas tikras lietuvis“⁶⁰.

Vis dėlto į Vilnių 1939 metais M.Römeris, Mykolo Biržiškos manymu, atvyko „jau aiškus ir atviras susipratęs lietuvis“⁶¹. Iš tiesų į miestą prie Neries jis kėlėsi pasiryžęs užimti postą „lietuviškos Lietuvos“ stovykloje⁶². Nors naujajame Vilniaus universitete pradėjo dirbti kaip lenkas ir iškėlė savo kandidatūrą šios mokslo įstaigos rektoriaus pareigoms užimti⁶³. Nelaimėjo, nes profesūra nenorėjo lenkui atiduoti šių pareigų⁶⁴. Lietuvių ir lenkų pasitarimuose jis dalyvavo kaip lietuvis⁶⁵, bet laikytas žmogumi, negalinčiu aiškiai apibrėžti savo tautinės priklausomybės⁶⁶.

Nors lenkų ir lietuvių konfliktas vėl išsiliepsnojo, o vilniečių „krajovcų“ gretos po T.Vrublevskio (1925) ir L.Abramowicziaus (1939) mirties ištirpo, M.Römeris liko ištikimas savo „archajiškai“ tautinei savimonei. „Mano lietuviškas-lenkiškas dvilypumas, – rašė jis *Dienoraštyje*, – niekur nepasireiškia taip, kaip Vilniuje. Kaune lenkiškoji pusė manyje visiškai

⁵⁸ J.A.Herbaczewski, „Dygnitarz czy uczony?!“, *Kurier Wileński*, 1935 01 06, nr. 5. M.Römerį gynė H.Romer-Ochenkowska: „Ne šiandien [M.Römeris] apibrėžė savo tautinį „dviveidiškumą“ ir tai joks „sėdėjimas ant dviejų kėdžių“ [...], tik dvigubas jausmas, o priklausymas dviem tautoms nūnai tragiškas, lyg kokia karšta meilė išsiskyrusiems tėvams“, ten pat.

⁵⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 128.

⁶⁰ Ten pat, t. 37, p. 69. Taip rašė 1939 m. kovo mėn. Panašiai apibūdino save laiške H.Romer-Ochenkowskai, parašytame tuoj po sutuoktuvių su Jadvyga Čepaite: „mes namuose kalbamės lenkiškai, ir savo vaikus, kurių tikiuosi turėti, pasistengsiu išauklėti taip, kad jų širdyse, kaip ir manojoje, lenkiškasis pradas būtų sujungtas su lietuviškuoju“, 1938 04 26 M.Römerio laiškas H.Romer-Ochenkowskai, LMAB F138–2097.

⁶¹ M.Biržiška, „Prof. M.Römeris“, p. 555.

⁶² M.Römer, *Dziennik*, t. 37 (juodraštis), p. 43.

⁶³ M.Römerio asmeninė byla, p. 29.

⁶⁴ M.Biržiška, „Prof. M.Römeris“, p. 554.

⁶⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 436.

⁶⁶ P.Lossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, p. 313.

išnykdavo. Tapdavau veik šimtaprocenčių lietuvių [...]. Čia, Vilniuje, jaučiuosi kitaip. Mano dvilypumas vėl atgyja. Lenkiškumą laikau vienu vietinių vidinių veiksnių“⁶⁷.

M.Römerio tautinės savimonės kaita asmens dokumentuose buvo užfiksuota tik Sovietų Lietuvos laikais, – 1940 metais, kai rubrikoje „tautybė“ atsiranda įrašas „lietuviai“⁶⁸. Tai buvo veikiau formalus pokytis, piktas baimės dėl šeimos likimo, nes ir sovietmečiu, ir hitlerinio totalitarizmo laikais visa, kas lenkiška, buvo ypač neigiamai traktuojama⁶⁹. Norėdamas išgyventi, buvo priverstas prisitaikyti prie naujų sąlygų. Tai jam prikišo, tiesa, po mirties, Vilniaus lenkų nepriklausomybininkų sluoksniai⁷⁰.

Tai, kad pokyčiai buvo formalūs, patvirtina ir iki pat paskutinio puslapio nuosekliai lenkų kalba rašytas *Dienoraštis*.

M.Römerio tautinės savimonės evoliucijos klausimas labai svarbus analizuojant jo požiūrį į Lietuvos ir Baltarusijos žemių tautybių problemas, nes asmeninė patirtis ir išgyvenimai darė didžiausią įtaką jo idėjoms ir pažiūroms. Pripažindamas, kad individo tautinis apsisprendimas iš esmės yra subjektyvus, M.Römeris neneigė ir objektyvių veiksnių. Susijungus abiem faktoriams, ir gimė netipiška, bet ir ne išskirtinė tautinė savimonė, kurią galima apibrėžti žodžiais „Lietuvos lenkas“ ir kurią sudarė lenkiško ir lietuviško prado simbiozė.

⁶⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 429.

⁶⁸ M.Römerio asmeninė byla, LCVA, f. R-762, ap. 8, b. 494, p. 2; f. R-856, ap. 1, b. 73, p. 13, ten pat, b. 694, p. 26.

⁶⁹ Vokiečių okupacijos laikais, kai lenkai buvo pradėti keldinti nuo žemės, M.Römeris, sūnerimęs dėl Bagdonišio likimo, tarp kitko, rašė: „Tiesą sakant, lietuvių tai neturėtų paliesti, o aš save laikau ir visur esu užrašytas lietuviu, bet vis dėlto [iš kur gali] žinoti, kuo ten mane laikys ir gal pripažins pagal kilmę ir kalbą esančiu tautai „svetimu“, o po to aiškinkis, kai jau būsi iškeldintas“, M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 575.

⁷⁰ L.Tomaszewski, *Kronika wileńska 1941–1945. Z dziejów polskiego państwa podziemnego*, Warszawa, 1992, p. 140. Formalų, o k. rtu ir konjunktūrinių tautybės pakeitimo pobūdį patvirtina panaši kaita rubrikoje „tikėjimas“, žr. M.Römerio asmeninė byla, LCVA, f. R-856, ap. 2, b. 734, p. 66–67. Žr. taip pat ten pat, f. R-856, ap. 1, b. 649, p. 26. 1931 m. jis deklaravo savo priklausomybę Romos katalikų bažnyčiai, o 1940 m. gruodį apibūdino save kaip „laisvamanį“.

PABAIGOS ŽODIS

M.Römeris, išauklėtas Abiejų Tautų Respublikos laisvės tradicijų dvasia, visų pirma buvo demokratas ir nuoširdus liaudies mylėtojas. Tautinį klausimą buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse jis laikė svarbiausiu, todėl jam skyrė daug dėmesio savo visuomeninėje ir publicistinėje veikloje. Manė, kad buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių ateitis yra glaudžiai susijusi su naujomis iš liaudies kilusiomis tautomis.

Būdamas ryžtingas Rusijos priešininkas, M.Römeris per pirmąją Rusijos revoliuciją stėjo ginti istorinės Lietuvos žemių autonomijos, kūrė, teoriškai grindė ir skelbė krašto idėją, kaip teritorinę idėją, numatančią tų žemių atsiskyrimą bei taikingą šioje teritorijoje bręstančių tautinių konfliktų sureguliuavimą. Jis tikėjo, kad baltarusiai, lietuviai, Lietuvos lenkai ir žydai gali susijungti į vieną politinę Lietuvos tautą, neneigiant ir nenaikinant jų kultūrinės individualybės. Jo tikėjimas ta galimybe susvyravo dėl nesubrendusio ir silpno baltarusių atgimimo sąjūdžio ir dėl lietuvių tautinio sąjūdžio skatinamų istorinės Lietuvos žemių padalijimo tendencijų, kurios netrukus ėmė skverbtis ir į lenkų politinę mintį. M.Römeris vis labiau pritarė Lietuvos autonomijos su Didžiojo Vilniaus Seimo 1905 metais nubrėžtomis ribomis idėjai. Tuo tarsi buvo atsiuikiama nuo krašto koncepcijos klasikinio modelio, nes krašto sąvoka buvo susiaurinta iki katalikiškosios Lietuvos ribų. Bet tai nereiškė, jog buvo atsisakoma „piliečio statuso“, kuris, M.Römerio nuomone, Lietuvos lenkams priklausė ir juos įpareigojo, – istorinės Lietuvos „krajovcas“ virto „mažesnės“ Lietuvos „krajovcu“. Ir toliau savo pagrindine užduotimi M.Römeris laikė dviejų evoliucinių Lietuvos krypčių – lietuviškosios ir lenkiškosios – suderinimą, siekė jų sintezės.

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, išvelgęs galimybę, kad Lietuvos ir Baltarusijos žemės atsiskirs nuo Rusijos, bet tada dar netikėdamas jų savarankiškumo galimybe, M.Römeris pasisakė už Lietuvos susijungimą su Lenkija. Jis manė, kad net Lietuvos ir Baltarusijos žemės įtraukus į Lenkijos valstybę, būtų geriau išspręstas tautinis klausimas, negu palikus jas Rusijos sudėtyje arba padarius pavaldžias Vokietijai. Tikėjosi, kad anksčiau ar vėliau istorinės Lietuvos žemės taps savarankiškos, o toje teritorijoje susikurs naujos nepriklausomos valstybės. Bendradarbiaudamas su federalistų stovykla, M.Römeris akcentuodavo federacijos „savaraniškumą“, pabrėždavo, kad kelias į ją eina per atskirų tautų valstybinę nepriklausomybę. Todėl entuziastingai sveikino 1918 metais susikūrusią nepriklausomą Lietuvos valstybę. Nors tos valstybės sandaroje išžiūrėjo daug trūkumų (antilenkiška užsienio ir vidaus politikos kryptis, jaunos demokratijos netobulumas), bet vis dėlto manė, jog tai tik laikinos ydos, kurios vėliau bus ištaisytos. Todėl jis ir įsitraukė į tos valstybės pamatų kūrimą, tapo suverenaus Lietuvos valstybingumo šalininku. Pasisakydamas už Vilniaus priklausymą Lietuvos valstybei, teigė, kad įmanoma pasiūlyti atskirą jos rytinės dalies, t.y. Vilnijos, statusą. Manė, kad susigrąžinti Vilnių galima tik „palenkiant jį į savo pusę“. Ši idėja, kaip ir ankstesnė „krašto“ koncepcija, buvo istoriškai pavėluota, todėl pasmerkta žlugti. M.Römeris, skirtingai nuo tokių „nuoseklių krajovcų“ kaip L.Abramowiczius ir T.Vrublevskis, susitaikė su tuo žlugimu. Lietuvos pralaimėjimas sprendžiant Vilniaus klausimą ir vėliau atsiradę sunkumai prijungtame Klaipėdos krašte leido daryti išvadas, kad XX amžiaus Vidurio Rytų Europoje nėra galimybių kurti valstybingumą kitaip negu tautiniais pagrindais, bet tik garantuojant tautinėms mažumoms kultūrinę autonomiją. Vis dėlto, M.Römerio nuomone, tautinės valstybės forma yra laikina, o Europos laukia didžiulės permainos, kai žemynas bus performuotas į vieną valstybę, kuri bus atskirų tautinių sąjungų federacija. Toje ateities vizijoje galime išžiūrėti ir „jogailaičių idėjos“, ir „krašto idėjos“ elementus.

Formuojantis M.Römerio pažiūroms, didžiausią įtaką jam darė lenkų socializmo „tėvas“ Bolesławas Limanowskis ir „klasikinės demokratijos“ doktrinos kūrėjas Adhemaras Esmeinas. Jų koncepcijas M.Römeris jungė su Levo Petražickio (psichologinė valstybės teorija), Georgo Jellineko (teisinis pozityvizmas) ir Leono Duguit (vienas iš valstybės ir teisės solidarizmo kūrėjų) pažiūromis, stengėsi jas pritaikyti to meto istorinių Lietuvos žemių visuomeninėms ir politinėms realijoms. Vėliau, pradėjęs va-

dovauti Lietuvos universiteto Konstitucinės teisės katedrai, jis ėmė giliau studijuoti valstybės ir visuomenės dalykus, ir tai kiek pakeitė jo pažiūras. Būdamas demokratas, ėmė skelbti kooperacijos koncepciją, dar vadinamą „sociokratine“. Nors ir nebuvo jokios politinės partijos narys, visą gyvenimą išliko visuomenininkas pagal savo pažiūras, politines simpatijas ir veiklą.

Šis darbas, kuris yra pirmasis bandymas išsamiau panagrinėti M.Römerio biografiją bei jo pažiūras į Lietuvos ir Baltarusijos žemių tautines problemas, nepretenduoja visapusiškai išnagrinėti šios ryškios asmenybės dvasinio pasaulio raidos. Šiaip ar taip, susisteminę kai kuriuos lig šiol neskelbtus šaltinius, ypač M.Römerio *Dienoraštį*, aptikome daug naujų šios studijos herojaus biografijos faktų, galime pasekti jo pažiūrų tautiniu klausimu evoliuciją bei tautinės savimonės kaitą. Reikėtų tikėtis, kad tai gali padėti atnaujinti vėl pasidariusią aktualią diskusiją apie istorinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių gyventojų tautinę savimonę ir pateikti siūlymų, kaip ateityje turėtų klostytis čia gyvenančių žmonių santykiai.

TRUMPINIMŲ SĄRAŠAS

- GW – *Gazeta Wileńska*
KK – *Kurier Krajowy*
LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas
LMAB – Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius
LNB – Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius
LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas
PH-P – *Przegląd Handlowo-Przemysłowy*
PLB – Paryžiaus lenkų biblioteka
PSB – *Polski Słownik Biograficzny*
PW – *Przegląd Wileński*
RTPN – *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk*
VUB – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius
WSP – Wyższa Szkoła Pedagogiczna
ZNO – Zakład Narodowy im. Ossolińskich

STRESZCZENIE

Problemy narodowościowe na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak też na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej, budzą obecnie znów duże zainteresowanie zarówno w nauce historycznej, jak też socjologii. Dzięki m. in. pracom Józefa Chlebowczyka oraz Marka Waldenberga, a w skali szerszej Mirosława Hrocha, problemy te są już dość dobrze rozpoznane. Dla polskiej myśli politycznej na ziemiach litewsko-białoruskich, której odrodzenie przypada na początek XX w., problemy te były najważniejsze. Szczególnie dużo uwagi poświęcali im wileńscy „krajowcy”-demokraci, a myśl polityczna Michała Römera – czołowego ideologa tego kierunku politycznego, pozostaje do dziś, według Czesława Miłozza, „wzorem szerokości i śmiałości poglądów na kwestie narodowościowe”.

M.Römer (1880–1945), prawnik, publicysta, polityk polsko-litewski, historyk litewskiego odrodzenia narodowego należy do grona najwybitniejszych postaci w polskiej myśli politycznej ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Absolwent elitarniej Petersburskiej Szkoły Prawa, student Uniwersytetu Jagiellońskiego i paryskiej Szkoły Nauk Politycznych z domu wyniósł tradycje polskości i obowiązku służenia krajowi. Urodzony w Bohdaniszkach, w powiecie rokiskim, a więc na Litwie etnicznej, był Polakiem pod względem języka i kultury, a jednocześnie zachował poczucie odrębności państwowej, świadomość polityczną obywatela dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wydawca i redaktor *Gazety Wileńskiej* z 1906 r., mistrz loży masońskiej „Litwa” w 1915 r. został żołnierzem Legionów Józefa Piłsudskiego, myśląc o niepodległej Litwie. W końcu I wojny światowej w konflikcie polsko-litewskim opowiedział się po stronie Litwy, został profesorem prawa na utworzonym w 1922 r. Uniwersytecie Witolda Wielkiego w Kownie i wieloletnim rektorem tejże uczelni. Piastował też inne stanowiska, bronił praw Litwy przed Trybu-

nałem w Hadze, zaś w końcu 1939 r. został profesorem na litewskim Uniwersytecie Wileńskim. Stanowisko to utrzymał aż do śmierci w 1945 r. Postać M.Römera zasługuje na uwagę nie tylko ze względu na jego znaczenie w krystalizacji poglądów „krajowców“-demokratów, ale też ze względu na rolę, jaką odegrał w próbach nawiązania bliższego kontaktu polsko-litewskiego w latach 1906–1914, 1915–1922, 1939–1940.

Polska myśl polityczna na ziemiach Litwy historycznej ostatnio stała się obiektem zainteresowania współczesnej historiografii polskiej. Jej dziejom swe prace poświęcili m. in. Jerzy Ochmański, Piotr Łossowski, Juliusz Bardach, Henryk Wisner, Kazimierz Okulicz. Badania prowadzone przez Jana Jurkiewicza zaowocowały ukazaniem się monografii *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922* (Poznań, 1983). We wszystkich opracowaniach szczególną uwagę zwraca się na oryginalność myśli politycznej „krajowców“.

Wszakże myśl „krajowa“ nie stała się dotąd przedmiotem odrębnych studiów badawczych, a zasługuje na to, gdyż stanowi zagadnienie dość złożone, czego świadectwem brak m. in. jednoznacznego wytłumaczenia pochodzenia nazwy tego kierunku politycznego. Wielkie zróżnicowanie obozu „krajowców“ sprawia, że trudno jest odtworzyć całościowy jego obraz. Literatura przedmiotu tylko częściowo odpowiada na pytanie o przyczynach istniejących podziałów. Dyskusja często się sprowadza do pytania: kto był „krajowcem“, kto „konsekwentnym krajowcem“, a kto znajdował się w orbicie wpływów tego nurtu politycznego. Sądzić wypada, że tylko drogą poznania i opisanie myśli politycznej poszczególnych przedstawicieli tego nurtu i ich porównania będziemy mogli dojść do szczegółowej charakterystyki całości.

Celem tej pracy jest wszechstronne naświetlenie działalności społecznej, politycznej, naukowej i dydaktycznej M.Römera, przedstawienie jego poglądów na złożone problemy narodowościowe ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, ukazanie ich ewolucji. Nie mniej ważne jest odszukanie i wszechstronne naświetlenie zasadniczych elementów jego systemu politycznego, ukazanie, w jaki sposób on się kształtował, określenie punktów stałych i zmieniających się w czasie. Zamierzeniem autora była rekonstrukcja przekształceń świadomości narodowej szlachty i inteligencji ziem litewsko-białoruskich i na tym tle ukazanie nietypowej drogi – od „dwuszczeblowej“ do „dwoistej“, jak to określił Juliusz Bardach, świadomości narodowej, którą przeszedł M.Römer.

Przyjęto konstrukcję pracy chronologiczno-problemową. Rozdział I poświęcony jest omówieniu życia oraz działalności społeczno-politycznej M.Römera. Funkcjonujące dotychczas zarówno w polskiej jak i litewskiej historiografii biogramy tego polityka, zawierające przeważnie podstawowe fakty z jego życia, nie są wolne od nieściśłości i luk.

W rozdziale II zawarte zostało omówienie poglądów M.Römera na problemy narodowościowe ziem litewsko-białoruskich. Rozdział rozpoczyna krótka charakterystyka stosunku polskiej porozbiorowej myśli politycznej do problematyki narodowościowej wschodu Rzeczypospolitej. Druga część rozdziału – to omówienie poglądów M.Römera na przeszłość ziem Litwy historycznej. Koncepcja krajowa, której twórcą był Römer, była koncepcją w szczególności opartą na historyzmie, na tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Dlatego też sprawą pierwszorzędnej wagi jest ustalenie, jaki był stosunek krajowców do tej tradycji. M.Römer, mimo iż wysoko oceniał wspólną polsko-litewską tradycję, był zdania, że przeszłość historyczna o tyle powinna być uwzględniana, o ile się wyraża w żywych stosunkach współczesnych. W części trzeciej omówiony został stosunek M.Römera do kwestii narodowościowej w „Kraju”, jego poglądy na sprawę odrodzenia narodu litewskiego i białoruskiego, na kwestię żydowską oraz na stanowisko i zadania Polaków ziem litewsko-białoruskich tudzież stosunek M.Römera do tendencji podziałowych tych ziem, jakie ujawniły się na początku XX w. Ostatnia część tego rozdziału poświęcona jest myśli politycznej M.Römera z okresu I wojny światowej, kiedy to sformułowane wcześniej poglądy, w zderzeniu z konkretną sytuacją polityczną, uległy weryfikacji.

Rozdział III poświęcony jest przedstawieniu poglądów M.Römera na problemy narodowościowe w Europie i na Litwie w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Omówiony został stosunek Römera do tzw. „ładu wersalskiego”, znanych ówczesnie sposobów rozwiązywania kwestii narodowościowych oraz koncepcja Römera definitywnego ich rozwiązania. W części drugiej rozdziału skoncentrowano się na kwestii narodowościowej w narodowym państwie litewskim ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji mniejszości polskiej i żydowskiej oraz na problemach narodowościowych Kraju Kłajpedzkiego. M.Römer krytycznie oceniał położenie mniejszości narodowych na Litwie, sądził, że stanowi ono zagrożenie nie tylko dla tych mniejszości, ale też dla samego państwa litewskiego.

W zamykającym rozprawę rozdziale IV podjęta została próba ustalenia przynależności narodowej M.Römera. Sprawa ta jest ważna przede

wszystkim dlatego, że ewolucja świadomości narodowej bohatera rozprawy jest istotną przy analizie jego poglądów na problemy narodowościowe, gdyż osobiste doświadczenia i przeżycia w znacznym stopniu zażyły na formowanie się tych poglądów. Przydając priorytetowe znaczenie podmiotowości w samookreśleniu narodowym jednostki, M.Römer nie odrzucał też czynnika obiektywnego. Połączenie obu powodowało wytworzenie się nietypowej, ale też nie odosobnionej, świadomości narodowej, którą określić można jako „Polak litewski”, a która stanowiła symbiozę pierwiastka polskiego i litewskiego.

Praca opiera się przede wszystkim na bogatej spuściźnie piśmienniczej M.Römera. Składa się na nią pisany w latach 1911–1945 *Dziennik*, którego 40 tomów przechowywanych jest w działach rękopisów Centralnej Biblioteki Akademii Nauk Litwy (dawna Wróblewskich) i Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, „Wspomnienia z lat 1903–1905” (dział rękopisów BUWil.), korespondencja zgromadzona w działach rękopisów CBANL, BUWil., Biblioteki Narodowej Litwy, Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Biblioteki Polskiej w Paryżu. W pracy zostały też wykorzystane niektóre zespoły akt Uniwersytetu Wileńskiego, Uniwersytetu Witolda Wielkiego, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Bazę źródłową uzupełniają pamiętniki i wspomnienia z danego okresu przechowywane w różnych zakładach, a także niektóre z już opublikowanych. Niezwykle pomocnym okazał się opublikowany przez Ludwika Abramowicza zbiór źródeł dotyczących sytuacji politycznej na ziemiach litewsko-białoruskich w latach pierwszej wojny światowej oraz materiał prasowy, zarówno ten z epoki, jak też publicystyka M.Römera. Szeroko w pracy wykorzystany został dorobek naukowy M.Römera, a przede wszystkim jego monografia poświęcona litewskiemu odrodzeniu narodowemu oraz prace z zakresu prawa państwowego i konstytucyjnego.

M.Römer, wychowany w wolnościowej tradycji Rzeczypospolitej Obojga Narodów, był przede wszystkim demokratą i szczerym miłośnikiem ludu. Kwestię narodową na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego uważał za najważniejszą, dlatego też poświęcał jej dużo uwagi w swej działalności społecznej i publicystycznej. Sądził, że przyszłość ziem litewsko-białoruskich ściśle związana jest za sprawą nowych narodów o ludowym rodowodzie.

Będąc zdecydowanym przeciwnikiem Rosji, M.Römer w okresie pierwszej rosyjskiej rewolucji stał się rzecznikiem autonomii ziem Litwy historycznej, twórcą, czołowym ideologiem i propagatorem idei „krajowej” ja-

ko idei terytorialnej, zakładającej usamodzielnienie się tych ziem oraz pokojowe uregulowanie narastających na tym obszarze konfliktów narodowościowych. Wierzył w możliwość łączenia się Białorusinów, Litwinów oraz Polaków i Żydów litewskich w jeden naród polityczny Litwy bez negocjowania i niszczenia ich kulturalnej indywidualności. Na zachwianie się tej wiary wpływ miała niedojrzałość i słabość białoruskiego ruchu odrodzeniowego, jak też zapoczątkowane przez litewski ruch narodowy tendencje podziałowe ziem Litwy historycznej, które wkrótce zaczęły przenikać i do polskiej myśli politycznej. M.Römer coraz bardziej skłaniał się ku idei autonomii litewskiej w takich granicach, jak je określił Sejm Wileński 1905 r. Było to niejako odstępstwem od koncepcji krajowej w jej klasycznym wydaniu, gdyż pojęcie „kraj” zostało zredukowane jedynie do obszaru Litwy katolickiej, ale nie oznaczało to rezygnacji ze „stanowiska obywatelskiego”, jakie, zdaniem M.Römera, przysługiwało Polakom litewskim i do którego byli oni zobowiązani. „Krajowiec” Litwy historycznej stawał się „krajowcem” Litwy „ściślejszej”. Nadal za główne swe zadanie uznawał pogodzenie dwu kierunków ewolucyjnych Litwy – litewskiego i polskiego, chciał doprowadzić do ich syntezy.

Wraz z wybuchem I wojny światowej, gdy dojrzał szansę oderwania ziem litewsko-białoruskich od Rosji, a nie wierząc w owym czasie w możliwość ich samostanowienia, opowiedział się za łącznością Litwy z Polską. Sądził, że nawet wcielenie ziem litewsko-białoruskich do państwa polskiego byłoby, ze względu na kwestię narodową, bardziej korzystne, niż pozostawienie ich w składzie Rosji lub podporządkowanie Niemcom. Uważał, że prędzej lub później dojdzie do usamodzielnienia się ziem Litwy historycznej i powstania na tym obszarze nowych państw niepodległych. Współpracując z obozem federalistów M.Römer w szczególności sposób akcentował „dobrowolność” federacji, podkreślał, że droga do niej prowadzi przez niepodległość państwową poszczególnych narodów. Dlatego też z entuzjazmem witał fakt utworzenia w 1918 r. niepodległego państwa litewskiego. Mimo iż dostrzegał w konstrukcji tego państwa wiele wad, to jednak sądził, że są to niedociągnięcia tymczasowe, które z czasem ulegną naprawie. Dlatego też włączył się w budowanie fundamentów tego państwa, stanął na stanowisku zwolennika suwerennej państwowości litewskiej. Opowiadając się za przynależnością Wilna do państwa litewskiego uważał za wskazane zaproponować odrębny status jego dzielnicy wschodniej, czyli Wileńszczyźnie. Sądził, że droga do odzyskania Wilna wiedzie przez jego „pozyskanie”. Ta, jak też wcześniej-

sza koncepcja „krajowa”, była koncepcją spóźnioną historycznie, a więc skazaną na porażkę. M.Römer, w odróżnieniu od takich „konsekwentnych krajowców” jak Ludwik Abramowicz i Tadeusz Wróblewski, pogodził się z tą porażką. Przegrana Litwy w kwestii wileńskiej, a następnie trudności z opanowaniem Kraju Kłajpedzkiego, prowadziły do wniosku, że w dwudziestowiecznej Europie Środkowo-Wschodniej nie ma możliwości budowania państwowości na innych podstawach, niż narodowe, ale z zapewnieniem mniejszościom narodowym autonomii kulturalnej. Jednak, zdaniem M.Römera, forma państwa narodowego stanowi formę tymczasową, a Europę, jak sądził, czekają głębokie przeobrażenia, w wyniku których nastąpi przekształcenie kontynentu w jedno unitarne państwo, które będzie federacją poszczególnych związków narodowych. W tej wizji przyszłości dostrzec możemy zarówno elementy „idei jagiellońskiej”, jak też „idei krajowej”.

Poglądy M. Römera kształtowały się przede wszystkim pod wpływem „nestora” polskiego socjalizmu Bolesława Limanowskiego, a także twórcy doktryny „klasycznej demokracji” Adhemara Esmeina. Ich koncepcje M. Römer łączył z poglądami Leona Petrażyckiego, Georga Jellinka oraz Leona Duguita, starał się je dostosować do ówczesnych realiów społeczno-politycznych na ziemiach Litwy historycznej. W okresie późniejszym, wraz z objęciem katedry prawa konstytucyjnego na Uniwersytecie Litewskim, zaczął pogłębiać swoje studia o państwie i społeczeństwie, co spowodowało pewną ewolucję w jego poglądach. Demokrata stał się wyznawcą koncepcji kooperacyjnej, zwanej też „socjokratyczną”. Nie będąc członkiem żadnej partii politycznej przez całe życie pozostawał społecznikiem w swych poglądach, sympatiach politycznych oraz w działaniu.

Praca niniejsza, będąca pierwszą próbą gruntowniejszego opracowania biografii M. Römera oraz jego poglądów na kwestie narodowościowe ziem litewsko-białoruskich, nie pretenduje do całościowego ujęcia biografii duchowej tak znaczącej osobowości. Tym niemniej systematyczne wykorzystanie niektórych, dotąd nie opublikowanych źródeł, a szczególnie *Dziennika*, wydaje się, że wnosi wiele nowych faktów do życiorysu M. Römera, daje możliwość prześledzenia ewolucji jego poglądów na kwestię narodowościową oraz przemian w świadomości narodowej bohatera rozprawy. Sądzić wypada, że może ona przyczynić się do, znów aktualnej, dyskusji wokół sprawy stanu świadomości narodowej mieszkańców ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego i propozycji układania stosunków między nimi w przyszłości.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

- Abramowicz, Ludwik 13, 24, 25, 30, 38, 40, 42, 46, 47, 62–65, 99, 101, 104–107, 112, 116–121, 128, 133, 156, 157, 170–172, 175, 181, 183
Abramowicz, Witold 30, 36–39, 45, 48, 50, 54, 110, 117, 128, 129
Ažukalnis, Valerijonas 85
- Bagiński, Stanisław 30, 36, 45, 128–129
Bańkowski, Witold 36
Baranauskas, Antanas 85
Bardach, Juliusz 10, 13, 26, 73, 83, 84, 98, 111, 129, 132, 140, 161, 162, 167, 179
Barlicki, Norbert 25
Basanavičius, Jonas 33, 34, 93, 94
Baudouin de Courtenay, Jan 78, 168
Bauer, Otto 138
Bazyłow, Ludwik 79
Beck, Józef 63–65
Bethmann-Hollweg, Theobald 116
Bębnowski 33
Bichniewicz, Władysław 12, 168, 169
Bičiūnas, V. 169
Bieliackinas, Simanas 58
Bielski, Waclaw 167
Billewicz, Stefan 167
Biržiška, Mykolas 12, 24, 27, 30, 33, 34, 44, 45, 50, 54, 55, 59, 61, 68, 71, 72, 172
Biržiška, Vaclovas 70
Biržiška, Viktoras 53
Biuchleris, Oskaras 58
- Boguszewski, Jan 30
Bogušas (Bohusz) Ksaveras 85
Boguševič (Baguševič), Francišak 97
Bortkevičienė, Felicija 38
Brenšteinas, Mykolas (Brensztein, Michał) 32
Bucewiczai 25, 26
Budny, Stanisław 30
Budrewicz, Stefan 19
Budrewiczai 19
Budzyński, Wiktor 12, 146, 149, 150, 153, 154, 169
Bujnicki, Teodor 69
Bukowska-Gierszyńska, Maria → Gierszyńska, Maria
Bukowski, Henryk 21
Bukowski, Jan 39, 104
Bulota, Andrius 30, 31
Bułak-Bałachowicz, Stanisław 129
- Cat → Mackiewicz, Stanisław
Chajn, Leon 30
Chlebowczyk, Józef 9, 135, 137, 139, 178
Chomiński, Ludwik 45
Cisek, J. 48
Czartoryski, Adam 76
Czermak, Wiktor 20
- Čarnas 31
Čečėta, Viktoras 68, 69
Čepaitė-Römerienė, Jadvyga 168, 172
Černichovas, Josifas 31
Čiurlionis, Mikalojus Konstantinas 34

- Dambrauskas-Jakštas, Adomas 164
 Daukantas, Simonas 85
 Dembovskytė-Romerienė, Sofija (Dem-
 bowska-Romerowa, Zofia) 161
 Dembowski, Tadeusz 36
 Domaševičius, Andrius 45
 Dowgiało, Dominik 167
 Dowiatt, Jerzy 167
 Downarowicz, Medard 42
 Drymmer, Tomir 154
 Drzewiecki, Piotr 20
 Duguit, Leon 175
 Dunin-Marcinkevič, Vincent 97

 Esmein, Adhemar 20, 175

 Feldman, Wilhelm 26, 118

 Gabrys-Paršaitis, Juozas 26
 Galvanauskas, Ernestas 142
 Gediminas 52, 127
 Giedwiłł, Adam 24
 Gierszyńska, Karyla 22
 Gierszyńska, Maria 21, 22, 26
 Gierszyński, Henryk 21, 78
 Gierszyński, Stanisław 22, 23
 Gierszyńskiai 21
 Gizbert-Studnicki, Waclaw → Studnic-
 ki, Waclaw
 Godlewski, Stefan 79
 Gordziałkowski, Konstanty 20, 126
 Górski, Konrad 150
 Grajewski, Adolf 12, 25, 51, 55, 56, 146,
 151, 169
 Grimm, David 19
 Grinius, Kazys 143
 Grünberg, Karol 76–78, 114, 121

 Habsburgai 137
 Hass, Ludwik 38
 Herbačiauskas, Juozapas Albinas 26,
 171, 172
 Hymans, Paul 132, 158
 Hitler, Adolf 70, 71
 Hłasko, Józef 32
 Hohenzollernai 116

 Hroch, Miroslav 9, 178
 Hurka, Josif 92

 Ivanauskai 162, 163
 Ivanauskas, Tadas 22, 162
 Ivanovski, Vaclav 162
 Ivinskis, Laurynas 85
 Iwanowski, Jerzy 162
 Iwanowski, Stanisław 162

 Jablonskis, Jonas 24
 Jałowiecki, Mieczysław 36
 Jankowski, Czesław 101
 Jankowski, Jerzy 25, 31
 Janulaitis, Augustinas 30, 31, 49, 57, 58
 Jellinek, Georg 175
 Jogailaičiai 112, 117
 Jonas III Sobieskis 15
 Jucevičius (Jucewicz), Liudvikas 85
 Jundziłł, Zygmunt 12, 45, 48–50, 69, 98,
 128
 Jurginis, Juozas 33, 34
 Jurkiewicz, Jan 10, 23–25, 29, 31, 35,
 51, 79, 100, 101, 111, 115–119, 121,
 122, 127, 132, 133, 146
 Jurkowski, Roman 23, 25, 32, 33, 101
 Juška, Antanas 85

 Kairys, Steponas 12, 30, 45, 49, 89
 Kalemka, Sławomir 13, 76, 77
 Kamolowa, Danuta 16
 Karbowski, Antoni 20
 Karłowicz, Jan 78
 Karpowicz, A. 25
 Katelbach, Tadeusz 12, 63, 154, 169
 Kieniewicz, Stefan 16, 59, 68, 73, 77
 Klott, Jan 24, 36
 Kmicik, Stanisław 80
 Kognowiecki, Stanisław 36
 Komorowski, Zygmunt 168
 Kondratovičius, Liudvikas (Sirokomlė),
 (Kondratowicz, Ludwik-Syrokomla)
 85
 Konopackij 55
 Kończka, Paweł 36
 Korewo, Bohdan 12, 153

- Korwin-Milewski, Hipolit 12, 25
 Kościalkowski, Marian 128
 Kovalevskij, Maksim 20
 Kraskovskij, Ivan 31
 Kraszewski, Józef Ignacy 78
 Krivickas, Domas 68, 71
 Krzywicki, Ludwik 12, 17
 Krzyżanowski, Bronisław 24, 26, 29, 30,
 36, 68, 69, 103, 128
 Kulakauskas, Antanas 85, 162
 Kuncewicz, Zenon 30
 Kunčiuvienė, Eglė 34
 Kurietis, A. 89
 Kurzowa, Zofia 81, 105
- Landsbergis 161
 Laskowicz, St. 25
 Lastovski, Vaclav 45
 Latkin, Vasilij 19
 Leonas, Petras 46, 49, 58
 Leroi-Beaulieu, Anatol 20
 Lewandowski, Józef 114, 125
 Limanowski, Bolesław 12, 21, 41, 78,
 85, 89, 140, 175
 Limanowski, Mieczysław 69
 Lopata, Raimundas 10
 Luckevič, Anton 30, 45
 Luckevič, Ivan 45
 Ludkiewicz, Seweryn 33
- Łopaciński, Euzebiusz 33
 Łossowski, Piotr 10, 13, 21, 34, 48, 49,
 51, 61, 67, 69, 77, 78, 80, 81, 108, 110,
 120, 125, 132, 146, 154, 158, 168, 172
 Łowmiański, Henryk 26
 Łukomski, Kazimierz 48, 49
 Łukowski, Ludwik 37
- Maciejewicz, Stanisław 36
 Mackiewicz, Józef 69
 Mackiewicz, Stanisław (Cat) 129
 Makauskas, Bronius (Makowski, Bro-
 nisław) 12, 149, 150, 154, 157
 Makowski, Waclaw 24
 Maksimaitis, Mindaugas 26, 58
- Malinowski, Władysław 38
 Mańkowski, Józef 30
 Manteuffel, Gustaw 15
 Martens, Fiodor 18
 Matulaitis, Jurgis 55
 Mendelsohn, Ezra 143, 144
 Mickevičius, Adomas (Mickiewicz,
 Adam) 81, 99, 167, 169
 Miknys, Rimantas 10, 24
 Mikulicz, Sergiusz 158, 159
 Milašius, Oskaras (Miłosz, Oskar) 162,
 167, 168
 Milwid, Czesław 167
 Miłosz, Czesław 9, 69, 178
 Miłosz, Oskar → Milašius, Oskaras
 Mitkiewicz, Leon 12, 158
 Mochov 31
 Mołodcówna, Maria 25
 Motieka, Egidijus 10, 57
 Muravjov, Michail 99
- Nabokov, Vladimir 18
 Nagrodzki, Zygmunt 30, 37, 38, 117
 Napoleonas 20, 99
 Narbutas (Narbutt), Teodoras 85
 Narkiewicz, Adolf 24, 128
 Narutavičius (Narutowicz), Kazimieras
 64, 65
 Narutavičius (Narutowicz), Stanislovas
 33, 49, 167
 Nezabitauskis, Kiprijonas 85
 Niedziałkowska-Dobaczewska, Wanda
 99
 Niedziałkowski, Konrad 36, 37
 Nikolajus II 36
- Ochmański, Jerzy 10, 47, 48, 62, 80, 85,
 89, 91, 118, 158
 Okulicz, Kazimierz 10, 12, 33, 37, 48,
 49, 162, 171
 Olechnowicz, Franciszek 24
 Osmołowski, Jerzy 50
 Ostachiewicz, Kazimierz 31, 39
- Paderewski, Ignacy 125
 Pajewski, Janusz 42, 76, 78

- Paszkiewicz, Bohdan 12, 56, 145, 151, 152–155, 157
 Patek, Stanisław 39
 Petrauskienė, Irena 32, 33
 Petražickij, Lev (Petrażycki, Leon) 18, 19, 175
 Petrusis, Juozas 21, 22
 Pietkiewicz, Zenon 24
 Piłsudski, Jan 30, 37, 39, 48
 Piłsudskis, Juzefas (Piłsudski, Józef) 40, 42–45, 47–50, 53, 56, 57, 63–65, 114, 124, 125, 133, 141, 151, 153, 169, 178
 Piltz, Erazm 98
 Planiol, Marcel 20
 Plioteris, Jurgis 85
 Podkański, Karol 20
 Pomarański, Stefan 41, 44, 45
 Poška, Dionizas 85
 Prapuolenis, Kazimieras 165
 Prystor, Aleksander 48, 152
 Putvinskaitė, Marija 22

 Rachuba, Andrzej 15
 Radzik, Ryszard 162
 Rett-Ludwikowski, Ryszard 76, 77
 Rybakov, Ivan 34
 Rimantas, Juozas 22
 Ringaila, Zigmantas 22
 Rimša, Petras 22, 34
 Romer, Edward 73
 Römer, Edward 16, 17
 Romer, Eugeniusz 9, 12, 15–17, 25, 73, 145, 146, 149, 151, 153, 161
 Romer-Ochenkowska, Helena 9, 40, 65, 66, 161–162, 172
 Römerienė-Tukałło, Konstancija 16, 17, 19
 Römeris, Antanas 9, 63
 Römeris, Mykolas (Mykolas Pijus Paškalis) visame tekste
 Römeris, Mykolas Juozapas 16
 Römeris, Mykolas Kazimieras 16, 18
 Römeris, Motiejus 15, 16
 Römeris, Steponas 15
 Römerytė, Celina 27
 Römerytė (Römerówna) Regina 27
 Romerowa-Dembowska, Zofia → Dembovskytė-Romerienė, Sofija
 Romm, Jerzy 28
 Rosenbaumas 55
 Rosner, Andrzej 9, 15, 162
 Rosner, Anna 9, 15, 162
 Rozentalis 31
 Ruszczyc, Edward 35
 Ruszczyc, Ferdynand 12, 35
 Ruščicas, Ferdinandas → Ruszczyc, Ferdynand
 Rzymiski, Mateusz (Römeris, Mykolas) 41

 Sawicki, Jan 28, 29, 31, 36, 39
 Semkowicz, Władysław 12
 Siemaszko (Semaška), Dominik 39
 Siemaszko, Zenon 19
 Sikorski, Władysław 41, 42
 Sirokomlė (Syrokomla) → Kondratovičius, Liudvikas
 Skrzypek, Andrzej 40
 Sławek, Walery 44, 47, 48
 Sleževičius, Mykolas 38, 49
 Smetona, Antanas 24, 45, 49, 63, 64
 Smolka, Stanisław 20
 Sokolnicki, Michał 20, 21, 27, 41
 Solak, Zbigniew 31, 48
 Sorel, Albert 20
 Stadziewicz, Bolesław 31, 33
 Staliūnas, Darius 10
 Stanevičius, Simonas 85
 Stanislovas Augustas 83, 84
 Stefanowski, Kazimierz 36
 Strazdas, Antanas 33, 85
 Strumiłło, Marian 36
 Studnicki, Waclaw 22, 32, 36, 37, 39, 40, 115, 117
 Sukiennicki, Wiktor 36, 40, 115
 Suleja, Włodzimierz 42
 Sumorok, Juliusz 31
 Surwiłło, Tomasz 154, 155
 Szklennik, Aleksander 12, 27, 40, 45
 Szum, Jerzy → Jankowski, Jerzy

- Świechowski, Marian 128, 129
 Świtalski, Kazimierz 48
 Šabadas, Cemachas 31
 Šalkauskis, Kazys 58
 Šaulys, Jurgis 24, 30, 31, 33, 38, 45, 50,
 63, 115, 118, 120, 167
 Šilingas, Stasys 30, 31
 Šliūpas, Jonas 92
 Tagancev, Nikolaj 18
 Tardieu, André 20
 Tiškevičius (Tyszkiewicz), Aleksandras
 56
 Toliušis, Zigmās 31
 Tomaszewski, Longin 173
 Trzebiński, Józef 33
 Tukaļo, M. Römerio seneliai 19
 Tukaļo, Konstancija → Römerienė-Tu-
 kaļo, Konstancija
 Tukaļo-Bohdanowiczówna, Zuzana
 163, 164
 Tumas-Vaižgantas, Juozas 34, 126, 166
 Tumėnas, Antanas 58
 Umbrasas, Jonas 34
 Umiastowski, Bronisław 36
 Umiński, Władysław 24
 Urbšienė, Marija 68, 69
 Uruski, Seweryn 15
 Vaižgantas → Tumas-Vaižgantas, Juo-
 zas
 Valančius, Motiejus 85
 Valiūnas, Silvestras 85
 Veleckas, Kazimieras 69
 Vileišis, Jonas 30, 31
 Višinskis, Povilas 24
 Vytautas Didysis 117, 140
 Vitte, Sergej 94
 Vivulskis (Wiwulski), Antanas 22
 Vrublevskis (Wróblewski), Tadas 12, 26,
 27, 53, 58, 61, 133, 170, 172, 175, 183
 Waldenberg, Marek 9, 138, 142, 148,
 149, 153, 178
 Walicki, Andrzej 76
 Wańkiewicz, Karol 12, 16
 Wasilewski, Leon 26, 79, 91–93
 Wąsowicz 155
 Weyssenhoff, Józef 18
 Węcłowicz, Romuald 69
 Węsławski, Witold 36
 Wielhorski, Władysław 25, 142, 143,
 145, 165
 Wilson, Woodrow 135
 Wysłouch, Bolesław 164
 Wisner, Henryk 10, 24, 70, 145
 Wiwulski, Antoni → Vivulskis, Antanas
 Woyniłowicz, Edward 22
 Woyniłowiczówna, Zofia 22
 Wróblewski, Tadeusz Stanisław →
 Vrublevskis, Tadas
 Wróblewski, Walery 21
 Zakarevičius (Zacharevičius), Jonas 23
 Zasztowt, Aleksander 30, 37–39, 45,
 117, 128
 Zaunius, Dovas 63
 Zauniūtė, Morta 26
 Zieliński, Henryk 11
 Zienkiewicz, T. 24
 Zmaczyński, Adolf 36
 Zmitrowicz, Józef 12, 33
 Zubovas, Vladimiras 64
 Żeligowski, Lucjan 53, 130
 Żytkowicz, Leonid 32
 Žepkaitė, Regina 67
 Žmuidzinavičius, Antanas 30
 Žukauskas, Silvestras (Żukowski, Syl-
 wester) 167

VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ

- Anglija 73
Ašmena 86
 apskritis 104, 108
Austrija 40, 42, 111, 114, 133, 135
Austrija-Vengrija 41, 137
- Bagdoniškis 16–18, 21, 23, 25, 26, 46,
 50, 52, 58, 70, 73, 173, 178
Balkanai 140
Baltarusija, Baltoji Rusia 10, 11, 13, 17,
 23, 31–33, 35, 36, 40, 41, 73, 78, 79,
 81, 87,95–109, 111, 112, 114–117,
 119–121, 124–126, 129, 133, 140, 156,
 161–164, 167, 173, 175, 176
Rytų 96, 97, 109
Vakarų 43, 96, 115, 122
Vidurio 96
- Baltija 62, 64, 65, 124, 139, 140, 141, 156
Baranovičiai 44
Belgija 135, 167, 171
Berezina, upė 129
Berlynas 118
Briuselis 55, 132
Bulgarija 135
- Čekoslovakija 60, 138
- Danija 62
Dauguva, upė 129, 156
Dysnos apskritis 94, 96
Dnepras, upė 156
Drezdenas 17
- Druskininkai 157
Dunojus, upė 137, 140
- Eišiškės 157
Estija 62, 124, 126, 138, 140
Europa 66, 110, 114, 126, 135, 139, 141,
 142, 153, 160, 162, 175, 180, 183
Rytų 110, 111
Rytų Europos Respublika 111
Vakarų 21, 61, 136
Vidurio 111, 114, 136
Vidurio Rytų 9, 47, 135, 136, 138, 140,
 142, 143, 148, 160, 175, 178, 183
- Galicija 22, 30, 39, 40, 78, 80, 90, 103
Gardinas 53, 96
 gubernija 23, 94, 96, 105, 106, 122
Graikija 137
Gryviatka 44
- Haga 62, 72
- Janopolė 9
Japonija 22
Judrėnai 25
Jungtinės Amerikos Valstijos 119
- Kališas 45
Karpatai 111, 156
Kaunas 48–55, 59, 60, 63–65, 67, 86, 124,
 125, 127–131, 145, 146, 149, 153–155,
 157, 159, 167, 168, 178

- apskritis 51
 gubernija 16
 kraštas 23, 50, 167
 Klaipėda 12, 62, 63, 65, 66, 72, 143,
 158–160
 kraštas 158, 159, 175, 180, 183
 Kolnas (Kolno) 45–46
 Kretinga 62
 Krokua 19, 20, 22, 26, 41
 Krzeszowice → Kšešovicai
 Kšešovicai (Krzeszowice) 26
 Kuršas 43
 Kvėdarnos apylinkės 25

 Latvija 15, 111, 114, 115, 124, 126, 139,
 140
 Lebiodkos dvaras 162
 Lenkija visame tekste
 Lenkija ir Lietuva, Respublika visame
 tekste
 Lyda 54, 86
 apskritis 104, 108, 162
 Lietuva, Lietuvos Didžioji Kunigaikš-
 tystė visame tekste
 Liublinas 44, 156
 Livonija 15, 83
 Lomža 44–46, 48, 50, 51, 96
 apskritis 46
 Lozana 118

 Maskva 112
 Meiseno žemė 15
 Minskas 22, 31
 gubernija 94, 96
 Mogiliovo gubernija 96
 Montvilų dvaras 158

 Naugarduko apskritis 94, 96
 Neris, upė 172
 Neva, upė 19

 Obelių (Abelski) dekanatas 16
 Ober-Ostas 42
 Odesa 40

 Pagryžuvys 25
 Panevėžys 62, 86, 149, 150

 Paryžius 20–22, 32, 34, 76, 142, 143
 Peterburgas → Sankt Peterburgas
 Pinskas 96
 Piotrkovas (Piotrków) 42, 43
 Prancūzija 19, 60
 Pripetė, upė 96
 Prūsija 26, 78, 80
 Rytų 88
 Prūsijos kunigaikštystė 34
 Pruškuvas (Pruszków) 16
 Pskovas 96
 Punksas 157

 Ragainė 88
 Ryga 161, 168
 Roma 167, 173
 Rumunija 40, 41
 Rusia 83, 94, 111, 112, 161
 Rusija 18, 22, 23, 25, 26, 28–32, 37, 38,
 47, 49, 65, 77, 78, 90, 92, 95–97,
 109–111, 113–117, 119–121, 127, 132,
 133, 135, 137, 140, 162, 175, 181, 182
 Sovietų Rusija 130
 Rzeszów → Žešuvus

 Saksonija 15
 Saldutiškis 62
 Sankt Peterburgas 18, 19, 31, 80, 98, 178
 Sebežas 96
 Seinai 125, 127
 Sena, upė 20
 Skandinavija 140
 Smolenskas 96
 Sovietų Sąjunga, SSRS 66, 74, 139
 Suvalkai 54
 Szczypiorno → Ščypiornas

 Ščypiornas (Szczypiorno) 45
 Šiauliai 31, 62, 86
 Švedija 15
 Šveicarija 78, 167, 171
 Švenčionys 86, 157
 apskritis 104, 108

 Tilžė 26
 Torunė 13
 Trakai 86

- Troškūnai 158
Turkija 135, 137
Tverėčius 157
Ukmergė 86, 149
Ukraina 22, 23, 77, 111, 126, 138
- Valkininkai 157
Varėna 157
Varšuva 16, 30, 38, 39, 42, 44, 45, 48,
50, 52, 54, 55, 63, 64, 80, 101, 119,
130, 131, 153, 154
Vengrija 113, 135
Versalis 136, 139
Vidurio Lietuva 53–55, 129
Vileikos apskritis 19, 30, 94, 96
Vilnija 50–52, 55, 56, 63, 73, 119,
127–129, 132, 133, 175, 182
- Vilnius visame tekste
Vincentovo dvaras 19
Vysla, upė 112
Vitebskas 31
gubernija 96
Vokietija 40–46, 49, 62–66, 70, 72, 73,
110, 113–116, 118–122, 133, 135, 140,
159, 175, 182
Volynė 41
Voronežas 16
- Zambrovas 44, 45
Zarasų apskritis 16, 108
- Žemaitija 22, 86, 108, 161
Ženeva 62, 63
Žešuvus (Rzeszów) 41

Li-191 **Lietuvių atgimimo istorijos studijos.** – Vilnius: Kultūros ir teatro susiv.-studija „Sietynas“, 1990 – 191 p.

ISSN 1392-0391

ISBN 9986-752-52-3

[T.]15: Mykolas Römeris ir buvusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tautinės problemos / Jan Sawicki; [redakcinė kolegija: Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius) ... et al.]. – Vilnius: Eugrimas, 1999. – 191 p. – Nugar. antr.: Studijos 15. – Santr. lenk. – Bibliogr. išnašose. – Asmenvardžių ir vietovardžių r-klės: p. 184–191. – ISBN 9986-752-52-3.

Knygoje per iškilaus XX amžiaus pirmosios pusės veikėjo Mykolo Römerio biografijos faktus, pažiūrų analizę atskleidžiamos buvusios LDK žemių tautinės problemos.

UDK 947.45+32(474.5)(091)

Lietuvių atgimimo istorijos studijos
T. 15.

Jan Sawicki

MYKOLAS RÖMERIS IR BUVUSIOS
LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS ŽEMIŲ
TAUTINĖS PROBLEMOS

Dailininkas *Saulius Motieka*
Dizainerė *Nijolė Juozapaitienė*

SL 2138. 1999 05 07. 17 sąl. leid. I. Tiražas 1000 egz. Užsakymas 168
Išleido leidykla „Eugrimas“, Šilutės 42a-1, LT-2042 Vilnius.
Spausdino P.Kalibato IĮ "Petro ofsetas", Žalgirio 90. Lt-2600 Vilnius
Kaina sutartinė